

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

128

НОВИ САД
2009

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

З Б О Р Н И К
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) — *Зборник за друшћивене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ
Др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951—1952),
Рајко Николић (1953—1965), академик Славко Гавриловић (1966—1969),
др Александар Магарашевић (1970—1973), др Младен Стојанов (1974—1999)
др Милован Митровић (2000—2004), др Часлав Оцић (2005—)

128

Уредништво

Др ГОРДАНА БЛАГОЈЕВИЋ
Др БОШКО БОЈОВИЋ (Француска)
Др РАЈКО БУКВИЋ
Др БРАНИСЛАВ С. ЂУРЂЕВ
Др МИЛОШ МАРЈАНОВИЋ
Др МАСАЈУКИ ИВАТА (Јапан)
Др ЈОВАНА МИЛУТИНОВИЋ
Др МИЛОВАН МИТРОВИЋ
Др ДУШАН НИКОЛИЋ
Др ДРАГО ЊЕГОВАН
Др ЧАСЛАВ ОЦИЋ, дописни члан САНУ
Др ПИТЕР РАДАН (Аустралија)

Главни и одговорни уредник
Др ЧАСЛАВ ОЦИЋ, дописни члан САНУ

ISSN 0352-5732 / UDK 3(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

128

НОВИ САД
2009

Илустрација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек иише за сѝолом

САДРЖАЈ CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Благоје С. Бабић, Економски односи међу словенским земљама — Economic Relations between Slavic Countries	7
Радован Поповић, Серијал <i>Велики Брат</i> и инферналност поново стеченог раја — The <i>Big Brother Show</i> and Infernality of the Regained Paradise	21
Јелица Петровић, Ивана Михаић, Марија Зотовић, Никола Капор Стануловић, Породичне улоге оца и мајке у породицама у процесу транзиције — Family Roles of Father and Mother in the Families in the Process of Transition	31
Гордана Благојевић, Савремени стереотипи Срба о Кинезима у Београду: <i>Када кажеш Кина, мислим Блок 70 или ...</i> — Contemporary Serbian Stereotypes about the Chinese in Belgrade: <i>When you say China, I think about Block 70 or...</i>	47
Наташа Голубовић, Друштвени капитал и економско-теоријски „империјализам” — Social Capital Concept and Economics “Imperialism”	63
Јована Милутиновић, Различити приступи квалитету образовања — Different Approaches to the Quality of Education	75
Иван Јерковић, Паја Радосављевић (1879—1958): поруке једне успешне каријере и неуспешне мисије — Paја Radosavljević (1879—1958): Messages of a Successful Career and Unsuccessful Mission	89
Гордана Каћански-Удовичић, Адресирање писама митрополиту Мелетију Павловићу (1831—1833) — Addressing the Letters to the Metropolitan Meletije Pavlović (1831—1833)	101
Станко Цвјетићанин, Мирјана Сегединач, Самостални рад ученика у настави познавања природе — The Self-directing Work of Pupils in the Subject The Principles of Nature	113
Слободан Благојевић, Иво Маринић, Генеза и развој теорије одрживог развоја — Genesis and Development of the Theory of Sustainable Development	123

ОСВРТИ / COMMENTS

Драго Његован, Софија Божић, <i>Срби у Хрватској 1918—1929.</i>	131
---	-----

ПРИКАЗИ / REVIEWS

Маринко Бошњак, Социоекономске студије професора Љубомира Маџара	137
Дејан Обућински, <i>Иџумановљева задужбина</i>	145
Димитрије Вујадиновић, <i>Шест миленијума хлеба</i>	146
Зоран Гудовић, <i>О хиперпирошачком друштву</i>	148
Часлав Оцић, <i>Подвиг Јована Радојчића</i>	151

Зборник Матице српске за друшћивене науке издаје Матица српска
Излази четири пута годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/420-199
Proceedings for Social Sciences published by Matica Srpska
Published quarterly
Editorial and publishing office: Novi Sad, Ul. Matice Srpske 1
Phone: 381 21 420-199
www.maticasrpska.org.yu
e-mail: zmsd@maticasrpska.org.yu

Редакција *Зборника Матице српске за друшћивене науке* закључила је
128. свеску 23. октобра 2009. године
За издавача: проф. др Душан Николић
Стручни сарадник Одељења: Јулкица Боаров
Лектор и коректор: Мирјана Зрнић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Штампање завршено децембра 2009. године

Компјутерски слог: Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад
Штампа:
Тираж: 400 примерака

CIP — Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

3(082)

ЗБОРНИК Матице српске за друштвене науке /
главни и одговорни уредник Часлав Оцић. — 1984,
св. 76— . — Нови Сад : Матица српска, Одељење за
друштвене науке, 1984—. — 24 cm

Четири пута годишње. — Резимеи на енг. језику. —
Наставак публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије

Блаžoје С. Бабић

ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ МЕЂУ СЛОВЕНСКИМ ЗЕМЉАМА

САЖЕТАК: Економски односи међу словенским земљама су табу тема. То је одраз подела у Европи које се преносе и на словенски свет. Иако тежња за обједињавањем Словена постоји више векова, словенски народи нашли су се у једној заједници само једном — и то не по сопственом избору — у Источном блоку насталом услед поделе Европе после Другог светског рата. Разлагањем Источног блока и сâм словенски свет се разложио тако да је постао разједињенији него што је икада био.

Промене у Европи — ширење Европске уније на низ словенских земаља, промене друштвено-економских система у словенским земљама и светска економска криза — дејствују у смеру окупљања словенских народа на новим основама. Словенски свет постаје најизгледније тржиште у успону на свету, за које је ЕУ све више заинтересована. Изградња свеевропске енергетске инфраструктуре, која обухвата и све словенске земље, и настојања на стварању „јединственог европског привредног простора” између ЕУ и Русије, сви словенски народи наћи ће се обједињени заједничким економским интересима.

Свеевропски економски аранжмани имају за последицу развој економских односа међу словенским земљама који посредно повољно делује и на политичке односе међу њима. Прадоксално, оно што сами Словени нису у стању да учине, чини Европска унија.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Словенски свет, свесловенство, економски односи, свеевропска енергетска инфраструктура

УВОД

Економски односи међу словенским земљама спадају у неку врсту табу тема. О њима се мало пише и у овим земљама и изван њих. То је одраз стања у Европи које није од јуче. „Историјски сукоб” који одавно дели Европу на Исток и Запад и данас је на делу. На повезивање словенских земаља у било коме виду, укључујући економско, Запад гледа с подозрењем. У њему види средство за ширење утицаја Русије на Средњу Европу и Средоземље.

С друге стране, политички чиниоци у многим словенским земљама, у страху од замарања Западу, мало говоре о сарадњи међу својим земљама. Чак се и научне установе мало баве економским односима међу словенским земљама. Чине то, углавном, у оквиру истраживања односа међу земљама Средње, Јужне и Источне Европе. Зато је литература о економским односима међу словенским земљама крајње оскудна. Привредна комора Србије у нас је једина установа која се темељно бави овим односима.

ПРОМЕНЕ У ОКРУЖЕЊУ

Од краја 1980-их година долази до низа крупних промена у Европи које утичу на смер кретања у економским односима међу словенским земљама. Главне су: разлагање Источног блока и његових главних стубова — Варшавског уговора и Савета за узајамну економску помоћ (СЕВ); разлагање све три словенске федерације — Југославије, Совјетског Савеза и Чехословачке; разлагање друштвено-економских устројстава у свим словенским земљама; покушаји поновног обједињавања на бившем совјетском простору; проширивање Европске уније на Исток пријемом у чланство пет словенских држава — Бугарске, Пољске, Словачке, Словеније и Чешке — са укупно око 63,4 милиона становника, и њихов улазак у НАТО; отварање свих бивших социјалистичких земља према светском тржишту и укључивање у међународно кретање капитала.

У новим околностима све словенске земље нашле су се пред тешким искушењима на економској равни. Главно је изградња нових друштвено-економских система и кључивање у светску привреду, то јест у утакмицу на светском тржишту, на једној, и заштита домаће недовољно конкурентне привреде, на другој страни (Куликова, 2008: 8—9).

НЕДОВРШЕНО СВЕСЛОВЕНСТВО

Замисао о обједињавању словенских народа настала је још у 16. веку. Врхунац је достигла у 19. веку у виду покрета за уједињење свих словенских народа. Идеолошка основа било је заједничко порекло, језичка и духовна сродност.

Но, свесловенство су различити словенски народи различито поимали. Ова тежња била је најснажнија у Јужних Словена који су у свесловенству гледали средство за ослобађање од угњетавања Турске, Аустроугарске и Венеције. Али, и међу Јужним Словенима постојале су знатне разлике у поимању свесловенства. У Словенији и Хрватској је било присутно аустрословенство, то јест уједињење Словена у оквиру Аустроугарске. У Србији је била на делу поставка да сви Јужни Словени треба да се обједине, без обзира на веру, уз ослањање на Русију. У Пољској, Чешкој и Словачкој оно је било антируско. У Чешкој свесловенство је било и антиаустројско.

Углавном, никада није постојао јединствен покрет за окупљање свих Словена у једном институционалном оквиру без обзира на његову правну природу. Ипак, један пут су се готово сви словенски народи били нашли у једној заједници после Другој светског рата. То је био Источни блок. Ова заједница није била ствар избора словенских народа него исхода Другог светског рата, који је имао за последицу поделу Европе на Исток и Запад.

Из ове заједнице прва је изишла Југославија 1948. године. Потом су се 1990. године разложила оба стуба Источног блока — Варшавски пакт и СЕВ. Истовремено су се распале и све три словенске федерације — Југославија, Чехословачка и Совјетски Савез. Тако је број словенских држава постао већи него што је икада био. Словени су изишли из социјализма разједињенији неко икада.

По растакању Источног блока и напуштања ранијег друштвено-економског система и институционалних облика међусобне повезаности, словенске земље су се просто „разбежале”. Све, без изузетка, су покушале да своје односе, економске и политичке, преусмере на Запад, пре свега на Западну Европу. У току 1990-их година њихови међусобни економски односи битно су се погоршали.

НОВО ОКУПЉАЊЕ

Почетком 21. века долази до покушаја нове поделе словенског света. У Европску унију ушло је пет словенских земаља — Пољска, Чешка, Словачка, Словенија и Бугарска. Запад тежи да у Европску унију укључи и све јужнословенске народе и Украјину. На тај начин би словенски свет био институционално подељен. У једном оквиру би се нашли сви словенски народи сем Русије и Белорусије. Оне су сада у засебном институционалном оквиру — Савез Русије и Белорусије. Понудом „новог европског суседства” Белорусији и Украјини, Запад тежи да Русију потпуно издвоји из словенског света.

Идеја свесловенства ипак није ишчезла. Она је и данас жива, посебно у Србији, Словачкој и Русији. Али она данас нема утицаја на односе међу словенским народима. Много већи утицај имају економски и социјални чиниоци.

Опоравак односа међу словенским земљама почиње с почетком 21. века. Идеолошки сукоб јењава. Нови друштвено-економски системи у настајању у свим овим земљама у први план истурају економске интересе.

Тржиште Западне Европе, на које су се биле усмериле све бивше чланице бившег Источног блока, постаје презасићено. Тржишта у успону у Источној Европи постају привлачна и за капитал земаља Запада, а тиме и словенских земаља учлањених и ЕУ, и оних које су изван ње. То је и разумљиво ако се има у виду огромни економски потенцијал словенског света. С површином од 18,7 милиона квадратних километара он заузима огромно пространство у коме сунце не залази. Раполаже свим елементима из Менделјејевљевој таблице. Једини је део света који распо-

лаже великим залихама свих врста рудних и биљних сировина и енергије. Тржиште од око 200 милиона становника се сматра веома „широким”. Брзи раст „средње класе” чини га истовремено и „дубоким”. На тај начин, тржиште словенског света сматра се најизгледнијим тржиштем у успону на свету.

Преглед 1 — Земље словенских народа, 2007.

Земља	Површина 000 км ²	Становништво у милионима	Густина насељености по км ²
Бугарска	111,0	7,6	68,9
Пољска	312,7	38,1	121,8
Словачка	49,0	5,4	109,9
Словенија	20,3	2,0	98,8
Чешка	78,9	10,3	129,2
Хрватска	56,5	4,4	80,6
Македонија	25,7	2,0	79,3
БиХ	51,2	3,9	76,9
Црна Гора	14,0	0,6	43,3
Русија	17098,2	142,2	8,3
Белорусија	207,6	9,7	46,7
Украјина	603,6	46,4	76,5
Србија	88,4	7,4	111,6
Укупно	18717,1	279,4	

Извор: Светска банка. Преузето из: Словенска бизнис синергија, Први пословни форум словенских земаља, Привредна Комора Србије, Београд, 10. 9. 2008.

Велика економска криза појачава окретање словенском свету и у словенским државама учлањеним у ЕУ и оним које су пред вратима Уније. Овога пута није основ заједничко порекло и језичка и духовна сродност, него економски интереси и социјалне промене.

Преглед 2 — Домаћи бруто производ у милијардама долара САД, 2007.

Бугарска	39,5
Пољска	420,3
Словачка	74,9
Словенија	45,4
Чешка	168,1
Хрватска	51,2
Македонија	7,6
БиХ	14,7
Црна Гора	3,5
Русија	1291,0
Белорусија	44,8
Украјина	140,4
Србија	41,5
Укупно	2342,9

Извор: Светска банка. Преузето из: Словенска бизнис синергија, Први пословни форум словенских земаља, Привредна Комора Србије, Београд, 10. 9. 2008.

ДОПРИНОС ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ

СТИЦАЈЕМ ОКОЛНОСТИ, Европска унија више доприноси обједињавању Словена него они сами. У њеном оквиру нашла се заједница словенских народа од око 65 милиона становника. Укључивањем осталих балканских Словена тај број би се попео на близу 90 милиона, тако да би Словени у ЕУ постали бројнији од Немаца.

Потписивањем новог споразума између Русије и ЕУ, који треба да доведе до стварања „заједничког европског привредног простора”, имаће за исход окупљање свих словенских земаља око заједничких економских интереса. Тиме ће на здравој економској основи бити уклоњени чиниоци раздора у Европи, који су се увек одражавали и на односе међу словенским земљама.

На тај начин, сва паневропска решења иду у смеру развоја односа међу словенским земљама на здравијим основима.

Истовремено, долази до опоравка свеевропске економске сарадње. У том склопу побољшавају се и економски и политички односи међу словенским земљама. Питање енергије постаје једно од најважнијих паневропских питања. Решавање овог питања на свеевропској основи доводи до новог, економског повезивања свих европских земаља, па тиме и словенских. Енергетска инфраструктура — гасоводи и нафтоводи — повезују и све словенске земље. Испоруке енергената из Русије у Западну Европу иду преко Украјине и Белорусије, повезују и друге словенске земље — Пољску, Чешку, Словачку, Бугарску, Србију. Изградња гасовода „Јужни ток” и „Европског нафтовода” повезаће у свеевропски енергетски систем све словенске земље.

Нова социјална структура у настајању након разлагања „социјалистичког друштва”, погодује развоју односа међу словенским земљама. Новонарастајућа капиталистичка класа у свим словенским земљама још је слаба да би успешно конкурисала моћним предузећима на тржиштима Запада. Она сада тражи излаз на тржиштима у успону, а то су у Европи, углавном, само словенске земље. На тај начин, након прве деценије од разлагања Источног блока, долази до „повратка” на Исток, то јест до развоја свих облика економске сарадње међу словенским земљама.

Нова, паневропска енергетска политика и нови „стратешки споразум” између ЕУ и Русије, воде у истом смеру: развоју економских односа међу словенским земљама и „по ширини” и „по дубини”.

УТИЦАЈ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ

Од почетка 21. века односи међу словенским земљама се обнављају, развијајући се на новим основама. На побољшавање ових односа непосредно и посредно је утицала Европска унија.

Словенске земље које су ушле у ЕУ — Пољска, Чешка, Словачка, Словенија и Бугарска — добиле су слободан приступ највећем тржишту на свету, као и финансијску подршку за спровођење реформи. Извоз

ових земаља у ЕУ је у времену 1995—2005. порастао за око 3,5 пута, а вредност укупне спољне трговине ЕУ у истом времену порастао је за око 3,2 пута.

Истовремено, и земље Западног Балкана, које нису учлањене у ЕУ, захваљујући другим споразумима, као што су Пакт о стабилности и споразуми о стабилизацији и придруживању, постепено се укључују у подручје економског утицаја ЕУ¹. Русија, Белорусија и Украјина су такође високо заинтересоване за развој економских односа са ЕУ, а тиме и са словенским земљама у њеном окриљу, као и са земљама Средње и Југоисточне Европе које нису учлањене у ЕУ.

Најзад, Русија је 2004. закључила са ЕУ споразум о стратешком партнерству, којим су једна другој признале статус најповлашћеније нације.

У целини узев, тако и ЕУ посредно утиче на развој економских односа међу словенским земљама.

СТАЊЕ ЕКОНОМСКИХ ОДНОСА МЕЂУ СЛОВЕНСКИМ ЗЕМЉАМА

Стање економских односа међу словенским земљама још је знатним делом одређено неекономским чиниоцима. На тај начин, велики потенцијал за узајамну економску сарадњу не користи се у довољној мери, мада бележи тежњу поступног раста. Готово свим словенским земљама главни трговински партнери су несловенске земље. Изузеци су Украјина и Белорусија, којима је главни трговински партнер Русија и у извозу и увозу; и Босна и Херцеговина и Македонија којима је главни спољнотрговински партнер Србија.

Просторна усмереност трговине. У погледу положаја у међународној трговини међу словенским земљама постоје значајне разлике. У 2007. години само Руска Федерација и Чешка су имале позитиван трговински биланс. Покривеност увоза извозом у Русији је износила 144,9%, а у Чешкој 103,8%. Најнижи коефицијент покривености увоза извозом имале су јужнословенске земље — Црна Гора (32,6%), БиХ (42,7%), Србија (47,6%) и Хрватска (47,8%). Словенске земље се знатно разликују и по коефицијенту отворености према светском тржишту. По правилу, што је земља мања то је зависност од спољне трговине виша, па је виши и коефицијент отворености, то јест однос извоза и домаћег бруто производа је виши. У 2007. био је највећи у Словачкој, 86%. То значи да је вредност извоза била равна 86% вредности ДБП. Најнижи коефицијент извоза међу словенским земљама имала је Србија — свега 27%.

¹ Ово се односи и на несловенске земље Средње и Југоисточне Европе (Куликова, Фејт 2008: 9).

Преглед 3 — Најзначајнији партнери у извозу (2007)

Бугарска	Пољска	Чешка	Словачка
Турска (11,4%)	Немачка (25,9%)	Немачка (28,0%)	Немачка (21,5%)
Италија (10,3)	Италија (6,6%)	Словачка (8,0%)	Чешка (12,4%)
Немачка (10,3%)	Француска (6,1%)	Пољска (5,4%)	Француска (6,8%)
Грчка (9,1%)	В. Британија (5,9%)	Француска (4,9%)	Италија (6,5%)
Белгија (6,2%)	Чешка (5,5%)	В. Британија (4,6%)	Пољска (6,2%)
Хрватска	Словенија	Македонија	БиХ
Италија (19,1%)	Немачка (19,7%)	Србија (19,1%)	Хрватска (21,8%)
БиХ (14,4%)	Италија (12,9%)	Немачка (14,4%)	Немачка (14,6%)
Немачка (10,0%)	Аустрија (8,6%)	Грчка (12,5%)	Словенија (13,6%)
Словенија (8,3%)	Хрватска (8,7%)	Италија (10,3%)	Италија (13%)
Србија (5,4%)	Француска (6,8%)	Бугарска (7,2%)	СЦГ (11,2%)
Црна Гора	Руска Федерација	Украјина	Белорусија
Италија (30,5%)	Холандија (12,1%)	Русија (25,7%)	Русија (32,3%)
Србија (21,4%)	Италија (7,8%)	Турска (7,4%)	Холандија (18,6%)
Мађарска (14,1%)	Немачка (7,4%)	Италија (5,4%)	Украјина (8,7%)
Грчка (13,6%)	Турска (5,2%)	Немачка (3,3%)	Летонија (6,1%)
Словенија (5,7%)	Белорусија (4,9%)	Пољска (3,3%)	Пољска (5,2%)
Србија			
Италија (12,4%)			
БиХ (11,8%)			
Црна Гора (10,8%)			
Немачка (10,6)			
Русија (5,1)			

Извор: Светска банка. Преузето из: Словенска бизнис синергија, Први пословни форум словенских земаља, Привредна Комора Србије, Београд, 10. 9. 2008.

Преглед 4 — Најзначајнији партнери у увозу (2007)

Бугарска	Пољска	Чешка	Словачка
Русија (12,5%)	Немачка (24,1%)	Немачка (25,6%)	Немачка (19,9%)
Немачка (12,3%)	Русија (8,7%)	Кина (7,1%)	Чешка (11,5%)
Италија (8,7%)	Кина (7,1%)	Пољска (5,2%)	Русија (9,4%)
Украјина (7,2%)	Италија (6,9%)	Словачка (4,9%)	Мађарска (5,4%)
Турска (6,8%)	Француска (5,1%)	Италија (4,3%)	Кина (5,2%)
Хрватска	Словенија	Македонија	БиХ
Италија (16,0%)	Немачка (20,3%)	Русија (12,3%)	Хрватска (18,6%)
Немачка (14,4%)	Италија (18,7%)	Немачка (10,0)	Немачка (13,4%)
Русија (10,1%)	Аустрија (12,3%)	Србија (8,6%)	Словенија (8,3)
Кина (6,2%)	Француска (6,2%)	Грчка (7,9%)	Италија (8,3%)
Словенија (5,9%)	Хрватска (4,0)	Италија (5,8%)	СЦГ (4,1%)
Црна Гора	Руска Федерација	Украјина	Белорусија
Србија (32,9%)	Немачка (13,3%)	Русија (27,7%)	Русија (63,8%)
Словенија (6,4%)	Кина (12,2%)	Немачка (9,6)	Немачка (6,2%)
Италија (6,3%)	Украјина (6,7%)	Туркменистан (7,0%)	Украјина (5,3%)
Хрватска (6,1%)	Јапан (6,4%)	Пољска (4,8%)	Кина (3,0%)
БиХ (5,2%)	САД (4,7%)	Италија (2,9%)	Пољска (2,7%)

Србија
Русија (14,3%)
Немачка (11,8%)
Италија (9,7%)
Кина (7,3%)
Мађарска (3,9%)

Извор: Светска банка. Преузето из: Словенска бизнис синергија, Први пословни форум словенских земаља, Привредна Комора Србије, Београд, 10. 9. 2008.

Преглед 5 — Показатељи стања спољнотрговинске размене

	Покривеност увоза извозом у %, 2007.	Однос извоза робе и услуга у ДБП у %, 2006.
Бугарска	61,6	64
Пољска	85,3	41
Словачка	96,6	86
Словенија	95,3	69
Чешка	103,8	76
Хрватска	47,8	48
Македонија	63,8	50
БиХ	42,7	25
Црна Гора	32,6	48
Русија	144,9	34
Белорусија	84,9	60
Украјина	81,2	47
Србија	47,6	27

Извор: Светска банка. Преузето из: Словенска бизнис синергија, Први пословни форум словенских земаља, Привредна Комора Србије, Београд, 10. 9. 2008.

Просторна усмереност непосредних улагања. Кретање капитала међу словенским земљама је скромног обима, али с тенденцијом раста. Капитал из Русије присутан је у свим словенским земљама, претежним делом у енергетским пројектима и банкарству, мада расту улагања и у прерађивачкој делатности. Друге словенске земље су такође извознице капитала у словенски свет.

По доступним подацима, највећи извозник капитала у виду непосредних страних улагања у Србију је Словенија. Затим следи Црна Гора. Међутим, по закључењу уговора о нафтној индустрији и изградњи нафтовода и гасовода, Русија постаје највећи улагач капитала у привреду Србије.

Преглед 6 — Нето страна директна улагања других словенских земаља у Србији 2002—2007 (у хиљадама долара САД)

Бугарска	112.013	Македонија	
Пољска		БиХ	–840.197
Словачка		Црна Гора (2004—2007)	222.234
Словенија	543.250	Русија	41.574
Чешка		Белорусија	
Хрватска	153.259	Украјина	

Извор: Народна банка Србије. Преузето из: Словенска бизнис синергија, Први пословни форум словенских земаља, Привредна Комора Србије, Београд, 10. 9. 2008.

РЕГИОНАЛНА САРАДЊА МЕЂУ СЛОВЕНСКИМ ЗЕМЉАМА

Нема свесловенског правног оквиру за међусобну економску сарадњу. То није ни Светска трговинска организација, јер низ словенских земаља није у њој заступљен.

Преглед 7 — Словенски свет и Светска трговинска организација (23. јула 2008)

ЧЛАНИЦЕ СТО	ДАТУМ УЧЛАЊЕЊА	ПОСМАТРАЧИ У СТО
Бугарска	1. децембар 1996.	Белорусија
Хрватска	30. новембра 2000.	БиХ
Чешка	1. јануара 1995.	Русија
Македонија	4. априла 2003.	Црна Гора
Пољска	1. јула 1995.	Србија
Словачка	1. јануара 1995.	
Словенија	30. јула 1995.	
Украјина	16. маја 2008.	

Све словенске земље показивале су заинтересованост за чланство у СТО. Најугицајније земље у СТО постављале су, међутим, низу словенских земаља услове на које оне нису пристајале. По избијању светске економске кризе утихнуле су успаванке о благодетима слободне трговине. И многе земље, чланице ове организације, прибегавају мерама које СТО искључује, тако да је протекционизам у светској трговини у порасту.

Земље које нису чланице СТО сада имају више маневарског простора да штите домаћу производњу од стране конкуренције. Сразмерно је спласнуо и занос за учлањивање у СТО. Сада је отпор земаља-чланица проширењу СТО спласнуо у истој сразмери у којој је спласнуо и занос за учлањење земаља-посматрача. Тако за сада остаје неискоришћен најшири институционални оквир за обједињавање словенских земаља.

Регионална сарадња међу словенским земљама одвија се у оквиру засебних споразума: Савез Русије и Белорусије; Заједница независних држава — Русија, Белорусија, Украјина и Казахстан; Европска Унија — Пољска, Чешка, Словачка, Словенија и Бугарска; ЦЕФТА — БиХ, Македонија, Хрватска, Црна Гора и Србија. Но, ни у једном од ових облика регионална сарадња није особито успешна.

ЗАЈЕДНИЧКИ ПРИВРЕДНИ ПРОСТОР РУСИЈЕ, УКРАЈИНЕ, БЕЛОРУСИЈЕ И КАЗАХСТАНА

Тегобе обједињавања. Замисао о привредном обједињавању Русије, Украјине, Белорусије и Казахстана (ЗНД+4) срочена је на састанку четири председника — Владимира Путина, Леонида Кучме, Александра Лукашенка и Нурсултана Назарбајева — 23. фебруара 2003. у Москви. У заједничкој *Изјави четири председника* изложена је „политичка решеност за стварање Заједничког привредног простора” (ЗПП). У Изјави је наглашена потреба да се следи „договорна привредна политика у више подручја, усаглашавање одговарајућих закона и заснивање независне међувладине Комисије за трговину и царинске тарифе”. Четири земље би заједнички, као царинска унија, ушле у Светску трговинску организацију. Крајњи циљ требало је да буде Организација за регионалну интеграцију (ОРИ). У Јалти, 19. септембра 2003. потписан је Међувладин споразум о стварању ЗПП, који су ратификовали парламенти све четири земље (Glinkina, Kosikova 2006: 4 et. seq.).

Иза намере за заснивање регионалне интеграције четири најразвијеније бивше совјетске земље, било је више разлога:

а) Најпре, незадовољство стањем привредне сарадње земаља Заједнице независних држава (ЗНД). То се односи, не само на целу ЗНД-12, него и на Евроазијску економску заједницу² и на Савез држава Русије и Белорусије.³ Ниједна од ових заједница није поспешила узајамну привредну сарадњу. Зато је ОРИ требало да буде прототип за нови савез. Четири најразвијеније земље је требало да заједничком политиком имају улогу локомотиве процеса интеграције у бившем совјетском простору (Glinkina, Kosikova 2006: 4).

б) Други важан разлог иза пројекта ЗПП био је нужност „симетричног одговора” на тежњу Европске уније да се шири ка границама ЗНД. Политика „европског суседства” проглашена у Бриселу 2003, уочи њеног проширења на исток, протегнута је и на Украјину, Белорусију, Молдавију, Јерменију, Грузију и Азербејџан. Неки угледни научници на Западу оцењивали су да се тиме ствара тампон зона између ЕУ и Русије. Управо је иницијатива за интергацију „четворице” био покушај одговора на политику пренебрегавања посебних права Русије као наследнице СССР у бившем совјетском подручју. Русија је у томе гледала угрожавања њених националних интереса.

в) Постоје и важни економски разлози. Појединачно, конкурентност земаља ЗНД на тржишту ЕУ није била задовољавајућа. Царинска унија „четворице” била би конкурентнија у надметању с моћном царинском и монетарном унијом на западним границама ЗНД.

г) Важан разлог је било и настојање Русије да посредно укључи Украјину у евроазијску интеграцију. Упркос повлашћеним ценама енер-

² Евроазијску привредну заједницу су основали 2000. године Русија, Белорусија, Казахстан, Киргистан и Таџикистан, а од 2006. и Узбекистан.

³ Уговор о Савезу држава Русије и Белорусије потписан је 1999.

гије и превозних тарифа Украјина није хтела да потпише Повељу ЗНД о Економској унији (1993). Украјина је била само за зону слободне трговине. Није хтела ни у један облик интеграције у коме је Русија. Она је настојала да сама постане језгро интеграције — ГУАМ (Грузија, Украјина, Азербејџан, Молдавија).

Економски потенцијал „четворке”. „Заједница четворице” обухвата економски најмоћније земље бившег СССР, са становништвом од око 230 милиона и природним богатствима довољним да покрију све њихове потребе. Истовремено, најразвијенији научни, технолошки, индустријски, финансијски и људски потенцијал бившег СССР усредсређен је у њима. Ове земље повезане су међусобно, не само у погледу снабдевања енергентима, него и у прерађивачкој индустрији и у фундаменталним и примењеним наукама. Посебно су међусобно повезане привреде Русије, Белорусије и Украјине. Ове три земље имају и најразвијенију прерађивачку индустрију, па су и упућеније једна на другу. Ове земље су на светском тржишту конкурентне у око 15 макротехнологија од укупно око 50: авиотехнологија, васионска и нуклеарна технологија, бродоградња, транспорт, хемијска и енергетска машиноградња, биотехнологија. Поврх тога, ове земље су огромно тржиште за све три привреде (Glinkina, Kosikova 2006: 4).

Између ЗЕП-4 и ЗНД постоје важне разлике.

а) ЗЕП одражава супарништво Русије и Украјине. До потписивања ЗЕП 4 Украјина је одбијала да се прикључи „проруској” ЗНД, настојећи на удруживању као што је ГУАМ (Грузија, Украјина, Азербејџан, Молдавија);

б) ЗЕП 4 окупља земље из раличитих регионалних система безбедности;

в) ЗЕП је требало да створи наднационалну структуру уређивања економских односа у оквиру ЗЕП 4, која би обавезивала четири владе;

г) Овде је предност дата функционалном повезивању уместо институционалном, и

д) Чланице ЗЕП су најразвијеније земље бившег СССР.

ЗЕП 4 не ограничава чланице да сарађују с другим регионалним организацијама, као што је ЕУ.

ЗЕП није успео зато што је у њему Украјина играла улогу „тројанског коња”. Он је и даље више на равни пројекта него на равни интеграције. Украјина пристаје само на „подручје слободне трговине”, док Русија, Белорусија и Казахстан теже царинској унији.

СУКОБИ ИНТЕРЕСА У ЗЕП 4

Овај пројект спотиче се о разлике у схватању интереса држава потписница споразума о ЗЕП.

Интереси Русије. Русија очекује да овим ојача свој положај и у ЗНД и према ЕУ која се шири, као и конкретне економске користи. ЗЕП земље су главни економски партнери Русије. На Украјину, Белорусији у Казахстан отпада око 90% трговине Русије са земљама ЗНД и око 13%

укупне трговине Русије са светом. Стога би слободна трговина са ове три земље, а поготову царинска унија која би укључивала и Украјину, била од велике користи за Русију. Размена Русије и Украјине би могла бити удвостручена. Неостварена могућност размене двеју земаља цени се на око 20 милијарди долара (Glinkina, Kosikova 2006: 14).

Интереси Белорусије. У земље ЗЕП иде око половине белоруског извоза. Зато је Белорусија веома заинтересована за слободну трговину ЗЕП на чијим тржиштима је конкурентна, јер има јефтине производе добре каквоће. То је за ову земљу посебно важно јер извози у висини од 65% ДБП. Пошто би у оквиру ЗЕП требало да се обезбеде исти услови за сва предузећа, то значи да би Белорусија добијала гас и нафту по ценама које важе и у Русији. Белорусија је зато да се упоредо с „подручјем слободне трговине” успостави и „заједнички енергетски простор”. Сем тога, Белорусија очекује прилив инвестиција из других чланица ЗЕП као и повољније услове за улазак у СТО. Најзад, од око три и по милиона Белоруса који живе иностранству, углавном, су у Украјини и Русији.

Белорусија рачуна и с неповољним дејствима у ЗЕП. Она има друкчији економски модел.

Интереси Украјине. Украјина има развијен индустријски комплекс са значајним научним и технолошким потенцијалом. Сарадња у ЗЕП 4 би олакшала извоз у земље ЗНД и приступ природним богатствима под повољним условима. Украјина је више зависна од руског тржишта готових производа него Русија од украјинског. Руси иначе штите своје произвођаче увођењем квота на увоз из Украјине. Укидањем ових квота нагло би се увећао извоз металских производа из Украјине у Русију. Украјинска влада је доказивала да је то само економски пројект, у интересу све четири земље. И Академија наука Украјине сматра да је ЗЕП у интересу Украјине.

Но, од самог почетка у политичком врху Украјине постојала је сумња у пројект ЗЕП. У Врховној Ради против овог пројекта нису истицани економски него политички разлози. Главни је да би ЗЕП могао водити стварању „Велике Русије”, а њен стратешки циљ је улазак у ЕУ.

Исход. Отпор Украјине је разлог што ЗЕП у садашњим политичким приликама нема изгледа да буде остварен према првобитној замисли. Међутим, друге земље чланице ЗЕП нису одушевљене предлогом Украјине да се уместо ЗЕП створи подручје слободне трговине између четири земље. Пословни кругови у све четири земље подржавају замисао о ЗЕП. Закључивање споразуме између ЕУ и Русије о „јединственом европском привредном простору” можда ће допринети претварању ЗЕП у „мост” између ЕУ и ЗНД (Glinkina, Kosikova 2006: 33).

ЗАКЉУЧАК

Словенски свет поседује огроман људски и материјални потенцијал за привредну и друштвену развијеност много вишу од данашње. Тај потенцијал се недовољно користи, првенствено из политичких разлога.

Уместо да удружују напоре ради остваривања заједничког благостања, словенске земље у међусобним споровима расипају и средства и енергију и време.

По свему судећи, време ради за окретање свих словенских земаља међусобној сарадњи. Садашња економска криза води ка развоју пан-европске сарадње ради њеног лакшег превазилажења. Велики инфраструктурни пројекти отварају пут развоју економске сарадње на равни целог континента, која ће нужно обухватати и цео словенски свет. Нова социјална структура, која настаје у словенским земљама, води органском повезивању привреда и друштва целог словенског света.

ЛИТЕРАТУРА

- Куликова, Н. В. и Н. В. Фейт (ответственные редакторы) (2008). *Внеэкономические связи стран центральной и юго-восточной Европы: последствия трансформации для России*, Москва: Институт экономики РАН.
- Glinkina, Svetlana, Lydia Kosikova (2006). Development of Common Economic Space of Russia, Ukraina, Belarus and Kazahstan, *Indeunis Papers*, Economics Institute of the Russian Academy of Sciences, August. Преузето с Интернета.

ECONOMIC RELATIONS BETWEEN SLAVIC COUNTRIES

by

Blagoje S. Babić

Summary

Economic relations between Slavic countries are a taboo topic. This is a reflection of divisions in Europe, which have also been transmitted to the Slavic world. Although the aspiration for Slav unification has existed for centuries, Slavic peoples have been a part of a single community only once — and even then not of their own choice — in the Eastern Block, which emerged from the division of Europe after the Second World War. The decomposition of the Eastern Bloc was followed by the decomposition of the Slavic world as well, which became more disunited than ever before.

Changes that have been occurring in Europe — the incorporation into the European Union of several Slavic countries, the transformation of socio-economic systems in the Slavic countries and the global economic crisis — are driving the Slavic peoples toward a gathering on a new basis. The Slavic world is becoming the most promising emerging market in the world, for which the European Union is showing increasing interest. With the building of a pan-European energy infrastructure, which would also encompass all the Slavic countries, coupled with efforts toward creating a “single European economic space” that would include both the European Union and Russia, all Slavic peoples will be united by common economic interests.

Pan-European arrangements have as a consequence the development of economic relations among Slavic countries, bringing added benefit to their mutual political relations as well. Paradoxically, the European Union is accomplishing for the Slavic peoples what the Slavic peoples aren't able to accomplish for themselves.

Радован Појовић

СЕРИЈАЛ *ВЕЛИКИ БРАТ* И ИНФЕРНАЛНОСТ ПОНОВО СТЕЧЕНОГ РАЈА

САЖЕТАК: Јединственост, самосталност и аутореференцијалност репрезентацијског модела на коме почива специфичност комуникацијског концепта постмодерних масовних медија, као и интерактивност у чијим се оквирима помоћу фикционалног Другог конституише *modus subsistendi* гледаоца/посматрача представља основни предмет критичког разматрања које овај текст покушава да пружи. Теза која се у њему поставља јесте да је могуће идентификовати и образложити суштинску разлику између смисаоног исходишта и ефеката које *reality show Велики Брат* има у евроамеричком културном кругу и у културном контексту друштава која се налазе у процесима асимилације аксиолошких парадигми тог круга. Секуларизација исповедних техника које се манифестују у неким аспектима овог програма трансформише се у овим друштвима у самоиндуковано усвајање традиционалистичких контролних механизма и њихово перпетуирање у форми привидног пермисивизма и контрадогматске друштвене праксе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Велики Брат, репрезентација, културална парадигма, контролни механизам

Великог Брата није видео нико. Он је лице на плакатима, глас на шелекрану. Можемо бити мање-више сигурни да он неће ни умрећи а већ постоји знајна несигурност око тога кад се он родио... Његова функција је да буде жижа у коју ће се стицати љубав, страх и поштовање, дакле осећања која се лакше могу имати према јединки него према организацији.

Џорџ Орвел, 1984.

Од своје прве појаве у телевизијским програмима (у САД почетком 70-их, а у Западној Европи 90-их година 20. века), серија која је, из преваходно лукративних разлога, требало да прикаже симулацију стварности посредством прецизне реконструкције амбијента у коме се одиграва

животна свакодневица о одређеном културном контексту, почетком 21. века превазишла је своје културно-географске и, што је још важније, своје првобитне концепцијске оквире. Глобализација светске привреде и разбијање идеолошког ригоризма и етатистичке тоталитарности отворили су пут продору артефаката, културних образаца и пракси пореклом из англоамеричког цивилизацијског круга у друштва обликована фузионасањем традицијске аутаркичности и идеолошке доктринарности, што је резултовало појавом минотаурских социокултурних склопова с веома дифузним и колебљивим устројством вредносних образаца на плану могућег/намераваног реконституисања изгубљених или занемарених институционалних и социјалнопсихолошких идентификационих матрица. У колизији већ одавно етаблираног постмодерног модела мишљења и делања и предмодерних парадигми, критичка реакција *земаља у транзицији* на, често механичко и непромишљено, инсистирање на безостатном прихватању парадигматичних вредносних оквира из Западне Европе и САД, читовала се на два начина: или као њихово радикално одбацивање путем реафирмисања локалних/регионалних/националних специфичности, односно наглашавање религијске компоненте колективног идентитета која је нашла израза у многобројним екстремистичким покретима широм света; или као пасивно прихватање нужности хетерономије евроамеричких културалних смерница, схваћених као начин за убрзавање ионако неизбежног глобалног еволутивног процеса асимиловања резидуалних елемената инфериорних форми социокултуралних склопова у оне више, историјски напредније и организационо ефикасније.

Тек када ово имамо у виду, можемо легитимно да поставимо питање: какво је исходиште *Великог Брајта*, какав смисаони основ његове структуре, значење и обим његових намераваних и ненамераваних ефеката? Овде полазимо од тезе да се *reality show Велики Брајт* заснива на медијској визуелизацији секуларизованих процеса исповести и разрешења од греха у протестантској религијској традицији пренесених на план колективне психотерапијске праксе. Већ и сам назив жанра *reality show* наводи на странпутицу. Разуме се да ни овде, као ни у било ком облику посредовања „објективне стварности”, никаквом миметичком подражавању низа спољашњих догађаја нема места. Утолико одредница *стварности* (reality) мора да се схвати као начин рецепције стварности у посткапиталистичком, конзументском друштву. Стварност коју поставља/изводи овај телевизијски програм јесте стварност очишћена од свих идеалтипској пројекцији потрошачког друштва, акциденталних и сувишних наноса примарних, непосредних односа који владају унутар групе сродника или пријатеља, од свих видова класно-социјалне стратификације, од противречности производних односа, потенцијалности верских, национално и расно мотивисаних сукоба — укратко, од свега онога што би, као конкурентски аспект могло да преусмери или субвертује иницијални мотив успостављања идеалтипског обрасца социјалне хармоније у постисторијском друштву. Због тога је ова једнострана стварност конструкција инструменталног ума, нека врста микрокосмоса друштвене емпатије и чак можда ембрионалан сажетак пројектованих утопијских дру-

штвених односа. *Стварносћ* у том смислу није екстраполација неког сегмента целине, који се затим подвргава реформаторским интервенцијама у сврху исправљања или побољшања дисфункционалних момената — напротив, истинит лик стварности почива у чистоти њене медијске презентације, која делегитимише претензију на објективно важење конкурентских видова стварности. Овај постметафизички неоплатонизам има амбицију да успостави затворен, аутореференцијалан систем значења.¹ Симулаторна стварност не скрива и не генерише привид већ поништава разлику између привида и присуства.

Шта је, затим, *приказ* (show), уколико смо *стварносћ Великог Браћа* овако одредили? Приказивање тј. испостављање нечега у видокруг намеће питање: коме је приказана тако схваћена стварност? Одговор на ово питање приморава нас да одустанемо од микрокосмичке изолованости овог симулакрумског пројекта, како бисмо пришли корак ближе постављеној тези. Позорница *Великог Браћа* отвара се према гледаоцу, конзументу овог програма, у смислу потпуно различитом од онога како то чине конвенционалне телевизијске емисије. Тиме што није форма репрезентације садржаја (документарних или наративних), него форма његове симулаторне транспозиције, *Велики Браћ* не дозвољава успостављање дистанце између посматрача и посматраног, нити интендира ка класичном успостављању идентификације између гледалаца и протагониста, са завршним моментом моралног самоизмирења. Напротив, протагонисти су изложени механизму елиминације (гласање гледалаца о удаљавању из куће Великог Брата), у коме гледаоци, који функционирају као индивидуални трансмитери општег, супраиндивидуалног императива, присиљени психолошког законитошћу о конформирању појединца и масе чији је он део, сâми потхрањују експанзију медијског симулакрума. На место саморефлексије којом се конституише и учвршћује самосвест ступа однос повратне спреге интензификације производње стварности, у коме гледаоци показују делотворност симулакрумске идеалне матрице, док протагонисти *Великог Браћа* и њихови међусобни односи *in vitro* показују илузорност, непроблематичност и разрешивост свих противречности спољашњег света. Управо у овом односу непрестаног интензификовања моментума кретања, које искључује одредбу циља, савремени немачки мислилац Петер Слотердајк (Peter Sloterdijk) види основну карактеристику савременог света. Та карактеристика допуњена је његовом апсолутном саморасположивошћу, иманентношћу покретачког потенцијала — у крајњој линији, свет је схваћен као форма самокретања у бесконачној интерференцији самоперпетуирања мотивационих чинилаца, који доводи себе до одсуства питања о *куда?* тог прогресивног увећавања и најзад до соп-

¹ Представа, репрезентација полази од принципа еквивалентности знака и стварнога (чак иако је та еквивалентност утопијска, то је фундаментално правило). Симулација полази, на супрот томе, од *ујтоије* принципа еквивалентности, полази од *радикалне негације знака као вредносћи*, полази од знака као реверзије и убиства сваке референције. Док репрезентација покушава да апсорбује симулацију, тумачећи је као лажну представу, симулација обухвата цело здање целе представе као симулакрум — Жан Бодријар (1991). *Симулакрум и симулација*, стр. 9—10; Нови Сад: ИП Светови 1991.

ственог слома који има свој етички, вредносни, политички и еколошки израз. Слотердајк, као и многи пре њега, одређује појам субјективности као исходну тачку прогреса јер, каже он, *када субјект одлучи да оствари мисао о прогресу, онда у њему дејонајтор изазива прогресивно самокрећање.*² Прогрес по Слотердајку не значи напросто пут који треба прећи од једног до другог места у простору или времену већ активност која доводи до пораста могућности да се тај пут пређе. Једино непроменљиво обележје прогреса је његова тежња за сопственим перпетуирањем у бесконачност — *крећање ка све већој њокрећљивости* — каже Слотердајк.

Кућа Великог Брата представља ресакрализован простор чистог идеалитета постојања који се суштински концентрише око исповедаонице, као места на коме елиминаторни механизам обезбеђује прозирност на страни посматрача, коме се сугерише очитован идеалитет као његова сопствена супструктура, до које може да се доспе континуираним интроспективним настојањима. Овај средишњи положај места исповести у реверзибилном конституисању стварности разоткрива оно што Бодријар (Jean Baudrillard) назива крајем паноптичког система.³ Међутим, *означено* у виду младих, заводљивих протагониста, упорно измиче тежњи за успостављањем значења и враћа се означитељу као освешћена немогућност самооправдања, продубљујући хијатус између жељенога и могућег. Уместо јасног увида у дубинске аспекте незадовољности и недовршености сваке коначне свести, овде се на месту на коме треба да се препозна конститутивни Други, кроз фикционалну сабласт одсуства Другога и његове замене интензификованим привидом свог идеализованог одраза или начинâ ослобађања тог одраза од оног „ефемерног баласта” егзистенције, пропада у понор некомпензоване жеље.⁴ Питања која глас у исповедаоници поставља никад нису неутрална него агресивно-сугестивна, указујући на недовољност манифестних аспеката свакодневице и потребу за

² Sloterdijk, Peter (2006). Mobilization of the Planet from the Spirit of Self-Intensification; u *TDR: The Drama Review* 50:4 (Г. 192), Winter, p. 37.

³ Око телевизије није више извор апсолутног погледа, а идеал контроле није више идеал прозирности. Овај још подразумева изванредно познат објективни простор (простор ренесансе) и свемоћ једног деспотског погледа. А то је ако не систем затварања, бар систем надзирања: суптилнији, али увек изван објекта, а играјући на супротности између гледати и бити гледан... — Жан Бодријар (1991). *Симулакрум и симулација*, стр. 33; Нови Сад: ИП Светови.

⁴ Овај механизам илузорности тежње за неком врстом наткомпензације у *circulus vitiosus*-у осциловања између нереализованог субјекта и пројекције његовог интендираног самоостварања изванредно је изложио Жак Лакан: „Будући да настаје на пољу Другога, означитељ омогућује појаву субјекта његовог значења. Али, он функционира као означитељ, тако да своди субјект да буде само означитељ, петрифицирајући га истом кретњом којом га зове да функционира, да говори, као субјект. Ту је управо временски нагон гдје се успоставља оно што је карактеристика почетка несвеснога као таквог — затварање.

Један аналитичар је то осјетио на другој разини и покушао изразити изразом који је био нов и није никад до тада био коришћен на пољу анализе — *aphanisis*, нестанак. Џонс (Jones), који га је измислио, узео га је као нешто прилично апсурдно — страх од нестајања жеље. Дакле, *aphanisis* треба поставити радикалније на разину гдје се субјект очитује у тој кретњи нестанка, који сам оквалифицирао као смртоносан. Ову сам кретњу назвао *fading* субјекта” (Lacan 1986: 222).

продирањем ка дубљим мотивационим слојевима из којих ти аспекти произлазе. Као и свака исповест и ова је специфично средство самоогуђења и симболичког усмрћивања званично проскрибованих аспеката мишљења и делања. Процес непрестаног и јавног суочавања са сопственим грешним бићем, његова екскулпација и реинтегрисање у божански нормативни поредак био је присутан још у раним протестантским заједницама у форми јавне исповести пред скупом верника, тако да „истовремено када се изграђује ова велика пракса исповести — испита савести и усмеравања савести као сталног дискурзивног филтера постојања, јавља се, на пример, у енглеским пуританским срединама, поступак трајне аутобиографије у којој свако прича себи и другима, околини, људима из исте заједнице, властити живот, како би се могли у њему открити знаци божанског изабрања. Мислим да је то установљење, унутар религиозних механизма, неизмерно свеукупног описа који је у неку руку позадина свих техника и испита и медиализације, којима ћемо касније присуствовати” (Фук о 2002: 231; Cf. такође Вебер 1997: 62—130).

Из окриља секуларизованог евроамеричког модела произлази, дакле, ова техника испитивања савести, али не само она. Као што је већ речено, и читаво ендогено структурно устројство начина живота становника куће Великог Брата и његово просторно диспонирање представља парадигматски приказ секуларизоване есхатологије постмодерне, а самонаметнута компетитивност треба да доведе до коначног остварења сна о хиљадугодишњем златном добу као гаранту самоостварења у оквирима савременог потрошачког друштва. Напор дугог путовања ка есхатону — много пута убрзаног и скраћеног режијским интервенцијама, усмераваног гласом Великог Брата, поприма облик синтетизоване експликације онога што Слотердајк назива *койерниканском мобилизацијом*. Ова убрзана и сажета криптологија спасења само је исечак круга бесплодног понављања и незадовољења. Шта је, међутим, оно што разбија бесконачност овог циклизма и поново успоставља референтну тачку рефлексације? То је смрт. Смрт је скривена сила која поткопава темеље кружног обрасца, сила с којом великобратовска есхатологија не рачуна. Смрт је она онтолошка чињеница која ни у једној равни не допушта консакрацију бесконачности понављања, она није моменат посредовања или пролазна неугодност која прати пут ка задовољењу жеље, не место трансформације, него тренутак самооправдања.⁵ Смрт којој је подлегло троје укућана *Великог Брата* у Србији довело је до (привременог) прекида емитовања овог шоу-програма. Поред фактичког прекида из конвенционалних, људских обзира, овај прекид може да се схвати и као израз увида у самоуки-

⁵ Са смрћу губитак предстоји самом себи у својем највластитијему Моћи-бити. У тој се могућности тубитку ради о његову битку-у-свијету уопће. Његова је смрт могућност Не-више-моћи-бити-ту. Ако тубитак предстоји себи као та могућност сама себе он је *йой-йуно* упућен на своје највластитије Моћи-бити... Смрт је *највластитија* могућност тубитка. Битак при њој докучује тубитку његово највластитије Моћи-бити у којем се њему апсолутно ради о битку тубитка. У њему може тубитку постати прочитим да се он у особитој могућности сама себе отео од Се, то јест, да му се истрчавајући увијек може отети. Али тек разумљење тога 'Моћи' разоткрива фактичну изгубљеност Се-личности у свакидашњости” (Heidegger 1988: 285, 299).

нуће цикличког модела безуспешног настојања за успостављањем значења. Смрт као тихи, крајњи исход постепеног трошења органског супстрата преображава се овде у чин отварања новог пута заједнице ка изгубљеној трансценденталности сврхе.⁶

Ако би требало извести основне одреднице *Великог Браћа* онда би ту свакако требало уврстити: његову културну ситуираност у евроамеричкој парадигми, усмереност ка успостављању интерактивног обрасца превладавања једносмерности медијске поруке, немогућност симулације стварнога као тотализујућег пројекта и, као резултат, продубљење изворне анксиозности. Уколико се тако схвати, овај реалитио show је еминентан симптом краја модерне и латентан израз настојања да се теоријски концепти постмодерне прошире до крајњих граница могућности своје практичне остварљивости.

Међутим, кад Бодријар каже: *за нас, који више не располажемо ефикасним ритуалом*, итд., тиме намеће питање културног односно идеолошког обима и мере утицаја који овакав један reality show може да има изван културног круга високоразвијених, постиндустријских друштава или, уже, у границама друштава недовршених „транзицијских процеса”, какво је и оно у коме живимо. Изгледа да одговор на ово питање пре свега зависи од начина схватања интеркултуралности, коју савремени теоретичари као, на пример, Бернхарт Валденфелс (Bernhart Waldenfels) одређују као нешто што превазилази мултикултуралност схваћену као културно мноштво, али и транскултуралност у значењу прекорачивања традиционално омеђених националних култура. С друге стране, Едвард Саид (Edward Said) сматра да културе нису ни монолитне ни аутономне и да имају способност да апсорбују различитости у већој мери но што их одбацују. Иако су оваква схватања интеркултуралности и интегративног капацитета (савремених) култура сасвим легитимна, ипак је ту, као појмовни коректив, потребно увести појам *псеудоморфозе*, који је немачки филозоф Освалд Шпенглер (Oswald Spengler) користио у оквирима своје *културалне морфологије* како би означио процесе прилагођавања културног обрасца који се споља намеће једном глобалном друштву на друга-

⁶ „Од малог је значаја да ли је до смрти дошло несрећним случајем, услед злочина или катастрофе — од часа када измиче 'природном' разуму, када представља изазов природи, она изнова постаје ствар групе и захтева колективни и симболични одговор — једном речју, она изазива *страсти за неприродним*, која је истовремено и страст за жртвовањем. Природа је равна и лишена значења, не би требало да смрт буде 'враћена природи', потребно је да се размени у складу са строгим обичајним ритуалима, да би се њена енергија, енергија мртваца и енергија смрти, одразила на групу, била апсорбована и утрошена од стране групе, уместо да остави за собом само отпадак 'природе'. За нас, који више не располажемо ефикасним ритуалом за апсорбовање смрти и њене енергије раскида, преостаје фантазам жртвовања, насилне неприродности смрти. Отуда интензивно и *колективно* задовољство које се доживљава приликом смрти у аутомобилској несрећи. Оно што привлачи код сваког удеса у коме има мртвих, то је неприродност смрти. Техничка, не-природна, дакле, *жељена* (од саме жртве, вероватно) дакле, изнова занимљива — јер *жељена* смрт има неког смисла” (Бодријар 1991: 186).

О „десимулакризацији” модерног конструкта „природности”, коју Петер Слотердајк означава као *пшолемејско разоружање* cf. Слотердајк 1988: 46–47 et passim.

чијем степену културног развоја а који то друштво више или мање добровољно прихвата и постепено оригинално трансформише, утолико што оставља нетакнутима формалне компоненте тог обрасца, док његово суштинско опредељење прилагођава сопственом унутрашњем устројству. *Велики Браћ* у Србији представља изванредан пример како интеркултурног прожимања, тако и псевдоморфичких трансформација преузетих елемената једне хетерономне културне парадигме. Српска култура постигла је, као прво, изузетан степен отворености, бар када је реч о интелектуално изграђеним слојевима друштва, захваљујући недовршености предмодерног социо-културалног идентитета уместо да та отвореност буде модалитет превладавања довршеног идентитета, захваћеног аномијским тенденцијама. Ова неизграђеност и недовршеност представља основ заузимања става о непроблематичном статусу *Великог Браћа*, као да је реч о било ком интерактивном телевизијском програму. Као што смо већ рекли, он је понајмање такав телевизијски програм. Ако смо усвојили претпоставку да *стварности њо себи* не постоји него да постоје *стварности*, као резултати културом формиране перцепције објективитета, онда је суштинско одређење *Великог Браћа* условљено његовом ре-контекстуализацијом у културални амбијент доминантно предмодерног обрасца мишљења и делања какав постоји у Србији. Ако предмодерна принудна колективност нормирања форми друштвеног живота већ функционира као архаичан вид интериоризовања контролног механизма, није необично што је ова емисија доживљена као драгоцен масмедиска екстензија тог првобитног механизма односно као акцелератор свенационалног уједначавања аномијских неправилности као неизбежне последице слома претходног система вредности (традиционалистичког и социјалистичког, који се у крајњој инстанци стапају у јединствен вредносно-регулативан комплекс). Уместо да генерише све већи момент убрзања (у Слотердајковом смислу), динамички потенцијал *Великог Браћа*, у социјално-психолошком контексту у коме још увек важи узрочно-последични концепт модерне, доводи до успоравања у лику Великог Брата као лику остварене жеље — а тај лик није ништа друго до одраз већ успостављеног и петрификованог родовског идентитета, који историјски претходи степену националног идентитета. Средство успостављања тог идентитета је митска прича — затворен, неисторијски наративан образац, који даје коначан одговор на сва или већину кључних питања индивидуалног и друштвеног живота. Мит је, исто тако, и говор о изворном стању човека и света, о *златном добу* из чијег се окриља у историјском времену издвајамо на путу регресије у односу на већ унапред дат чин колективног самоостварења. Напор који екстерни учесници *Великог Браћа* у Србији инвестирају у покушај симулације стварности у потпуности је супротно усмерен од онога који у истом циљу чине учесници из евроамеричког културалног круга. Док је тамо реч о немогућности самоостварења које рачуна с процесуалношћу стварности и модалитетима њене интензификације, с неуротским расцепом и анксиозношћу као крајњим исходом, овде исте последице изазива немогућност самодезактуа-

лизације у намераваном чину поновног успостављања хомогености идеалног обрасца *златног доба*.⁷ Саморазумљивост коју ова митска свест намеће, као што намеће и потребу да се бесконачно обнавља, формира латентан мотив настојања за успоравањем сваког (еволутивног) процеса као форме трансгресије митски конституисаних нормативних ограничења и разарања затченог обрасца задовољавања жеље. Ако се време одреди као регулатор прекида, дисконтинуитета, ускраћивања, оскудности, недовољности, онда је кућа *Великог Браћа* место посвећења континуитета, обиља, разрешених противречности, измирења сукоба — *sphaera sacrum* успорености и самозадовољства, укратко, место концентрисане и изоштрене симулације коју производи лоша савест екстерних учесника.

Да ли оно што је речено у претходном излагању треба да буде схваћено као закључак о слабости и недовољности интеркултуралности у захватању у дубинске основе различитости културних парадигми и омогућавању вишег степена међусобног разумевања и прихватања? Свакако да не. Културе односно културне парадигме поседују значајан унутрашњи динамизам, способност прилагођавања, отвореност ка спољашњим утицајима, што заједно чини оно што би могло да се назове интеркултурним потенцијалом. Међутим, културе су такође и релативно заокружене и самодоволне целине, које подразумевају темељне изходне основе које нису прост збир манифестних елемената културног склопа те, према томе, нису до краја сводиве на неко хетерономно одређење.⁸ Изложена трансформација темељних разлика у декодирању културалне поруке коју, на манифестном плану, идентичан телевизијски програм емитује, пружа, иако фрагментаран, увид у потребу истинског међусобног разумевања и прихватања култура које се често и невољно сусрећу у доба затварања циклуса једне епохе и отварања новог.

⁷ Радомир Константиновић је изванредно анализирао управо описану малограђанску свест (дух паланке) као израз лоше савести: „Његова традиционалистичка свест је покушај превазилажења ове временске свести, коју дух племена не познаје у своме ван-временом митотворству. Ако не успева да се обнови као митотворна свест, он то не успева зато што је неспособан за ову ван-временост или, одређеније, за ово изузимање из времена. Његова свест, као битно-историјска, јесте временска свест која је 'између' њега и племенске ван-времене митотворне свести. Немоћ за митско стварање, као за стварање ван-времености строго затвореног света мита, за њега је знак његове неверности, чак његовог проклетства да, и против своје воље, буде издајнички дух. 'Мотив издаје' отуда, није само мотив који је он у стању да огласи пред 'светом', у његовој историјски — 'бесмисленој' отворености, већ је то *моћив који се објављује и у његовом односу са самим собом* (подв — Р. П). За себе он је 'издајник јер није племе', и јер није уграђен у затворени свет племенског мита. Он је издајник јер му је свест временска свест. Онако како је само време издаја (трајања, затворености у њему, па и митске затворености), тако је и времнска свест, свест грађена у времену, свест разграђивања митског племена.” (К о н с т а н т и н о в и ћ 2004: 141—142)

⁸ „Мисаони и значењски елементи који леже у основи сваког логички интегрисаног система културе могу се разматрати из два аспекта: *унутрашњег* и *спољног*. Први припада царству унутрашњег искуства, било у његовом неорганизованом облику неинтегрисаних представа, идеја, израза воље, осета и емоција, било у његовом организованом облику мноштва система мисли исплетених из тих елемената унутрашњег искуства... Другу област чине органски и неоргански феномени: предмети, догађаји и процеси и они отелотворују или обухватају или остварују или екстернализују унутрашње искуство. Ти спољни феномени припадају само једном систему културе, јер су манифестације унутрашњег аспекта. Изван тога престају да буду део интегрисане културе.” (С о р о к и н 2002: 29)

ЛИТЕРАТУРА

- Бодријар, Жан (1991). *Симулакруми и симулација*, Нови Сад: ИП Светови.
 Бодријар, Жан (1991). *Симболичка размена и смрт*, Горњи Милановац: ИП Дечје новине.
 Фуко, Мишел (2002). *Ненормални*, Нови Сад: ИП Светови.
 Heidegger, Martin (1988). *Bitak i vrijeme*, Zagreb: Naprijed.
 Константиновић, Радомир (2004). *Философија њланке*, Београд: Откровење.
 Ласан, Jacques (1986). *Četiri temeljna pojma psihoanalize*, Zagreb: Naprijed.
 Sloterdijk, Peter (2006). Mobilization of the Planet from the Spirit of Self-Intensification; *TDR: The Drama Review* 50:4 (Т 192), Winter 2006.
 Слотердајк, Петер (1988). *Койерниканска мобилизација и њшоломејско разору-жање*, Нови Сад: Братство-јединство.
 Сорокин, Питирим (2002). *Друшњвена и кулњурна динамика*, Београд — Подгорица: Службени лист СРЈ — ЦИД.
 Вебер, Макс (1997). *Сабрани сњиси о социологији религије*, т. I; Сремски Карловци—Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

THE *BIG BROTHER* SHOW AND INFERNALITY
 OF THE REGAINED PARADISE

by

Radovan Popović

Summary

The unity, autonomy and autoreferentiality of the representational model upon which the uniqueness of the communicational concept of postmodern mass-media rests, as well as interactivity within the framework of which, assisted by the fictional Other, the *modus subsistendi* of a spectator is being constituted, represents the main subject of the critical discourse of the following essay. The thesis which is here proposed is that it is possible to identify and scrutinize a fundamental difference between the generative core of meaning and the effects which the reality show *The Big Brother* produces within the Euro-American cultural circle on the one hand and within the cultural context of the societies involved in a process of assimilation of axiological paradigms originating from that circle on the other hand. The secularization of the techniques of confession which manifest themselves in a number of aspects of this programme transforms itself in these societies into a self-induced adoption of traditionalist mechanisms of control and their perpetuating in a form of illusory permissiveness and anti-dogmatic social praxis.

*Јелица Пејровић
Ивана Михаић
Марија Зошовић
Нила Кајор Сџануловић*

ПОРОДИЧНЕ УЛОГЕ ОЦА И МАЈКЕ У ПОРОДИЦАМА У ПРОЦЕСУ ТРАНЗИЦИЈЕ

САЖЕТАК: Истраживање је имало за циљ да утврди повезаност типа породице (традиционална/егалитарна) и неких социо-демографских варијабли, што представља део ширег истраживачког пројекта који је разматрао проблеме породице у времену транзиције.

Узорак истраживања чинили су ученици средњих школа с територије целе Војводине. Истраживањем је обухваћен 561 испитаник, просечног узраста 16 година.

Породице обухваћене истраживањем су на основу свакодневних активности мајке и оца класификоване на следећи начин: 77,4% традиционалних и 22,6% егалитарних породица.

У овом раду аутори разматрају образовање и запослење родитеља, место становања и процењено материјално стање породице као корелате породичних улога мајке и оца, односно типа породице.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: традиционална породица, егалитарна породица, транзиција

УВОД

Савремена породица се суочава с бројним тешкоћама и проблемима и користи све расположиве ресурсе како би се одржала и испунила очекиване улоге и функције. Промене које се одвијају великом брзином у свим сегментима савременог друштва остављају значајне последице на стање, развој, улогу и место породице у друштву. Свако проучавање породице изван друштвеног контекста може се сматрати нецеловитим, а резултати таквих истраживања могу допринети разумевању само неких, специфичних аспеката овог сложеног феномена.

У политички и економски стабилним европским земљама последњих деценија, породица се није много мењала. Шта се, међутим, догађа

с породицом у земљама које су обухваћене убрзаним процесом транзиције која поставља оштре захтеве на све аспекте живљења?

Процес транзиције може бити схваћен као врста „вредносног вакуума”, где постојеће старе вредности нестају, док се нове још нису јасно искристалисале. У питању су тзв. вредности у настајању које тегобно крче свој пут. Социјалне промене током протеклих година, егзистенцијални страхови, економске и политичке турбуленције, сиромаштво, миграције и распад традиционалних вредности, узроковале су велике промене унутар породице. Савремена породица нашла се пред низом изазова који се тичу саме структуре породице, промене улога и односа унутар ње, начину функционисања и слично.

С тим у вези, у домаћој стручној литератури у последњих десет година, велика пажња се придаје ефектима друштвене транзиције на породичне системе.

О последицама друштвених промена на карактеристике и функционалност породице постоје бар три различита мишљења:

1. Наведене промене могу да остваре негативан утицај на породицу. Као ефекти промена наглашавају се промена традиционалног модела, и као њен пратећи процес индивидуализација као став и као потреба, слабљење мотива за родитељством и уопште пад вредности породичног живота. Као аргументе ово становиште издваја пораст броја развода и растава а пораст ванбрачних веза и самаца (о вредностима брака и породице видети у: М и х и ћ, П е т р о в и ћ, 2007);

2. Утицаји су претежно позитивни — породица је данас схваћена као однос с „изабраним сродницима”, насупрот ранијем схватању породице „заједнице потребе”;

3. Постоји континуитет у утицајима — у породици се заправо, слабо шта мењало — породица је пратила и усклађивала се с континуираним друштвеним променама које су остављале трага на њој (Т о м а н о в и ћ, 2004).

Као једна од најизраженијих промена у породици помиње се модификација породичних улога. Неки истраживачи ову трансформацију посматрају као вид културне ерозије која угрожава даље функционисање друштва (В е л л, 1996).

За традиционалну породицу карактеристично је да су улоге између родитеља подељене тако да је тежиште очеве активности ван куће, на зарађивању средстава за живот, док мајка превасходно узгаја децу и води рачуна о домаћинству. Отац се, дакле, специјализује у максимизирању финансијског капитала и места породице у друштву, а мајка у максимизацији хуманих ресурса деце и њиховог правилног васпитања (В е л л, 1996).

У Србији, која се и даље сматра традиционално уређеним друштвом, опадање значаја и заступљености типичног патријархалног образаца прати се од времена после Другог светског рата, мада се и даље бележе извештаји о постојању породица с потпуним патријархалним уређењем (Н а л р е г н, К а с е г, 1996). У исто време, код нас, у анализи школских уџбеника, налази се преминација мушких ликова, те подела

улога на породичне — намењене жени, и професионалне — намењене мушкарцу, чиме се одржава идеологија мајке симбола породице и бриге о кући и оца-хранитеља (Ј а р и ћ, 1996). Савремена истраживања региструју промене у приказу односа међу половима, али су оне ипак далеко од егалитарних односа. Тако, на пример, прегледна студија истраживања породица на простору Југославије показала је тренд од краја осамдесетих година који подразумева промене у односима међу половима у породици, као и промену патријархалног система (П е т р о в и ћ и с а р., 1996).

Сматра се да најзначајнији фактор који доприноси растакању традиционалне породичне форме у смислу модификације типичних друштвених улога јесте промена друштвеног положаја жене (S c h a f f, 1989). Наиме, појачана економска самосталност жена, проузрокована равноправним приступом образовању и запослењу, затим могућности контроле над својим телом путем заштите од зачећа, и аутоматизација кућних послова допринели су промени динамике породичних односа.

Данас се све више повећава број породица у којима родитељи једнако материјално доприносе породици, а улога очева у подизању деце постаје све значајнија. Број запослених жена расте великом брзином. Удео парова с оба запослена члана повећао се са 45% 1976. године на 60% 1992. године (S c h a i e, W i l l i s, 2001). Стајл (S t e i l, 2000) наводи занимљиве статистичке податке о ставовима према запосленим женама. Тако су 70-их година половина жена и 48% мушкараца тврдили да је успешан брак онај традиционални у којем материјално придоноси само мушкарац, а жена бива задужена за васпитање и чување деце. Више од 70% жена сматрало је да је њихова обавеза пружање подршке супругу у остварењу његове каријере. Слична ситуација забележена је и 80-их година када је већина сматрала да је запосленост мајке једна од предуслова слабења породице као институције. Чак 70% жена и 85% мушкараца тврди да је запосленост мајке разлог развода брака. Промена ставова по питању запослености мајке забележена је 90-их година, када више од половине популације сматра да је за успешан брак нужно запослење оба партнера и подела одговорности у породици.

Могло би се, заправо, очекивати да постоји већа подела одговорности у кућним пословима у оним домаћинствима где жена зарађује једнако или више од мужа. Међутим, истраживања показују да и у оним породицама где је жена доприносила породичном приходу 50% или више, ипак је обављала и највећи део кућних послова. Слично томе, предвиђало се да ће, пратећи општи тренд егалитаризације односа у савременом друштву, млађе генерације преузети већи део ових обавеза. Међутим, нису нађене разлике између млађих и старијих генерација у преузимању обавеза кувања, чишћења, куповања или плаћања рачуна (S c h a i e, W i l l i s, 2001). Упркос дужем времену које проводи ван куће, жена и даље обавља већину кућних послова. Улога мушкараца више је описана као помоћ, док жена три пута више учествује у планирању, организовању, надзирању породичних активности у односу на мушкараца.

Долазак деце драматично повећава време и рад повезан с бригом о детету и домаћинству (R e x t o n, S h e n a n, 1987). Како све више жена

иде на тржиште рада, подела кућних послова све је актуелнија тема. Очекује се да кроз цео животни циклус и мушкарац и жена „жонглирају” с родитељством, домаћинством и одговорностима на послу. Рачунајући све ове обавезе, жене имају много дужу радну недељу од својих мужева, и то у свим фазама породичног живота. Ипак, парови равноправније деле породичне и радне улоге у почетним и завршним фазама породичног живота (млади пар без деце и фаза „празног гнезда” — када деца заснују сопствене породице). У прилог тези да након доласка деце полне улоге родитеља постају традиционалније говори и податак да је раскорак у размери радних сати између мушкарца и жене највећи током раздобља подизања детета, и то од његовог рођења до треће године (Rehroat, Shenan, 1987). Када жене раде изван куће, мушкарци не повећавају сразмерно своје време бављења кућним пословима. Они повећавају ово време током раздобља малог или никаквог оптерећења на послу, тј. на почетку своје каријере или након пензионисања. Жене, с друге стране, мање времена посвећују кућним пословима пре и после подизања деце.

У развијеним и демократским друштвима жене све више манифестују да нису спремне да жртвују своје амбиције и своју каријеру због промоције мужа или породичне социјализације деце. Оне траже простор за остварење својих личних амбиција, да имају слободу деловања и одлучивања, да остваре економску самосталност и заштите свој индивидуални идентитет.

Тежња за слободом и индивидуализмом у породици и породичним односима, представља један од значајних изазова у савременом друштву. Нове либералне тенденције доносе потребу за индивидуалном афирмацијом и потврђивањем способности, амбиција и жеља сваког појединца.

Како се фаза процеса транзиције, која подразумева стварање новог вредносног система може сматрати и новим почетком, а процес промене може боље извести уз активно праћење и освешћивање микропромена, ово истраживање и пројекат сматрамо доприносом у праћењу континуитета стања и промена у структури и функционалности породица код нас.

ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА

Истраживање је спроведено с циљем утврђивања повезаности између типа породице (традиционална/егалитарна) и неких социо-демографских варијабли, што представља део ширег истраживачког пројекта „Породица као вредност у друштву у процесу транзиције”. Реализацију овог пројекта подржао је Покрајински секретаријат за науку и технолошки развој АП Војводине.

МЕТОД

Узорак. Узорак истраживања чинили су ученици средњих школа с територије Војводине. Истраживањем је обухваћен 561 ученик, и то 160

испитаника мушког пола и 401 испитаник женског пола. Просечан узраст испитаника био је 16 година.

Подаци су скупљани у средњим школама у Сомбору, Кикинди и Новом Саду, тако да су њима обухваћене породице из ових градова и околних села и приградских насеља. У Новом Саду део испитаника био је из Средњошколског дома ученика, чиме су добијени подаци и за породице које живе у војвођанским местима удаљенијим од центара истраживања..

Расподела узорка по месту становања је прилично уједначена: са села потиче 43,2%, а из града 56,8% испитаника.

Варијабле истраживања. Основну зависну варијаблу у овом истраживању представља тип породице операционализован преко поделе посла у кући.

Испитаници су давали податке о свакодневним активностима оца и мајке, на основу чега смо покушали да добијемо типичан профил улоге мајке и оца у кући, те проценимо тип породице (егалитарна/традиционална).

У страним истраживањима користе се скале којима се мери традиционалност или егалитарност породице (Amato, Booth, 1995; Mc Govern, Mayers, 2002). Како код нас нема таквих континуираних скала, аутори су се ипак определили за квалитативно одређење.

На основу добијених података породице смо класификовали у једну од следеће две категорије:

— *нтрадиционалне породице.* У ову категорију сврстали смо породице у којима постоји несразмерност броја обавеза у кући у корист мајке, или расподелом улога доминира подела на „мушке” послове (физички послови, радови у њиви, око стоке) и „женске послове” (послови у кући, око домаћинства и деце).

— *еѓалитарне породице.* У ову категорију сврстали смо породице у којима постоји равноправна подела обавеза по бројности и квалитету обавеза, и породице у којима не постоји процењена дихотомија мушких и женских улога.

У великом броју истраживања опис породица према породичним улогама је приближно једнак оном који су аутори понудили у овом раду, што је био и основни разлог овакве понуђене категоризације. (Sabatini, Leaper, 2004; Amato, Booth, 1995; Mc Govern, Mayers, 2002; Twiggs, Mc Quillan, Ferre, 1999).

Од социо-демографских варијабли обухваћене су:

- образовање оба родитеља (степен стручне спреме);
- запослење родитеља (запослена оба родитеља/запослен један од родитеља);
- место становања (село—град);
- процена материјалног стања породице, за коју је коришћена тростепенa скала следећег садржаја:

— лоше — углавном не можемо да приуштимо оно што нам је потребно

— средње — најчешће можемо да приуштимо све што нам треба, али се дешава да немамо довољно новца

— добро — можемо да приуштимо све што нам треба.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Тип породице. С обзиром на претходно описане категорије, расподела породица из нашег узорка је следећа: 77,4% традиционалних и 22,6% егалитарних породица.

У табели 1 дате су фреквенце за наведене области рада у кући за очеве и мајке.

Табела 1. — Фреквенције послова које у кући обављају мајке и очеви

МАЈКЕ		ОЧЕВИ	
<i>Посао</i>	<i>Фреквенција</i>	<i>Посао</i>	<i>Фреквенција</i>
<i>Кућни послови</i> (кување, пеглање, чистињење, прање, прављење зимнице, „женски послови”...)	834	<i>Кућни послови</i> (кување, пеглање, спремање...)	144
<i>Брига о домаћинству</i> (куповина, расподела кућног буџета, плаћање рачуна)	51	<i>Брига о домаћинству</i> (куповина)	21
<i>Пољопривредна делатност</i> (рад у башти, на њиви, брига о стоци и живини)	35	<i>Пољопривредна делатност</i> (рад у башти, на њиви, у воћњаку, брига о стоци и живини, брига о викендици)	222
<i>Брига о деци</i>	34	<i>Брига о деци</i>	15
<i>Зайослење</i>	26	<i>Зайослење</i>	51
<i>Одмор</i> (ручни радови, гледање телевизије, дотеривање...)	26	<i>Одмор</i> (читање новина и књига, спавање, гледање телевизије, одмарање, играње на рачунару, пецање, картање, јело)	49
<i>Физички послови</i> (кречење, припрема огрева...)	10	<i>Физички послови</i> (кречење, припрема огрева, кошење траве, ложење, „мушки послови”, зидање, поправке у кући, аутомобил)	198
<i>Остало</i> (брига о кућним љубимцима, брига о родитељима...)	7	<i>Остало</i> (брига о кућним љубимцима, брига о цвећу, печење ракије)	13
<i>Социјални животи</i> (телефонирање, примање посета...)	3	<i>Социјални животи</i> (дочекивање гостију за славу, дружење)	3
<i>Уређење дворишта и цвећа</i>	38		

Из табеле се види да је у нашим породицама још увек прилично јасно направљена разлика између послова мајке и оца.

Уопштено гледајући, послови у којима учествује отац углавном су везани за спољне послове, док свакодневне обавезе мајку везују за бригу о кући, покућству и укућанима.

Као типични послови мајке јављају се кућни послови који обухватају кување, пеглање, прање, бригу о хигијени куће и покућства.

Код очева је знатно мање заступљена категорија „кућни послови”. У опису ове категорије наглашена је опционалност ове активности („воли да експериментише у кухињи”, „кува нека специјална јела”, „прави роштиљ”, „понекад сам скува ручак”, „помогне мами да припреми месо за јело”, „прави доручак”).

Као типична делатност оца издваја се пољопривредна делатност (радови на њиви, воћњаку, брига о стоци и живини). У одговорима испитаника често се појављује и формулација „мушки послови” у значењу послова који захтевају физичку снагу.

Када је брига о деци у питању, код мајке се у овој категорији срећу формулације типа одлазака на родитељске састанке, израде домаћих задатака, куповина за децу, чување млађе деце, разговори с децом и сл. Код очева су значајно мање заступљене брига о деци и породици, а попуњени описи су типа: „прати ме на станицу”, „носи ми торбе за пут” и сл.

Код мајки је значајно мање заступљена формулација „зарађује”, или „ради, иде на посао”, док је код очева далеко заступљенија и прате је описи: „ради по цео дан, па нема времена за кућу”, „ради па дође преморен” и слично.

Поља у којима се ангажују и очеви и мајке (добијени углавном код егалитарних породица) су брига о екстеријеру и ентеријеру куће (на пример, кречење), куповина, те брига о цвећу и кућним љубимцима.

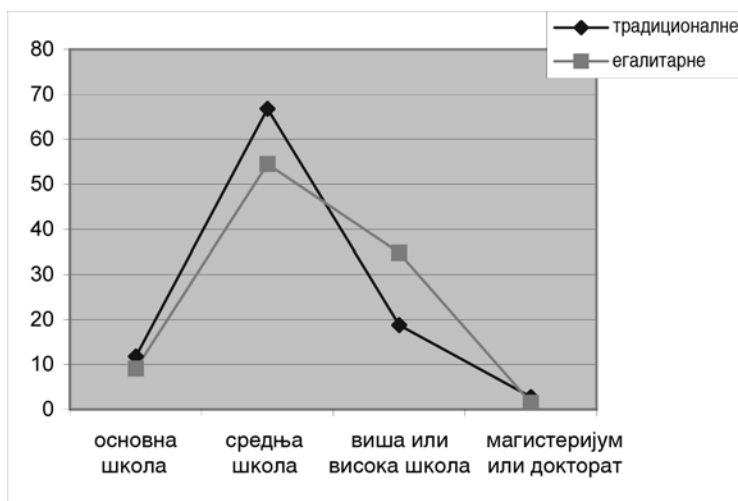
Послови које обављају искључиво мајке тичу се ручних радова. Специфичност улоге оца односи се бригу о колима и викендици (воћњаку).

У опису свакодневних послова које обавља отац, знатно је заступљенија и разноврснија категорија одмора, док је код мајке, ова категорија веома ретко добијена и укључује и бригу о себи (дотеривање, шминкање и сл.).

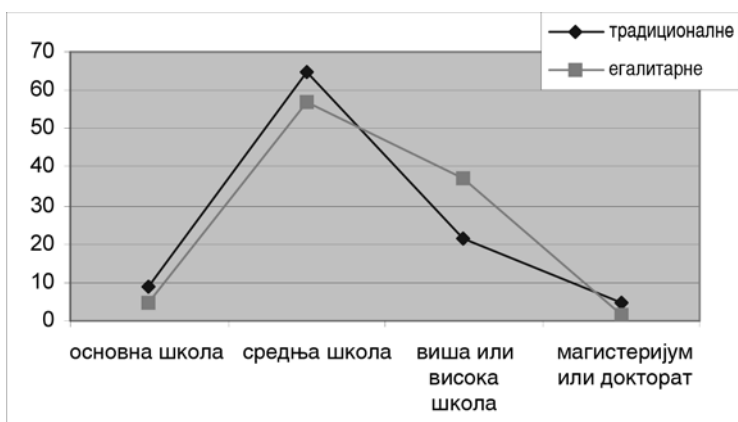
Социјални живот родитеља је веома слабо заступљен једнако кад је реч о очевима и кад је реч о мајкама. Код очева се повезује с организацијом породичних слава (славе), док је код мајке везан за телефонску комуникацију.

Релације породичних улога и социо-демографских одлика породица.

Не постоји статистички значајна разлика у образовању очева у традиционалним и егалитарним породицама. Кад су у питању мајке, статистички значајна разлика постоји ($\chi^2 = 8,64$, $p = .03$), тако да је процент мајки са средњом школом у оба типа породица подједнак, али разлику прави већи процент мајки с вишом или високом школском спремом у егалитарним породицама у односу на процент мајки с овим степеном образовања у породицама које се процењују као традиционалне (расподела је приказана на графиконима 1 и 2).

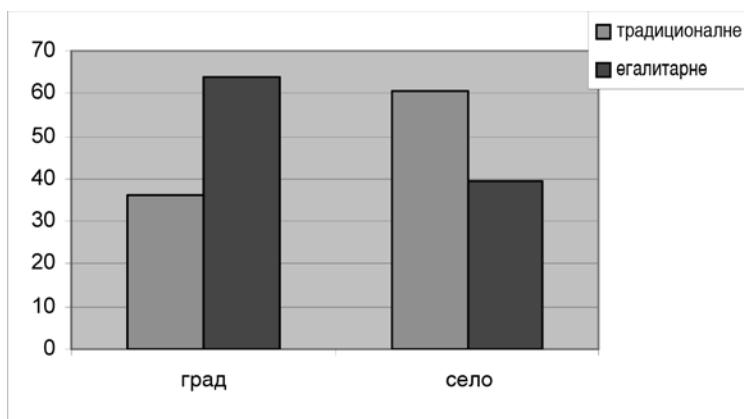
Графикон 1. — Образовање очева у традиционалним и егалитарним породицама

Графикон 2. — Образовање мајки у традиционалним и егалитарним породицама

Постоји статистички значајна разлика у расподели типа породица у односу на место становања. Највећи проценат градских проценат чине егалитарне породице, а највећи број сеоских породица чине традиционалне породице ($\chi^2 = 12,8$, $p < .01$). Потпунија расподела дата је на графикаону 3.

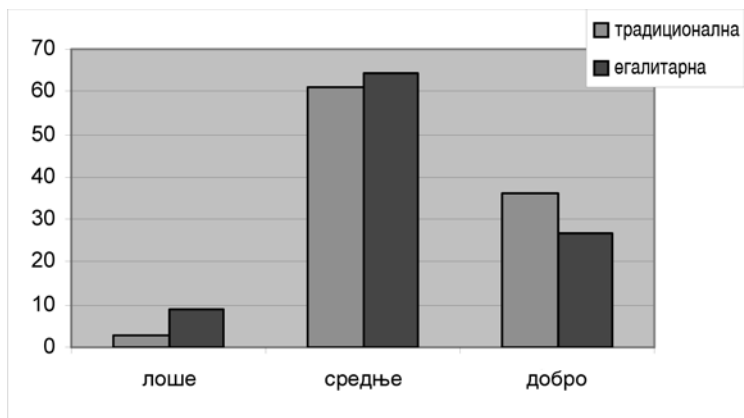
Мада је у егалитарним породицама нешто већи проценат оних у којима су запослена оба родитеља (око 59% у односу на 40% породица у којима само један родитељ ради), ова разлика није статистички значајна, па не можемо рећи да је запосленост оба родитеља значајан корелат егалитаризације и модернизације породичних улога. У породицама које су

Графикон 3. — Фреквенца традиционалних и егалитарних породица у селу и граду

процењене као традиционалне, подједнак је процент породица у којима ради само један родитељ, и породица у којима раде оба родитеља. Ово се вероватно може повезати с претходним податком да је већима традиционалних породица са села, где се људи баве и пољопривредом и нису нужно запослени, или је запослен само један од родитеља (чешће мајка, док отац ради на имању).

Иако већина деце и из традиционалних и егалитарних породица материјално стање своје породице оцењује као „средње”, статистички значајно више адолесцената из традиционалних породица своје материјално стање процењује као „добро” (графикон 4).

Графикон 4. — Процењено материјално стање у традиционалним и егалитарним породицама

ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА И ЗАКЉУЧЦИ

Питање прилагођавања породица променама у друштву и праћење промена у породици, тема је која заокупља истраживаче из различитих области у иностранству и код нас. У нашој земљи, као и у земљама региона, промене у породици повезују се с глобалном друштвеном транзицијом.

Осавремењивање друштва прати тенденција модернизације односа и улога, егалитарних и индивидуалних вредности у односима међу половима, те измене традиционалних констелација породичних и партнерских система. Стање повећаног броја развода, одлагање ступања у брак, смањење броја деце, већи удео индивидуалистичких потреба у функционисању породице, сматра се очекиваним пратиоцем „демографске транзиције” и захвата нашу земљу, али и земље из окружења.

Праћење ових промена и тенденција, даје нам могућност да их поредимо с искуствима из земаља које су прошле тегобни пут транзиције, и да на тај начин добијемо информације о очекиваним даљим променама.

Иако се подела улога у породици, па тиме и тип породице, често доводи у везу с квалитетом брачних и породичних односа, резултати оваквих истраживања нису конзистентни. Оно у чему се сви истраживачи слажу је да и традиционалне и егалитарне породице почивају на стабилном систему вредности. Међутим, процес транзиције породице из традиционално уређене у егалитарно уређену праћен је опадањем квалитета брачних односа, па тиме и породичних односа у целини (Alan, Booth, 1996). Другим речима, стабилан систем вредности унутар породице можемо очекивати тек од новијих генерација, које ће од самог почетка заснивати своје породице на егалитарном принципу.

Пројект у оквиру којег је рађено ово истраживање, има за циљ да да допринос бележењу и разумевању промена у породици.

Социодемографске податке о породицама повезивали смо с поделом посла у кући на основу чега смо породице категорисали као традиционалне (у којима доминира подела на „мушке” и „женске” послове, или највећи део обавеза преузима жена) или егалитарне (у којима није уочена дихотомија, и оба родитеља учествују подједнако у свим аспектима послова у кући). У нашем узорку, преовладавао је број традиционално уређених домаћинстава — нешто више од 77%. Процент егалитарних породица у нашем узорку износи 22%.

Дакле, типична мајка из нашег узорка кува, пере, пегла, одржава хигијену куће, брине се о деци, набавци, уређењу куће и дворишта, и учествује с мужем у послу у области пољопривредне производње. Запошлење, слободно време, и индивидуалне активности мајке су изаузетно ретко помињане.

С друге стране, отац из нашег узорка је запослен, бави се земљорадњом и „типично мушким пословима” — пословима који траже физичку снагу — уређење баште, кошење, ложење, сређивање огрева и слично, а у кући се ангажује у ситним поправкама. Ексклузивна актив-

ност оца тиче се бриге о аутомобилу, а слободно време овог родитеља је запажено и разноврсно описано (читање, спавање, одмарање...).

Брига о деци још увек је примат мајке, јер се овај аспект свакодневних активности, код оца значајно ређе среће. Било би интересантно утврдити разлике у стереотипним карактеристикама оца и мајке с обзиром на тип породице, а ова варијабла се може повезати и са ставом према једнакости међу половима.

Важно је нагласити и податак да је социјални живот и оца и мајке остао незапажен од стране њихове деце. У ранијим истраживањима ниво образовања родитеља довољен је у везу с интензитетом и квалитетом социјалних контаката. Интензитет дружења показао је негативну корелацију с материјалним статусом и нивоом образовања (Томановић, 2004). Овакав резултат нам говори о извесној дози друштвене искључености, вероватно као последици лошијег материјалног стања и ускраћености, година иза нас које су носиле собом егзистенцијалне страхове, неизвесност и изолацију.

Ваља поменути и истраживања у региону која се такође баве полним улогама. У Хрватској је рађено истраживање на жељеним и оствареним улогама мушкараца и жена у породицама. Подаци указују на дискрепанцију која постоји између идеалних и перципираних улога. На декларативном нивоу егалитаризам улога је широко прихваћен и високо вреднован, док се на нивоу перципираних улога, уочавају традиционалне поделе (Југовић, Каменов, 2005). Било би интересантно проверити и на нашем узорку да ли би расподела традиционалних и егалитарних породица остала иста, када би се, сем процене деце, узели у обзир и неки други критеријуми.

Отац и мајка из породица нашег узорка били су приближно истог нивоа образовања, те се може закључити да је њихов допринос културном нивоу породице подједнак. На нашем узорку, показало се да нема разлике у образовању очева у породицама које смо класификовали као егалитарне или као традиционалне. Кад је у питању образовање мајке, међутим, показало се да је у традиционалним породицама, заступљенији најнижи ниво образовања мајке у односу на процент овог нивоа образовања у егалитарним породицама. Слично томе, у егалитарним породицама више је факултетски образованих мајки, у односу на традиционалне породице. Жена која је одлучна у томе да се образује и настави своје школовање након завршетка средње школе, обезбеђује себи вертикалну покретљивост и одређено место на друштвеној лествици. Такође, студирање ће у великој већини случајева одгодити планирање породице за неколико година. Тако, имамо образовану младу жену, која касније (с већом зрелошћу) ступа у брачне односе и родитељство, и која је релативно самостална (нарочито ако је у току студија већ била одвојена од родитеља). Психолошки гледано, ова жена је изградила и свој професионални идентитет, те од ње можемо очекивати осећање успешности и повећаног самопоуздања. Сама могућност идентификације с више различитих улога (полна, брачна, професионална, родитељска) искључује поистовећивање са само једном од њих, те није необично када овакав

профил жене од самог почетка гради односе на егалитарном принципу. Дакле, можемо рећи да се систем вредности високо образованих жена помера од традиционалних ка индивидуалистичким, егалитарним вредностима.

У 59,6% породица из нашег узорка запослена су оба родитеља, док у остатку узорка ради бар један родитељ. Овај проценат је висок, и у складу је с подацима о броју запослених жена у свету који је 90-их година износио 60% (Schae, Willis, 2001). Иако не досеже статистичку значајност, важно је истаћи постојање следећег тренда: у егалитарним породицама чешће су запослена оба родитеља. У породицама у којима ради један родитељ (што већим делом чине сеоске породице традиционалног уређења), други је најчешће укључен у неки облик пољопривредне производње, те на тај начин такође доприноси економском функционисању породице. У ранијим истраживањима, осим ове, тзв. радне стратегије преживљавања, утврђивани су и други облици економског функционисања породица (на пример, пасивна стратегија преживљавања, према: Бабовић, 2004). Бабовић, такође, наводи да је унутар узрасне групе којој припадају и родитељи из нашег узорка, најфреквентнија стратегија је била радна, па је податак о фреквенци запослености добијен у нашем истраживању очекиван.

Као очекивани резултат, појављује се чињеница да већину градских породица чине егалитарне породице, док највећи број сеоских породица чине породице с традиционалним уређењем. У сеоској средини је дакле, израженији патријархални модел, вероватно као последица неговања устаљеног, и на традицији установљеног обрасца, као и отпора иновацијама и променама који је типичнији за сеоске средине. Како и многи аутори сматрају (на пример, Schaff, 1989), најзначајнији фактор који доприноси растакању традиционалне породичне форме у смислу модификације типичних друштвених улога јесте промена друштвеног положаја жене. У градским срединама свакако да је друштвени положај жена другачији, бар у смислу већих могућности формалног запослења. И у нашем узорку испитаници из града извештавају о већем проценту запослења оба родитеља у егалитарним породицама, што можемо повезати с претходним податком да је већима традиционалних породица са села, где се људи баве пољопривредом и нису нужно запослени, или је запослен само један од родитеља.

Адолесценти из традиционалних породица процењују своје материјално стање као боље у односу на своје вршњаке из егалитарно уређених породица. Иако би се могло очекивати да деца из егалитарних породица (у којој су већином оба родитеља запослена) своје материјално стање процене бољим, мишљења смо да су добијени подаци, због начина мерења материјалног стања породица (метода самопроцене) вероватно под утицајем низа интервенишућих варијабли, које се тичу опште климе у кући, доминантних вредности и правила (видети у: Зотовић, 2007).

Истраживачи који се баве породичним улогама доводе поделу посла у кући у везу и с функционисањем брака и породице уопште. Истраживање из 1995. (Amato, Booth, 1995) указало је да са појавом „нетра-

диционалне-егалитарне расподеле” улога у породици, жене доживљавају и опадање квалитета брака, партнерске проблема, већу спремност на развод, неслагање, смањену интеракцију и извештавају о смањеном задовољству браком. С друге стране, прихватање егалитарне расподеле код мушкараца корелирало је с њиховим извештајима о већем задовољству браком и мањим бројем проблема у партнерској вези.

У истраживањима се подела посла у кући доводи у везу и с неким аспектима квалитета родитељства, чиме се наглашава ефект родитељских улога на функционисање породице. Истраживања показују да је ауторитативни васпитни стил најфреквентнији код очева из егалитарних домаћинстава, док је неукључених очева највише у традиционално уређеним породицама. Код мајки из егалитарних породица преовладава пермисивно родитељство, а у традиционалним ауторитативни стил родитељства (Sabattini, Leaper, 2004). У једном скоријем истраживању (Петровић, 2007) закључено је да је један од пратилаца егалитаризације односа у породици већа укљученост оца у живот и васпитање деце. Наиме, регистровано је да се очеви из егалитарних породица процењују као значајно попустљивији и топлији у васпитном понашању у односу на очеве из традиционалних породица.

Подела посла у кући се у неким новијим истраживањима сматра ефектом полних улога и регулатором односа међу половима у породици (Twigg и сар., 1999).

У овом истраживању определили смо се за квалитативни приступ. Он нам је омогућио, поред информација о подели свакодневних активности, да стекнемо увид и у стереотипне карактеристике жене-мајке и мушкараца-оца у нашим породицама данас.

С обзиром на значај који подела породичних улога има на различите аспекте породичног живота, она би свакако требала да буде праћена, бар са ова два аспекта, коришћена у овом истраживању: као ефект друштвене транзиције, али и ефект транзиције породичних и личних вредности и улога.

Можемо закључити да се традиционална породица убрзано трансформише, и при том тражи механизме који би помогли стабилизацију новооформљених вредности које воде побољшању функционалности породице. Уочени тренд смешта овај феномен у шири друштвени контекст, представљајући је као један од аспеката укупне трансформације савременог друштва у развоју.

ЛИТЕРАТУРА

- Amato P., Booth A. (1995). Changes in gender role attitudes and perceived marital quality, *American Sociological Review*, 60 (1), 58—67.
- Вабовић М. (2004). Економске стратегије домаћинстава у пост-социјалистичкој трансформацији Србије. у: А. Милић (ед.) *Друштвена трансформација и стратегије друштвених група: свакодневна Србија на почетку трећег миленијума*, Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.

- Bell, D. (1996). *The cultural contradictions of capitalism*, New York: Harper Collins Publishers.
- Halpern J. M., K. Kaser (1996). Patriarchy in the Balkans: temporal and cross-cultural approaches. *History of the Family*, 1 (4), 425—542.
- Jarić I. (1995). Začarani krug predstava o muškom i ženskom. u: R. Rosandić i V. Pešić (yp.). *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost*, Beograd: Centar za antiratnu akciju, 105—116.
- Jugović I., Ž. Kamenov (2005). Idealne i ostvarene rodne uloge žena i muškaraca. Saopštenje na XVII danima Ramira i Zorana Bujasa. Knjiga abstrakata, 56.
- McGovern J., S. Meyers (2002). Relationships between sex-role attitudes, division of household tasks and marital adjustment, *Contemporary Family Therapy*, 24 (4), 601—618.
- Mihić, I., J. Petrović (2007). Brak i porodica kao vrednosti kod studenata novosadskog Univerziteta, *Pedagoška stvarnost* 3—4, 288—302.
- Petrovic E., R. Petrovic, A. Simic (1996). Family research and theory in Yugoslavia, *Marriage and Family Review*, 22 (3—4), 259—287.
- Petrović, J. (2007). Odnosi u porodicama u Vojvodini: podela uloga, vaspitno ponašanje roditelja i porodična klima, y: M. Zotović (ur.): *Porodice u Vojvodini: karakteristike i funkcionalnost*, Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Rexroat, C., C. Shenan (1987). The family life cycle and spouses time in housework, *Journal of marriage and the family*, 49, 737—750.
- Sabattini L., C. Leaper (2004). The relation between mothers' and fathers' parenting styles and their division of labor in the home: Young adults' retrospective reports, *Sex roles*, 50 (3—4), 217—225.
- Schaie, W. K., S. L. Willis (2001). *Psihologija odrasle dobi i starenja*, Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Schaff, A. (1989). *Kamo vodi taj put: društvene posljedice druge industrijske revolucije*, Zagreb: Globus.
- Steil, J. M. (2000). Contemporary marriage: Still an unequal partnership. In C. Hendrick & S. S. Hendrick (Eds.), *Close relationships: A sourcebook*. Thousand Oaks, CA: Sage Publication, 125—152.
- Tomanović S. (2004). Roditeljstvo u transformaciji: kapitali, problemi, strategije, y: Milić A. (ed.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Twiggs J., J. McQuillan, M. M. Ferree (1999). Meaning and measurement: Reconceptualizing measures of the division of household labor, *Journal of Marriage and Family*, 61, 712—724.
- Zotović, M. (2007). Socio demografske i psihološke karakteristike porodica različitog materijalnog stanja, y: Zotović, M. (ur.): *Porodice u Vojvodini: karakteristike i funkcionalnost*, Novi Sad: Filozofski fakultet.

FAMILY ROLES OF FATHER AND MOTHER IN THE FAMILIES
IN THE PROCESS OF TRANSITION

by

Jelica Petrović, Ivana Mihić, Marija Zotović, Nila Kapor Stanulović

Summary

The goal of the research was to establish the relation between the family type (traditional/egalitarian) and certain socio-demographic variables, which represents a part of a broader research project which studied the problems of family at the time of transition.

The sample of the research consisted of secondary school students from the territory of Vojvodina. The research included 561 respondents with the average age of 16.

On the basis of everyday activities of mother and father, families included in the research were classified in the following way: 77,4% of the traditional and 22,6% of egalitarian families.

In this paper the authors discuss education and occupation of parents, place of residence and the estimated financial situation of the family as correlates of the family roles of mother and father, that is the type of family.

Гордана Блажојевић

САВРЕМЕНИ СТЕРЕОТИПИ
СРБА О КИНЕЗИМА У БЕОГРАДУ:
Када кажеш Кина, мислим Блок 70 или ...

САЖЕТАК: У фокусу овог истраживања налазе се етнички хетеростереотипи. У раду се разматрају асоцијације Срба о Кинезима у Београду. Истраживањем су обухваћени испитаници оба пола, различитог узраста и образовне структуре. Разликују две врсте хетеростереотипа. Једни су везани за представе о Кинезима у Кини, а други су о кинеској популацији која живи у Србији. Код млађих испитаника *домаћи Кинези* су имали велики утицај у формирању слике о Кини и Кинезима уопште. С друге стране, готово сви старији испитаници независно од пола и образовања наглашавају разлику између кинеске популације у Кини и оне у Србији. Поставља се питање који су фактори битни за формирање одређене врсте стереотипа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: етнички стереотипи, Кина, Кинези, стереотипи Срба о Кинезима

Кинеска заједница у Србији до сада, готово да није била у сфери етнолошких истраживања. Изузетак представља чланак Ивана Ђорђевића објављен на немачком језику.¹ У ову заједницу је тешко продети због непознавања језика и због њене затворености. Тај феномен бих окарактерисала као *синдром кинеског зида*. Увидевши да због језичке баријере (за сада) нисам у могућности да обавим озбиљно истраживање кинеске заједнице у Србији, одлучила сам да се посветим етничким хетеростереотипима о Кинезима који постоје код Срба, као поглед *кроз кинеске зидове*. Први утисци Срба о Кини и Кинезима јављају се почетком 18. века у облику путописне грађе.² Етимологија речи стереотип упућује на нешто непроменљиво. Научна истраживања су показала да су етнички стереотипи подложни променама.³ Након увида у путописну грађу из ра-

¹ Ђорђевић, И. (2006). Chinesen in Serbien — (un)erwünschte Gäste, *Ost-West. Europäische Perspektiven*, 7. Jahrgang 2006, Heft 2, Freisen 2006, (115—122).

² Дучић, Ј. (1982). *Гроф Сава Владиславић*, Београд: Слово љубве.

³ О етничким стереотипима види: часопис *Нова српска политичка мисао* Vol. VI (1999), no. 1—2, као и *Nova srpska politička misao, posebno izdanje: Etnički stereotipi*, Београд

зних периода имала сам намеру да утврдим дијахронијске промене стереотипа Срба о Кини и Кинезима.⁴ С обзиром на то да не постоји ниједно темељније истраживање савремених стереотипа Срба о Кинезима одлучила сам да овај рад буде прва фаза у којој ћу истражити садашњу ситуацију.

Кинези почињу масовније да се досељавају у Србију деведесетих година 20. века. Не постоји ниједан званичан реални податак о броју Кинеза у Србији. У Републичком заводу за статистику добила сам податак да у Србији борави 384 Кинеза, а од тога 223 у Београду. Податак се односи на попис становништва из 2002. године. Тада је услов да страни држављанин буде пописан био да легално борави на територији Србије дуже од годину дана. У амбасади Републике Кине у Београду не знају број кинеских држављана у Србији. Добила сам одговор да нису задужени за њих, већ се баве дипломатским односима са Србијом. У медијима постоје прилично слободне процене о броју Кинеза у Србији које достижу невероватне цифре, чак 100.000! Србија је у почетку представљала место транзиције за Кинезе који желе да стигну до европских и других земаља.⁵ Према Шен Хонгу, председнику Удружења кинеских држављана у Србији, највише Кинеза живи на Новом Београду, у близини тржног центра у Блоку 70.⁶ Ту се налази и средиште њихове трговине, популарно названо *Код Кинеза*. У осталим деловима Београда постоје појединачне продавнице чији су власници Кинези.⁷ У Србији се Кинези првенствено баве трговином, затим угоститељством, алтернативном медицином, земљорадњом. Економска криза, која је у Србији започела деведесетих година 20. века, довела је до тога да кинески производи, иако слабијег квалитета због своје приступачне цене постану веома тражени. Ова роба је помогла многим економски угроженим породицама.

У штампи постоје различити описи Кинеза у Србији. Неки од њих се односе на *физички изглед* Кинеза: ... *неуредни, уморни, нервозни и нећирситијачни, једу где стигну...*⁸ Илустративан је следећи пример стереотипа о *кинеској кухињи*: *од једног брачног пара из Панчева чули смо како Кинези „ћрипремају“ домаће месо. Ухватиће ћса или мачку, којих на нашим улицама има на ћрешек, ћа је „забораве“ на ћшавану. Комшћије онда обично не могу да живе од буке коју ћраве лућалице док, изгладнели, бауљају ћо зрадама. Тамо ошћану док не ћрочисће црева или док их неко, као наш брачни ћар, не сћаси.*⁹ У београдским медијима појавио се податак о масовном склапању фиктивних бракова између Срба и Кинеза. Медијско тумачење ове појаве види разлог у лакшем добијању југословенског, а ка-

2002; Тодоровић, И. (2005). *Мишска истина Срба. Анализа мишских сагледавања улоге и значаја српског народа*, Београд.

⁴ Захваљујем се проф. др Радосаву Пушићу шефу катедре за оријенталистику Филолошког факултета Универзитета у Београду, који ме је упутио на релевантну библиографију.

⁵ <http://arhiva.kurir-info.co.yu/arhiva/2005/februar/19-20/B-01-19022005.shtml>

⁶ <http://arhiva.kurir-info.co.yu/arhiva/2005/februar/19-20/B-01-19022005.shtml>

⁷ Ђорђевић, I., н. д., 117.

⁸ <http://www.mediaclub.cg.yu/zanimqivi/zanimljivi08-00/23.htm>

⁹ <http://arhiva.glas-javnosti.co.yu/arhiva/2006/01/09/srpski/BG06010803.shtml>

сније српског држављанства и пасоша. За ту услугу Кинези, наводно, плаћају неколико хиљада евра.¹⁰ Српско-кинески бракови су, међутим, ретки, јер језик представља главну баријеру.¹¹ На Интернету је 2007. године било постављено питање: Да ли би прихватили када би ваша ћерка почела да се забавља с момком неке друге расе или националности? Да ли је Србија спремна да прихвати овакве везе и бракове? Да ли бисте се ви усудили да ступите у брак с, рецимо, Кинескињом? Од укупно 135 гласова је са „зашто да не” одговорило 74 (55%), „можда” 28 (21%), „не, никако” 33 (24%).¹²

Као тема новинских чланака појављује се „посрбљивање” Кинеза, тј. прича о Кинезима који својој деци рођеној у Београду дају српска имена (Милош, Драган, Марко, Ана, Никола и сл). Кинеска деца, која иду у српске школе, имају потешкоћа у учењу српског језика и савладавању школског градива.¹³ Постоји мишљење да припадници кинеске заједнице својој деци дају српска имена и своју децу дају на чување месном становништву у тежњи да се интегришу у српско друштво.¹⁴ Кинези, међутим, свуда у дијаспори својој деци поред имена за *јавности*, дају и кинеско име за *приватну употребу*. Већина Кинеза своју децу ипак не даје на чување српским дадиљама, већ их шаљу у Кину да би се школовала на кинеском језику.

Осим непознатог броја живих Кинеза у Србији, у српској штампи је пре неколико година отворено питање о *неумирању Кинеза у Србији*. У вези са сахрањивањем постоје разна нагађања. МУП наводи да их родбина не сахрањује у Србији, већ се уз спроводницу и пратњу тела преминулих, враћају за Кину.¹⁵

Из свега до сада изложеног може се, дакле, закључити да је медијска слика кинеске заједнице у Србији, а посебно у Београду, на нивоу *урбаних легенди*. То су приче о њиховом броју, исхрани, неумирању, фиктивним браковима и сл.

Сопствена истраживања стереотипа Срба о Кини и Кинезима спровела сам методама анкете, интервјуа и слободног разговора. Истраживање сам обавила у периоду од новембра 2008. до марта 2009. године међу српском популацијом у Београду. Као и приликом истраживања стереотипа Грка о Србима у Србији,¹⁶ анкету сам конципирала по угледу на Предрага Пипера.¹⁷ Анкета коју сам користила има извесне разлике у односу на поменутог аутора, што је у складу с природом етнолошких

¹⁰ <http://www.medioclub.cg.yu/zanimljivi/zanimljivi08-00/23.htm>; <http://arhiva.glas-javnosti.co.yu/arhiva/2006/01/09/srpski/BG06010803.shtml>

¹¹ Податак добијен од проф. др Радосава Пушића.

¹² http://www.maksimalno.com/artman/publish/lifestyle/clanak_419.php

¹³ <http://arhiva.kurir-info.co.yu/arhiva/2005/februar/19-20/B-01-19022005.shtml>

¹⁴ Djordjevic, I., *н. д.*, 119.

¹⁵ <http://www.tabloid.co.yu/clanak.php?br=97&clanak=10>

¹⁶ Благојевић, Г. (2008). Етнички стереотипи: Срби виђени очима савремених Грка, *Слике културе некад и сад*, Зборник 24, Београд: Етнографски институт САНУ (125—131).

¹⁷ Пипер, П. (2003). Асоцијативни речници словенских језика и етнокултурни стереотипи, *Славистика VII*, Београд, 23.

истраживања.¹⁸ Анкетом је обухваћено 80 особа оба пола (42 жене и 38 мушкараца), српске националности, различитог образовања и узраста (од 20 до 85 година). Осим тога, спровела сам анкету међу ученицима београдске средње техничке школе „Дрво Арт”. Посебну захвалност дугујем мр Зорици Ђоковић, директорки школе и свим ученицима који су учествовали у анкети. Одабрала сам ову школу јер ученици у њу долазе из разних делова града. На анкету је одговорило укупно 187 ученика трећег и четвртог разреда (узраста 17—18 година) оба пола: 107 ученика трећег разреда (51 женског пола, 56 мушког пола), 80 ученика четвртог разреда (47 женског, 33 мушког пола).

Све испитанике сам замолила да напишу најмање пет асоцијација на речи: *Кина*, *Кинез*, *Кинескиња*. Средњошколци су, међутим, писали асоцијације само на реч *Кина*. С друге стране, код свих испитаника, осим средњошколаца преовладавају две речи, па и читаве реченице. Кажу да су били инспирисани задатим питањем и да *асоцијација не може да сјане у једну реч*. У тексту наводим асоцијације у облику у коме су их написали испитаници.

У испитиваном узорку структура асоцијација може се сврстати у неколико категорија, на пример: *култура и уметност*; *физички изглед*; *бројност* *популације*; *карактерне и психичке особине*; *храна*; *производња*, *привреда*, *роба*; *географски појмови*; *артефакти*; *религија*, итд.

Асоцијације на реч *Кина*. Код испитаника оба пола најчешћа асоцијација је *Кинески зид*. За једну испитаницу је *Кинески зид* асоцијација у контексту уметничког перформанса Марине Абрамовић. Код средњошколаца асоцијација *Кинески зид* је веома честа, а најбројнија је код ученика трећег разреда, 30: *кинески зид* (27), *зид* (3). Код ученица трећег разреда 17; код ученица четвртог разреда 15; код ученика четвртог разреда 8: *кинески зид* (7), *зид*...

Код анкетираних особа женског пола следе асоцијације које се могу подвести под категорију културе и уметности: *калиграфска сликарска уметност*, *својствена сликарска уметност*, *акварел*, *кинеска сликарска уметност*, *дрворези 12. век*, *мојиви с цвећем*, *позоришне сенке*, *филмови које волим*, *храна коју не волим*, *добар филм*, *кинески филм*; *друга култура*, *велика разлика*, *еџотична култура*, *старице*, *стара цивилизација*, *културна револуција*, *мудре пословице*, *архитектура*, *куће — архитектура*, *фенџ-шуи*. И код испитаника су најбројније асоцијације из категорије култура: *култура*, *традиција*, *најстарија култура на свету*, *посебни обичаји*, *стара цивилизација*, *династија Минг*, *велики културолошки распон — од традиционалног и лепог до крајње бедног*; *свој духовног и телесног вежбања*, *кинеска револуција*. Код средњошколаца су асоцијати из ове категорије: *традиција* (7), *уметност* (2), *филозофија* (2), *култура*, *(не)култура*, *карневал*, *историја*, *цар Чин*, *обичаји*, *кинеска Нова година*.

Код средњошколаца највећи број асоцијација се односи на храну и у вези с тим прибор за јело и угоститељске објекте. Изузетак су мушки

¹⁸ О разликама у анкети: Благојевић, Г., н. д., 126.

испитаници трећег разреда, код којих је најчешћи асоцијат *Кинески зид*, а храна је на шестом месту. У вези с храном најчешћа асоцијација је пиринач. Неколико асоцијација су у вези с неуобичајеним менијем: у *Кини једу ње; једу бубе!* Један асоцијат представља игру речи: *чајна kobасица* — производ који под тим називом постоји у српској кухињи, али се у овом контексту односи на изговор енглеске речи *China* која значи Кина. Код испитаница преовладавају асоцијати с негативном оценом.

Код ученица трећег разреда најчешћа асоцијација у категорији *храна* је *пиринач* (18), а затим су: *суши* (11); *кинеска храна* (2), *храна* (2), *посебан начин исхране; мирис њихове хране; необична храна; буђава храна* :), *фуј храна; чајна kobасица; кинески ресторани; риба; једу бубе*. Асоцијације у вези с прибором за јело (8): *шћайићи за јело* (3), *шћайићи* (2), *шћайићи за пиринач; шћайићи (чиме они једу); прибор за јело*. Асоцијације у вези с *непријатним мирисом* хране: *смрад* (2); *смрди им храна, смрад из кинеских ресторана*. Укупан број асоцијација везаних за храну, прибор за јело и мирис хране је 50. Код ученика трећег разреда асоцијати су: *пиринач* (9); *пилетина* (2); *храна* (2); *суши* 2; *кинеска храна, кинеска јела; стирашно шћа све једу...; напаци* (2): *саки; зелени чај; прибор за јело* (3): *шћайићи* (2); *шћайићи за јело*. Укупно 23 асоцијата. Код ученица четвртог разреда најбројније су асоцијације које се односе уопштено на храну (19): *кинеска храна* (6); *храна* (3); *ужасна храна* (2); *храна је ужасна; смрдљива храна; мирис хране; непријатан мирис њихове хране; кинеска кухиња; „у Кини једу ње!“; у Кини једу ње; риба*), следи пиринач (14): *пиринач* 11, *пиринач (национална кухиња), пиринчана поља, пиринач (њихова јела)*. Затим су асоцијације у вези с прибором за јело (13): *шћайићи* (6); *шћайићи за јело* (3); *кинески шћайићи* (2), *шћайићи којима једу; шћайићи који се користе за јело*. Дакле, укупно има 46 асоцијација везаних за храну. Код ученика четвртог разреда асоцијације су: *пиринач* (11); *храна* (3); *национална кухиња* (2); *суши; кинески ресторан; кухиња (кинеска); кухиња; смрад (асоцира ме не њихову храну); њихова храна; лоша исхрана*. Асоцијације у вези с прибором за јело (3): *кинески шћайићи* (2), *шћайићи за јело*. Укупно 26 асоцијата.

У категорији *хране* најчешћи асоцијат код осталих испитаника оба пола је *пиринач* или *рижа*. За разлику од средњошколаца, само једна испитаница у контексту хране помиње непријатан мирис: *смрдљива храна*. Остали асоцијати код испитаница: *храна, специфична кухиња, слајко-ки село пиле, кинеска кухиња, кинеска храна, национална кухиња, шћайићи, чај*. Код испитаника асоцијације су: *суљичаши, рижа, кухиња, земља пиринча, џекиншка пашка, „Луда кућа“ (београдски кинески ресторан), храна, шћайићи*.

Старији испитаници Кину доживљавају као огромно пространство: *огромна земља, огромно пространство, велико, далеки, недостижни крајеви*. У категорији која је инспирисана бројем становника Кине најчешћа асоцијација код испитаника оба пола је *многљудност*, а остале су: *бројност, Кинези... много Кинеза, Кинези, масовност, много их је, мноштво људи, пуно, много људи, огроман број људи, висок националност, многобројност, много народа, велики број становника, много људи, милијарда и не-*

што, број становника, бројност. У вези с тим су и миграције становништва: миграција, свуда по свету. Иако је за већину асоцијација за Кину бројно становништво, за једну испитаницу, међутим, асоцијат су туђини јединици који тамо по закону морају да расу. За једног испитаника асоцијација на реч Кина је: људски животи као нешто најјефтиније. Једна испитаница је сликовито написала: Кина је за мене место муке, жужве на сваком месту па и у социјалној кући, сиротиња у сваком погледу.

И код средњошколаца је честа асоцијација у вези с бројношћу Кине-за. Једна асоцијација је у вези с површином земље: велика земља. Постоје и асоцијације у вези с распрострањеношћу: свуда су насељени; свуда су; миграција. Пет пута се помињу мрави, што вероватно потиче од изреке: има их к'о жутих мрави, када се истиче бројност одређене групе. Бројност као асоцијација код ученица трећег разреда присутна је 16 пута: велика нација (2); велика популација (2); многобројан народ (2); пуно људи; много људи; превише људи; многобројност; многобројни; најмногољуднија раса; велики број људи; бројност; много их је; много. Код ученика трећег разреда (17): има их много (3); жужва (2); бројност; број становника; многобројност; многољудност; пренасељеност; 1,4 милијарди људи; милиони; Кина има највише становника; најалишћу; жути мрави; деца; „Браће како је у Кини браће фул је у Кини!!! Пијемо саке и много смо људи учимо кунџу да будемо још лући!!!“ Код ученица четвртог разреда (12): многобројност (3); велики број људи (2); највећи број становника; најалишћу; многобројни; има их много; има их пуно; велика нација; много. Код ученика четвртог разреда (13): бројност (3); многобројност (2); многољудство (2); превелика популација (пренамноженост); многољудност; многољудно; мноштво људи; пуно људи; велика нација.

Знатан број асоцијација односи се на територијално пространство и политичку позицију Кине: велика земља, велико, околели Американце, светски лидер, моћ, огромна најредна земља, велико, други свет, величина, даљина, као и политички систем (комунизам; сморени комунизам... који је све људе жривоао себи; земља два друштвена уређења — комунистичког и капиталистичког) и познате историјске личности (Марко Поло, Мао Це, Мао Це Тунг). И код средњошколаца постоје у вези с комунизмом и Мао Це Тунгом. Код ученика трећег разреда (3): Мао Цей Унг; комунизам; један комунистички председник зајослио све робијаше који су били у завору и скоро целу Кину саградиле. Код ученица четвртог разреда: комунизам. Код ученика четвртог разреда (6): комунизам (4), комунистичка Кина, ниске комунисте.

Код средњошколаца су на другом месту асоцијати у вези с физичким изгледом, осим код ученика трећег разреда код којих је овај асоцијат на трећем месту, а на другом су асоцијати у вези с продавницама и робом. Најчешћи асоцијати су неутрални, описне природе и односе се на облик очију: косе очи. У другу групу спадају асоцијати који су у вези с телесном грађом и висином, где се Кинези доживљавају као мали, ситни, ниски људи мишићаве грађе. Следећи асоцијат је жућа боја коже, жућа раса. Постоје свега три негативне асоцијације, дакле код 1,6% испитаника: ружно и једна асоцијација шести прст на руци. Стереотипи

који се односе на *физички изглед*: код ученица трећег разреда најчешће асоцијације су везане за *очи* (20): *косе очи* (11), *очи* (5), *уске очи*, *облик очију*, *специфичне очи*, *специфично црне очи*); телесна грађа и висина (*ниска раса* (2); *мало*; *мали*; *сићни*; *низак раст*; *ниски раст*; *мали су*), жута раса (*раса — жуџа* (2), *жуџа раса* (2), *жуџаћи*); коса (*црна коса* (2), *коса*); разно: *косо*; *шестии прст на руци*. Постоји и једно мишљење да су сви људи *исти*. Укупно 38 асоцијација. Код ученика трећег разреда најчешће асоцијације су везане за *очи*: *косе очи* (5); *косооко* (2); *очи* (3); *косооки*; *криве очи*; *имају необичне очи*; *косина*; *коси*; *косо*; телесна грађа и висина: *мали* (3), *мали људи* (2), *мало* (2); *ниски* (2); *ниски људи*; *висина*; *ружни*. Укупно 28 асоцијација. Код ученица четвртог разреда најчешће асоцијације су везане за *очи* (18): *косе очи* (12); *очи* (4); *косо-оки људи*; *криве очи*), телесна грађа и висина (8): *мали* (3); *мало*; *мали*, *исти*; *мали људи* (*ниски*); *низак*; *нижи раст*), боја коже (5): *жуџа раса* (2); *боја коже*; *боја њихове коже*; *боја рођене бебе*). Постоји и једно мишљење да су сви *слични*. Укупно 32 асоцијације. Код ученика четвртог разреда најчешће асоцијације су везане за *очи*: *косе очи* (3), *косооки* (2), *очи* (2), *косо-оки*, *накошене очи*), телесна грађа и висина (*мишићава грађа*; *мало* (3), *мали* (2), *висина*), *ружноћа* (*ружно*; *ружни су* (*ружноћа*)); *коса*. Укупно 19 асоцијација.

Честа асоцијација код средњошколаца је *жуџа боја*. Она се само у мањем броју случајева конкретно везује за изглед, на пример, *жуџи су*, *жуџаћи*, те сам је из тог разлога издвојила као посебну категорију: Код ученица трећег разреда: *жуџо* (7); *жуџа боја* (4); *жуџа*; *нешто жуџо*. Укупно 13 асоцијација. Код ученика трећег разреда: *жуџо* (8); *жуџи* (6); *жуџаћи* (2); *жуџа боја* (2); *жуџа*; *жуџ*; *боја*. Укупно 21 асоцијација. Код ученица четвртог разреда: *жуџо* (7), *жуџа боја* (6), *жуџи* (5), *жуџа*. Укупно 19 асоцијација. Код ученика четвртог разреда: *жуџо* (10), *жуџа боја*, *жуџи* (2), *жуџи су*, *жуџокљунци*. Постоји и једна асоцијација *црно*. Укупно 15 асоцијација. Остале асоцијације у вези с бојом су: *црвени круж*; *шарено*. Асоцијације у категорији *боје* код старијих испитаника су разноврсне: *жуџи*, *жуџо*, *браон*, *норанџасто*, *црвено*, *црно*.

На другом месту код старијих испитаника је категорија која се односи на продају, робу и производњу. У овој категорији су претежно појмови који се заснивају на искуству купљене кинеске робе која се пласира на српско тржиште. Кинеска роба се сматра јефтином и лошег квалитета: *јефтино*, *јефтина роба*, *распродаја*, *бофл*, *лош квалитет*, *бувљак*, „*Пирамида*” — *тржни центар*, *дече израчке*, *батерије*, *буџик*, *роба*, *пластика*, *фабрички њогони* и *јефтина роба*, *made in China*, *кинеске радње* и *четврти*; *производња...* (*оштра*) *с шим* у вези: *тржиште*; *исловност...*; *чинје...*; *кинеска роба која се пласира у Србији је углавном лошег квалитета* и *никад је не кујем*. Бројне су асоцијације на реч *Кинескиња*, а које се односе на робу: *гардероба*, *супер ствари за кућу*; *гардероба је предвиђена за њих*, *па ти је све мало*; *трговина*; *осваја тржиште по целој Европи*, у *свећу моде обезбедила је себи место извршиоца*, а *приметно је да своју културу постојано уграђује у то што ради*. На реч *Кинез* само је неколико асоцијата из ове категорије: *радње „све за 100”*, *трговина*, *продавац*. С

друге стране, у мушкој популацији асоцијати из ове категорије, углавном, се односе на економски развој: *индустријски бум, технологија, јефтина технологија, економски развој, еколошка катастрофа, производња, јефтино, пластика, ниска цена рада и производа, кинески економски бум, економски бум, извор многих техничких и других досигнућа, child labor, кинеска продавница, ции Цео.*

Асоцијације у вези с *продавницама, производњом, робом и квалитетом* су код ученица четвртог разреда критички обојене у односу на квалитет производа. Честа асоцијација је *јефтина роба*. С друге стране, мушки испитаници помињу развијену технологију. Иако традиционални кинески производ, *свила* ретко се помиње. У првом плану су ствари слабијег квалитета које су на располагању ширем кругу потрошача. Код ученица трећег разреда (30): *свила (3); кинеска роба (2), made in China (2); џардероба (2); јефтино (2); лош квалитет (2); кинеске ствари; играчке кинеске; кинеске продавнице; кинеска радња; кинески буџик; кинеска њијаца; бувљак; буџици; луда џардероба; јефтине ствари; кинеска одећа; трговина; неквалитетни (што се тиче њихових производа); неквалитет; све шарено, шарено, шарено и лоше, лоше, лоше и све по 100 динара. Међутим, помињу се и асоцијације *развијена технологија и роботи*. Код ученика трећег разреда (29): *јефтина роба (4); кинеска радња (3); бувљак (3); јефтина радна снага (2); квалитет (2); кинески тржни центар; крш (играчке); играчке; свакодневни производи; буџици; џардероба; обућа; њијке; чудни шешири; производе аутомобил марке Хонда, Тојота итд; јефтино; залуђеници за видео игре; високи ниво технологије; алкаво; неквалитетно.* Код ученица четвртог разреда (23): *свила (2); лејезе; лејеза; одећа; јефтина одећа (у кинеским продавницама); јефтине ствари; кинеске радње; њихове продавнице којих је све више; буџик; ружне и њаве радње; бувљак; кичерај, кич; набацана роба; лоша роба, лоша производња, неквалитет производ, разне ствари неквалитетне њаве; јефтина радна снага; производња; велика производња технике; познати по производњи аутомобила.* Код ученика четвртог разреда (17): *техника (2); велика њивреда; масовна производња; економија; јефтино (2); све јефтино; буџик; бувљак; џардероба; лоша роба; роба (2); трговина; коџа; „made in China”**

Код анкетираних особа женског пола у оквиру категорије *географски њојмови*, чешће се помиње новобеоградски блок 70. Остали асоцијати су: *Азија, њеријорија (Азија), Пекинџ, река Хоанџхо, река, Тибет, Исток, оријентално.* Код мушкараца су заступљеније асоцијације *Пекинџ и Јајан* а осим тога: *Јајан, Индија, Макао, Жуџа река, Тибет, Хонџ Конџ, исток, Нови Београд, Блок 45.* Асоцијат *Јајан* је чест код особа оба пола и свих узраста. Један испитаник ми је рекао да њега реч *Кина* подсећа на случај који је гледао преко телевизије и испричао ми је следећу причу: *У Лесковцу су се њијали на њијаџи Кинези и Циџани. Циџани су њијали Кинезе. Дошља њелевизија и њиџа џлавноџ Циџу што има да њоручи, а он ће: „...да им њоручим да се врати у џај њихов Јајан одакле су дошли!”*

Домаћи географски појмови код мушкараца се чешће јављају као асоцијација на реч *Кинез*: *Блок 70, Сурчин, Стојана њочетком деведесетих (село на Ибарској магистралу њуно њечењара и кинеских радњи кад их*

нигде није било). И код жена се као асоцијација на реч *Кинез* јављају домаћи географски појмови: *Нови Београд, блокови Нови Београд, Блок 70, Смедерево*. У вези међусобне повезаности *Кинеза* у Србији јављају се асоцијати: *заједница, кинеска четврти, кинеске четврти, међусобна повезаност* (у Србији).

По бројности трећа категорија асоцијата код жена везана је за артефакте. Ту је најчешћа асоцијација кимоно, затим свила (*квалитетна свила*), порцелан (*фини порцелан, деликатни порцелан*), бицикл. Осим тога чести су асоцијати: *каја, кайе, шешир, кинеска керамика, свилена буба, рикше, ситан ручни рад, ткањине*. Веома често се помињу кинески проналасци: *вајромеј, баруџи и чуда*. Осим тога у више случајева помињу се *циркус, змај, змајеви*, као и појединачно: *мало ситало, обућа која сече ноге, кинеска фризура, Забрањени град, церемонија, правила, држе се за руке*. Код испитаника најчешћи асоцијат из ове категорије је *кишобран*, а затим *баруџи, тајпике шангајке, глина*. Једном испитанику асоцијација је „*до-до*” *игра*. Код средњошколаца су најчешћи асоцијати из ове категорије у вези с народном ношњом (10): *кимоно (4); ношња (2); женска хаљина (2); кинеска народна ношња; национална ношња*. Остали асоцијати су: *змај (8), жад (6), бицикл (5), кишобран (2), фењери, баруџи, кинеске фигуре, кинеске куће, занимљиве куће, фенг шуи*. Осим тога помињу се: *Би Пао, оиџум, Кинг Конг, Нинџа корњаче, гоку, динг-донг*.

Код испитаница у категорији *карактерне и психичке особине* присутне су следеће асоцијације: *прилагодљивост, сирејност, жилави — неће гром у коприве...; на први поглед могу да делују сурово и хладно, дисциплинованост народа, вредноћа, мир*. Код испитаника: *радан народ, фанатизам, грамзивост, послушност, дисциплинованост, вредноћа, тајанственост, сиротиња, сложеност*. За једну испитаницу асоцијација је *мајемајичари*, а то образлаже на следећи начин: *кажу да су Кинези добри мајемајичари и да држе до школе, али то је некад било да ли је и сада не знам*. Често се као асоцијација јавља *масажа*. За једног испитаника асоцијација за *Кину* су *интимни односи: не знам зашто су карактеристичније гејше у Јапану, кад то све појиче од Кинеза*. За једну испитаницу асоцијација на *Кину* је *љубање: по неким исцртавањима Кинези љубу највише на свету, па онда ми. Уствари смо исти, само што су они бројнији*.

Код средњошколаца су асоцијације из ове групе позитивне. Код ученица трећег разреда (3): *вредни људи; вредни су; савршенство*. Код ученика четвртог разреда (8): *само раде; вредни; рад; сналажљиви; сналажљивост; озбиљни; ујорни; идеја (стваралачка)*.

Асоцијације везане за *писмо, језик, говор* су: *компликован језик, необичан језик, језик, кинески језик, говор, језик, акценци, кинеско писмо, писмо*. Код анкетираних особа женског пола преовладавају асоцијације везане за *говор*, а код мушких за *писмо*. Код средњошколаца су асоцијације из ове групе позитивне, истичу занимљивост, сложеност и необичност језика. Једна асоцијација се односи на *Кинеза* као говорника српског језика: *лош српски*. Као и у старијој групи, испитанице мушког пола помињу само асоцијате у вези с *писмом*, док испитанице женског пола имају већи број асоцијата у вези с *говором*. Код ученица трећег разреда

асоцијације везане за *писмо, језик, говор* (14): *кинеска слова* (4); *језик* (2); *писмо* — *кинеско; занимљив језик; шезак језик; компликован језик; кинески језик; много нераздовешно брбљања; необичан и брз говор; лош српски*. Код ученика трећег разреда: *писмо* (11); *кинеско писмо* (7); *кинески знаци; њихово писмо; слова; друкчија и необична слова*. Код ученица четвртог разреда (8): *кинески знакови — слова; кинеска слова; кинески симболи; чудна слова; занимљив језик и слова; шезак језик за писање и учење; кинески; говор (необичан)*. Код ученика четвртог разреда писмо (6): *писмо* (2); *симболи (кинеска слова); кинески симболи; кинеско писмо; писмо...*

Код испитаница су чести асоцијати везани за природу, најчешћи је бамбус. Једна испитаница је написала: *прелепа природа у јесен (хвала едукативним емисијама Школског програма!)*. Остале асоцијације су: *права, цвет кајсије, уређење цветња, турске, кордицејс (биљка)*. Од животињског света: *коала, чау-чау пас, пацови, панда, беле коке*.

Асоцијације средњошколаца у вези са животињским светом: *пси, мачке, панда, пајка*. Асоцијати средњошколаца у вези с природом: *кинески врбови* (2), *бонсаи; једно специфично дрво за које не знам име; излазак Сунца*.

Асоцијације везане за борилачке вештине бројне су код особа оба пола: *борилачке вештине, ојасни шешачи..., таи чи, карате, Брус Ли, Цеки Чен, кунг фу*. Асоцијације у вези са спортом: *гимнастика (сјориска), Јао Минг, ошварање олимпијаде, олимпијада, Олимпијске игре*. Код средњошколаца асоцијације из ове категорије бројније су код мушког пола. Осим општег појма *борилачке вештине*, помињу се конкретно кунг фу, карате, као и Брус Ли и Цеки Чен. Занимљиво је да помињу и нинџе иако су пореклом из Јапана. Асоцијација *мафија* присутна је свега три пута. Асоцијације у вези с борилачким вештинама код ученица трећег разреда (9): *борилачке вештине* (4); *Цеки Чен* (2); *Брус Ли; кинеска мафија; ошмица*. Код ученика трећег разреда (24): *Брус Ли* (9); *борилачке вештине* (7); *Цеки Чен* (3); *нинџе* (3), *нинџа рајници; кунг фу*. Код ученица четвртог разреда (9): *борилачке вештине* (4); *карате; кунг фу; нинџа; Брус Ли, Цеки Чен*. Код ученика четвртог разреда (15): *кунг фу* (3); *Брус Ли* (3); *борилачке вештине* (2); *карате (борилачке вештине); нинџе; мачеви; Цеки Чен; Шаолин; мафија* (2).

Код средњошколаца се као асоцијација јављају *Олимпијске игре 2008*. и њихова *савршена организација*. Код ученица трећег разреда (8): *олимпијада* (4), *олимпијске игре, олимпијада у Пекинџу, Пекинџ 2008, Пекинџ (олимпијада)*. Код ученика трећег разреда (12): *олимпијада* (11); *Птичије гнездо (олимпијада 2008)*. Код ученица четвртог разреда (6): *Олимпијске игре* (2), *Олимпијада* (2), *Олимпијске игре 2008; птичије гнездо (олимпијада 2008) савршена организација*. Код ученика четвртог разреда (2): *олимпијске игре 2008, олимпијада 2008...* У вези са олимпијским играма је и асоцијација *сјорис*. Присутна је код ученика трећег разреда (4): *најбољи гимнастичари; Јао Минг — кошаркаш, Јао Минг* (2).

У категорији *религија* најчешће асоцијације су *будизам, Буда, будистички манастири*. Међутим, код неколико испитаника православне вероисповести помињу се *свешти Јован Шангајски и свешти Инокентије Хер-*

сански (??). Један испитаник је написао: *Кина је царство коме једино недостигаје Православље*. Осим тога једна испитаница има асоцијат *Лао Це*. Само је једна испитаница као асоцијацију имала *мешовито бракове и кршћавање*, јер је присуствовала крштењу Кинеза у православној Цркви што је на њу оставило јак утисак. Код средњошколаца има пет асоцијата из ове категорије: *будизам (2); буда; лепа вероисповест, будизам*. Асоцијације у вези музике су: *јенџајоника, црне дирке*.

Две испитанице имају асоцијације у вези непријатног мириса: *мирис, смрад*, а један испитаник помиње *смрад*. Једна жена ми је упечатљиво рекла: *ови наци на бувљаку су ми покварили слику о Кини. Одмах ми дође на памет онај непријатни мирис!* Друга сматра да су *Кинези много очајни кад су овде дошли. Жао ми их је. Кинескиња спава њрљаве ноге на робу коју продаје*. Код средњошколаца асоцијације из ове категорије осим у контексту хране помињу се и самостално или у вези с одећом. Код ученика трећег разреда *смрад се помиње 7 пута*. Код ученица четвртог разреда асоцијације везане за *смрад* (осим хране) присутне су у 10 случајева: *смрад (4); непријатан мирис (3); смрад (чудан мирис); ужасан смрад; непријатан мирис одеће*. Код ученика четвртог разреда (2): *непријатан мирис; лоше смрде*. Дакле, укупно 19 асоцијација у целокупном узорку — 10%. Код средњошколаца у вези с нечистоћом постоји 6 асоцијата: код ученика трећег разреда један — *њрљаво*, а код ученица четвртог разреда 5 — *њрљавишина (2); широк; нису чисти* — 3%.

По питању болести и лекова код испитаника се појављују следеће асоцијације: *лек прошив леукемије, ишчији жриј*. Код средњошколаца асоцијације из ове категорије присутне су код ученица трећег разреда (3): *зараза, сарс, жутица*; код ученика трећег разреда (2): *сарс, ишчији жриј*. Код ученица четвртог разреда присутан је само један асоцијат *болест*. Укупно шест асоцијата у целокупном узорку, дакле 3%.

Асоцијације на реч Кинез. Кинез је према једној испитаници: *мученик као и Кина, али се бори да преживи и да се нађе свуда, а иштом остане Кинез*.

Највећи број асоцијација на реч *Кинез* код испитаница је везан за карактерне и психичке особине. Пре свега се истиче марљивост Кинеза (*радан, рад, марљивост, вредни, неко њредан, обавља њслове које не може крућан човек, врло њошћују и брину се за свој њосао и врло су вредни; много раде и сћанују у лошим сћановима; многи Кинези су њошћуно необразовани и свуда су јефћина радна снага; у већини случајева су врло симћашћни и раде за мале њлаше*), затим њихова ведрина (*ведрина, осмех, њубазност, широк осмех*), мирноћа (*мир, мирни њуди, смиреност, жледа своја њосла*), скромност (*умереност, скромност*), а осим тога: *мудрост, њищина, бука, шрћелњв, консћирћиван, још увек су у већини заћушћени у њожду хигћјене, нерасћознаћљивост, њрошћокол, смешно, њушо*. Иако постоје асоцијације у вези са сиромаштвом, један испитаник сматра да *значајан део њих овде живи њрстћојним живошћом и ради, возе аушћомобиле и њо добре*.

Асоцијације испитаника у вези с карактерним и психичким особинама такође су претежно позитивне. Истичу се *радност и њајансћвенност*: расположен, насмејан, осмех, осмех, задовољан са мало, брз, мар-

љив, делује као да је добар, радан, талентован, вредан, вредан човек, ради цео живот, неразумљив, упорност, скромност, послушност, пожртвованост, оданост, непросвећеност, радан, ћутљив, анонимност, скрива осећања, тајанственост, традиционалан, поштовалац предака; спреман да превари због личне користи; *исцртајносћ, ујорносћ, њеданњносћ, ѡрецизносћ, ѡајносћ, ко Јајанац (мало ѓори).*

Један испитаник је написао: *Кинез? То је исцртајносћ, ујорносћ, њеданњносћ, ѡрецизносћ. Погледај у Земуну оне ѡласћенике ѡшто је најравио Кинез. Мислим да је цео ѡај ѡсао у нашем ѓраду ѡреузео он. Од њега се кујје навелико.*

Код испитаница је присутан велики број асоцијата у вези с физичким изгледом Кинеза. Највећи број асоцијација у овој категорији односи се на телесну грађу, тј. низак раст: *мали, мали (ниски расћом), ниски расћ, низак расћ, ниски и мрцави, мали расћом, расћом мали),* облик очију (*косе очи, косоок, косо*), боју коже (*жуће коже оћћоран, жућ ѡен, жућ, жућа раса*), косу (*равна црна коса, коса црна, црна коса, мали црни*). Осим тога помиње се и *сћецифичан облик лица*. Асоцијације испитаника у вези са су: висина (*мали човек, низак, мали, мали, ниски расћ*), боја коже (*жућ, жућа раса*), облик очију (*косе очи, кос, косих очију, човек косих очију и њејравилно набијених зуба*), остало (*хекћичан, синиди и монголи*).

На трећем месту су асоцијације у вези с борилачким вештинама. Код особа оба пола најбројнија асоцијација је *борилачке вешћине*, а затим: *Брус Ли, Цеки Чен, ѡаи чи, добар борац, мач*. Асоцијације у вези са спортом: *сћони ѡенис, добри ѓимнасћичари и клизачи (ћо ѡраћим)*. Остале асоцијације су у вези с језиком и писмом (*велики број знакова за ѡисање, језик, ѡосебан ѓовор*), храном (*ѡиринач, ѓаји ѡиринач, ѡћћаићи за јело, смрдљива храна (не волим је), чај, чајциница, женама (ѓејше, Кинескиње), религијом (ѡаганизам, будизам), артефактима (ѡећарде, ламћиони, вози бицикл), заједницом (кинеска чећврћ, слојносћ), бројношћу (ѡријадник великог народа, има их много) Чест асоцијат су *мрави* што је у вези с бројношћу: *као мрави*. Две асоцијације се односе на непријатан мирис: *смрад*. Код испитаника је честа асоцијација *Мао Це Тунг*. Само се по једном помињу *Конфучије* и *Ли Пенг*. Код испитаника оба пола чест асоцијат је *змај*.*

Иако постоје асоцијације у вези са сиромаштвом, један испитаник сматра да *значајан део њих овде живи ѡрисћојним живоћом и ради, возе аућомобиле и ћо добре*. Четворо испитаника као асоцијацију наводи *сћрах*. Овај асоцијат је чешћи код мушкараца, један је написао: *немам асоцијације осим да се ѡлащим окућације, да нас окућирају за њих је мачији кашаљ*.

Асоцијације на реч *Кинескиња*. Многе анкетиране особе мушког пола нису имале никакве асоцијације на реч *Кинескиња* или много мање асоцијација у поређењу с испитаницама. Код испитаница најбројније асоцијације на реч *Кинескиња* су из категорије физичког изгледа. Упадљив је изненађујуће велики број различитих позитивних категоризација. Најчешћа је лексема: *леја*. Затим су асоцијације везане за елеганцију: *елеганћна, елеганција, елеганција у једносћавносћи, ѓрациозна*. Велики број асоцијација се односи на косу — *сјајна ѡамна коса, коса, црна коса, црна*

џусџа коса, коса (џунђа), црна, грађу и висину (сиџне џрађе, низак расџ, ниске жене, мале, сиџне, сиџне — али не знам да ли им је џо нека џенерална карактеристџика, мала), лице (косе очи, косоока, очи, косооке црнке, мали нос, мала уста), стопало (ход и мала стопала, мала стопала), боју коже (жута). Само је једна констатација: све су исџе. Код анкетираних особа мушког пола у овој категорији јављају се асоцијати: лепота (неке су леје, симџаџична жена, слаџка), облик очију (косоока, косе очи), телесна грађа (мала, ниски расџ, ниска, мрџава, сиџна, округласте) жута, коса (црнке).

Код испитаница су асоцијације у вези с карактерним и психичким особинама на реч *Кинескиња* претежно позитивне. Истиче се марљивост и послушност Кинескиње: *ђуџање, срдачностџ, џоџлина, вредна, мирне, џихе, насмеџеностџ, смиреностџ, невероватно џослушна, џослушностџ, скромне и кроџке џрема муџкарцима, нису џубазне, бука*. Веома су честе асоцијације у вези с децом: *деца, бебе у буџику, џомила деце, жена са мнођо деце*. У вези с гардеробом подељене су асоцијације које се односе на традиционалну кинеску женску ношњу (*кимоно, џнале за косу, инџересанџна џардероба, лејеза*) и одевни предмети које код њих купују (*кинеска џуџкава јакна, куџађи косџим*). Асоцијације испитаника у овој категорији доста су амбивалентне. С једне стране Кинескињу описују као *вредну, насмејану, скромну и најађену жену*, а с друге као *ђричљиву, бучну и неуредну*, тј.: блага нарав, тиха, умиљата, послушност, манипулативна, пожртвована жена неког Кинеза, жена-ратник (позитивно), опаснија од Кинеза, марљива, озареност у ревновању, скромност, не јури за модом, добра мајка; толико се смеју... напађене жене и народ...; напађена, причљивост, бучне и неуредне, необразоване, бучност).

Код испитаника оба пола честе су асоцијације из категорија спорт: атлетика, клизачице, гимнастичарке. У категорији музике асоцијације су: *џесма Дејвида Бовија „Little China Girl“; музика*. Асоцијације у вези с трговином: *'...овде џџо џледамо, воде заједничке џослове са мужевима бара-бар...'*, *џрђовина, блок 70*. Код испитаница су честе асоцијације у вези с културом, традицијом: *џрадиџија, чај, џозориџна џминка, бела маска, увезивање сџоџала, свилене бубе, сунџобран*. Код испитанка се јављају асоцијације у вези с артефактима (*маска, кимоно, шеџири*), као и у вези хране (пиринач). Асоцијације у вези са женским особама: *Кеи Лао, Фул Чи (цариџа), Занђ Зији (или Зији Занђ — џлумиџа), Гонђ Ли, Перл Бак*.

Асоцијације испитаника у вези с *инџимним односима* су ретке и веома амбивалентне. Наиме, један испитаник (стар 55 година) сматра да су Кинескиње *ружне женске — мале, немаџ за џџа да их ухваџиџи*, док други (стар 31 годину) вели: *нисам ниједну Кинескињу, али кажу да су као Циђанке и боље*. Постоји мишљење да су *ђредане брачном друђу*, а често се помиње реч *конкубина*. Код средњошколаца се јављају асоцијати из ове категорије на реч *Кина: џејџе (3); Мемоари једне џејџе (2), књиђа „К умеђу џубави“; џрансвесџиџи*.

* * *

Знање савремених Срба о Кинезима, углавном, постоји на нивоу медијске информисаности и на основу контаката с представницима ки-

неске заједнице у Србији. У том смислу се разликују две врсте стереотипа Срба о Кинезима. Једни су везани за представе о *кинеским Кинезима*, тј. Кинезима у Кини, а други су о *српским Кинезима*, тј. Кинезима који живе у Србији.

Приметне су разлике у асоцијацијама код средњошколаца и осталих испитаника. Код средњошколаца је у категорији *географских појмова* најбројнија асоцијација *Блок 70*. То наводи на закључак да су у испитиваној групи *домаћи Кинези* имали велики утицај у формирању слике о Кини и Кинезима уопште. С друге стране, готово сви старији испитаници независно од пола и образовања наглашавају разлику између кинеске популације у Кини и оне у Србији. Код испитаника оба пола најчешћа асоцијација на реч *Кина* је *Кинески зид*. Један испитаник ми је у разговору рекао: *Кина? Па, то је далеееко, други свет. Асоцијација за Кину је сама Кина. То је појам за себе. Ове Кинезе код нас не рачунам*. Једна испитаница је констатовала: *да није Кинеза многе ствари не би имали. С друге стране — Кина! То је таква култура! Кинески зид! Не могу да повежем да су ови овде поштомци те културе и тих династија!* Чест асоцијат на реч *Кина* је Јапан као и асоцијације у вези с Јапаном (на пример, суши, нинџе и сл.). Ту је илустративна прича о Ромима који би да врате Кинезе у Јапан.

Позитивни асоцијати у целом истраживаном узорку су бројнији од негативних. У категорији *физички изглед* преовладавају асоцијати који су у вези с *различитошћу*, али су само на нивоу констатације. Код особа женског пола асоцијације у вези с физичким изгледом и особинама на реч *Кинескиња* су упадљиво позитивне. Асоцијати из категорије карактерних особина такође су позитивни, већим делом се односе на марљивост и ведрину.

Највећи број негативних асоцијата је код средњошколаца, а односи се на храну. С друге стране, код осталих испитаника скоро да нема негативних асоцијата у вези кинеске кухиње. Асоцијати се разликују и у зависности од тога у ком делу града живе испитаници. Код испитаника с Новог Београда који станују у непосредној близини кинеске заједнице чешћи су асоцијати у вези *непријатног мириса* и *нечистоће*. Осим тога, анкетиране особе женског пола чешће помињу лош квалитет кинеских производа, док мушкарци помињу развијену кинеску технологију.

Изненађује чињеница да су код одраслих испитаника бројне асоцијације из категорије *уметности и културе*. Томе су допринели и савремени медији. Поменућу опет испитаницу која је написала: *хвала едукацијивним емисијама Школског програма!* Осим тога, битну улогу у упознавању кинеске културе одиграла је филмска уметност. Асоцијати *Брус Ли* и *Џеки Чен* јављају се и на реч *Кина* и на реч *Кинез* код испитаника свих узраста. Као паралелу треба поменути да је и домаћа кинематографија одиграла улогу у упознавању Југославије и Србије од стране Кинеза. Наиме, многи Кинези су прве утиске о Југославији стекли захваљујући ратним филмовима.¹⁹ У то сам се и сама уверила приликом студијског бо-

¹⁹ <http://www.medioclub.cg.yu/zanimljivi/zanimljivi08-00/23.htm>

равка у Атини као стипендиста фондације *Александар С. Оназис*. Покушавала сам да објасним једном професору Кинезу шта је и где је Србија. Када сам му поменула Југославију одушевљено је узвикнуо: *Валџер!* Друга личност, која се појављује као асоцијат, чак и код млађих испитаника је Мао Це Тунг (и у вези с тим комунизам). Затим су личности из сфере спорта, док се Конфучије и Лао Це помињу само по једном. Занимљиво је да се у категорији *релиџије* осим будизма који је окарактерисан као *ле-џа вероисповести* јављају и православни светитељи.

Како ће се етнички хетеростереотипи Срба о Кинезима даље мењати зависи од више различитих чинилаца. Пре свега то су друштвенополитички фактори и слика о *друџом* која се креира претежно путем медија. Дакле, какви ће стереотипи бити зависи од оних који их стварају. Међутим, независно од политике и медија, уколико кинески трговци почну да доносе квалитетнију робу на српско тржиште, вероватно ће се код купаца и стереотип о квалитету робе променити.

CONTEMPORARY SERBIAN STEREOTYPES
ABOUT THE CHINESE IN BELGRADE:

When you say China, I think about Block 70 or...

by

Gordana Blagojević

Summary

The Chinese widely settled in Serbia in the 1990's. There is no official data on the real number of the Chinese living in Serbia. Most of the Chinese live in New Belgrade, near the shopping center at Block 70. Media images of the Chinese community in Serbia, especially in Belgrade are at the level of *urban legend*. Those are stories about their number, nutrition, non-dying, fictitious mixed marriages, etc. Knowledge of contemporary Serbs about the Chinese mainly exists at the level of media information or it is based on contacts with representatives of the Chinese community in Serbia. In this sense, there are two different kinds of stereotypes among the Serbs about the Chinese. Some are related to the picture of the *Chinese Chinese*, i. e. Chinese in China, and others are pictures of the Serbian Chinese, i. e. Chinese who live in Serbia. Association differs according to age structure and depending on which part of the city examinees live in. Almost all of the older examinees, regardless of gender and education, emphasized the difference between the Chinese population in China and those in Serbia. In addition, films made a significant role in getting to know Chinese culture. Association with Bruce Lee and Jackie Chan appeared to the words *China* and *Chinese* among examinees of all ages. How ethnic hetero-stereotypes about the Chinese in Serbia will continue to change depends on different factors. First of all, on social and political factors and images of someone else mainly created through the media.

Наташа Голубовић

ДРУШТВЕНИ КАПИТАЛ И ЕКОНОМСКО-ТЕОРИЈСКИ „ИМПЕРИЈАЛИЗАМ”

САЖЕТАК: Концепт друштвеног капитала је економској науци отворио простор за анализу друштвене структуре, друштвених норми и институција, односно простор за анализу дуго занемариваног утицаја социо-културних фактора на економске промене и процесе. Покушавајући да објасни како друштвене структуре, институције и обичаји могу да се формирају на основу индивидуалне оптимизације, односно да исте објасни логиком рационалног избора, економска наука је знатно приширила своје подручје анализе. Основни неокласични принципи проширили су се и на области које су традиционално сматране аналитичким тереном других друштвених наука. Овај процес се у научним круговима често означава као *колонизација* друштвених наука, односно економско-теоријски *империјализам*.

Циљ овог рада је да утврди какве су импликације ових промена на однос економске науке и осталих друштвених наука.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: друштвени капитал, социологија, економија, институције, друштвене норме

УВОД

Мало је концепата који су изазвали такво интересовање у економској науци у новије време, као што је то случај с концептом друштвеног капитала. Релативно дуго, делокруг економског приступа био је ограничен на тржиште, а рационалност, схваћена као максимизација корисности, била је ограничена на ценовни систем. Преференције, технологија и ресурси, гарантована и јасно дефинисана својинска права, узимани су као дати. Деловање ових егзогених фактора представљало је предмет истраживања других друштвених наука. У последњих неколико деценија, међутим, дошло је до значајних промена. Економска наука суочила се с два изазова: објашњење тржишних грешака и разлога за државну интервенцију. Отворио се простор за анализу друштвене структуре, друштвених норми и институција, односно за анализу дуго занемариваног утицаја социо-културних фактора на економске промене и процесе. Процес

транзиције постсоцијалистичких привреда, као сложена мешавина реформи у политичкој, економској и друштвеној сфери (при чему су смер и динамика промена у свакој од њих зависни од промена у осталим сферама), посебно је подстакао расправе о утицају друштвених детерминанти на економску активност. Шта је друштвени капитал, како утиче на економски развој, да ли је могуће квантификовати његове ефекте, итд., само су нека од питања на која истраживачи из друштвених наука покушавају да дају одговор.

Далекосежна импликација ових теоријских превирања је померање граница између економске науке и осталих друштвених наука. Док су се раније у економској анализи обичаји, морал, итд., узимали као дати и на њих се гледало као на ирационално понашање, данас се они посматрају кроз призму рационалног избора. Основни неокласични принципи проширили су се и на области које су традиционално сматране аналитичким тереном осталих друштвених наука. Покушавајући да објасни како друштвене структуре, институције и обичаји могу да се формирају на основу индивидуалне оптимизације, односно да се објасне логиком рационалног избора, економска наука је знатно проширила своје подручје анализе. Теорија јавног избора, економска анализа права, и слично, примери су примене методолошког индивидуализма (теорија рационалног избора) на области које су традиционално биле предмет истраживања других друштвених наука. Овај процес се у научним круговима често означава као *колонизација* друштвених наука, односно економско-теоријски *империјализам*.

Циљ овог рада је да утврди какве су импликације ових промена на однос економске науке и осталих друштвених наука.

АЛТЕРНАТИВНИ ПРИСТУПИ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈИ ДРУШТВЕНОГ КАПИТАЛА

Концепт друштвеног капитала,¹ иако нов у економској науци, има дугу интелектуалну историју у друштвеним наукама. Тврдња да друштвени односи, друштвене мреже, норме и вредности утичу на функционисање и економски развој друштва одавно је присутна у економици, социологији, антропологији и политичким наукама. Међутим, иако су и раније неки аутори указивали на феномен ресурса или капитала који се налази у друштвеним односима, па чак и користили израз друштвени капитал, тек је током 1980-их и 1990-их друштвени капитал привукао значајнију пажњу научне јавности.

Иако има јасне социолошке корене, овај концепт су радо прихватили теоретичари из осталих друштвених наука. Од тројице аутора, које можемо означити као творце овог концепта, једино се П. Бурдије (Pierre

¹ Поред концепта друштвеног капитала постоји још неколико повезаних или сличних, који су коришћени у различитим студијама. Они укључују концепте потпут друштвене способности (Abramovitz, 1986), друштвене инфраструктуре (Hall & Jones, 1999) и друштвене кохезије (Ritzen, 2001).

Bourdieu) може означити као „чист” социолог. Р. Путнам (Robert Putnam), најпопуларнији од њих, је политиколог. И мада је Џ. Колеман (James Coleman) социолог, он је заговорник теорије рационалног избора, која представља основу економске анализе. Знатан број аутора који се данас баве анализом друштвеног капитала су економисти. Интерес организација као што су Светска банка и OECD (*Organization for Economic Cooperation and Development*) за друштвени капитал такође довољно говори. У истраживачким пројектима Светске банке, друштвени капитал дефинише се као „скуп институција, односа, ставова и вредности који управљају интеракцијама између људи и доприносе економском и друштвеном развоју (World Bank, 1998: 1)”. Концепт друштвеног капитала означен је као „недостајућа карика” (*missing link*) у економској анализи. У основи, концепт друштвеног капитала истиче друштвене и културне аспекте људског понашања, односно указује на то да ове димензије имају економске импликације.

Први аутор који је употребио израз друштвени капитал у значењу сличном које овај појам има данас је Л. Ханифан (Hanifan, 1920). Под друштвеним капиталом он подразумева оне невидљиве ресурсе који имају велики значај у свакодневном животу појединаца: добра воља, колегијалност, саосећање и међусобне везе појединаца и група. Израз друштвени капитал, у поменутом контексту, ретко се користио у наредних шездесетак година. Новије интересовање за овај концепт почело је 1970-их, када је Г. Лури (Loury, 1977) употребио израз друштвени капитал у контексту критике приступа ортодоксне неокласичне теорије проблему неједнакости у расподели дохотка, условљеној расним разликама у америчком друштву. Друштвени капитал Г. Лури дефинише као скуп друштвених ресурса које појединци користе у сврху акумулације људског капитала. Прву систематску савремену анализу друштвеног капитала срећемо код П. Бурдијеа. Током 1970-их и 1980-их, П. Бурдије је написао серију радова у којима је истраживао како репродукција културних образаца утиче на репродукцију односа између друштвених група и класа (Bourdieu 1972; 1977; 1986). У тим радовима, он прави разлику између три различита облика капитала, економског, културног и друштвеног, при чему под друштвеним капиталом подразумева друштвене везе које појединац користи као средство које му омогућава приступ ресурсима групе, а као крајњи резултат употребе тих ресурса јавља се економска добит.

Радови Г. Лурија значајно су утицали на Колеманову анализу друштвеног капитала, посебно улогу друштвеног капитала у креирању хуманог капитала. Колеман је у својој анализи доста користио радове економиста Г. Лурија и Бен-Пората (Ben-Porath), и социолога Н. Лина (Nap Lin) и М. Грановетера (Mark Granovetter). Интересантно је да се Колеман није позивао на Бурдијеа, иако се његова анализа коришћења друштвеног капитала у стицању образовања знатним делом подударала с Бурдијеовом анализом, с тим што је Бурдије о људском капиталу говорио у контексту културног капитала. Сматра се да је Колеманов рад *Улога друштвеног капитала у развоју хуманог капитала* (Coleman, 1988), био

она варница која је распламсала савремену расправу о социо-културној детерминисаности економске активности и друштвеном капиталу. Ову расправу је даље подстакла Путнамова (Putnam et al., 1993) студија о демократским институцијама у Италији.

И поред мноштва радова, нажалост, не постоји јединствена дефиниција друштвеног капитала. У поређењу с развојем теорије хуманог капитала, који карактерише постојање високог степена сагласности у погледу његове природе и мерења, изградњу конзистентне теорије друштвеног капитала опструира постојање више различитих, али подједнако аналитички корисних приступа. У зависности од теоријске позиције у анализи концепта, нагласак се ставља на различите процесе и односе.

У социолошкој литератури, у концептуализацији друштвеног капитала нагласак је на организацијама на локалном нивоу, као што су локалне асоцијације, групе грађана и неформалне мреже, које подстичу развој поверења и реципроцитета, чиме се охрабрују активности од заједничког интереса. У политичким наукама, наглашава се улога институција и политичких и друштвених норми које обликују понашање појединца. Друштвени капитал односи се на оно везивно ткиво које држи групе и друштво заједно — заједничке вредности, норме и институције (Naguan, 1999:1). Заснива се на високом степену међусобног поверења, као и на кредибилитету јавних и политичких институција, које установљавају и одржавају владавину права, чинећи разменске односе транспарентнијим и сигурнијим.

У социологији и политичким наукама, друштвени капитал дефинише се, углавном, као *атрибути друштва*, као квалитет мрежа и односа које омогућавају појединцима да сарађују и делују колективно. Из тих разлога, друштвени капитал има одлике *јавног добра*, које обезбеђује постизање виших нивоа ефикасности и продуктивности. Друштвени капитал односи се на оно везивно ткиво које држи групе и друштво заједно — заједничке вредности, норме и институције.

Разлика између социолошке дефиниције друштвеног капитала и одговарајуће дефиниције у политичким наукама је у различитом нивоу анализе. С обзиром на то да се, углавном, баве малим групама, социолози се усредсређују на друштвени капитал унутар тих група. Отуда и њихов интерес за позитивне и негативне последице друштвеног капитала. Насупрот томе, у политичким наукама, где се анализирају шире заједнице и нације, природни фокус је на нивоу друштвеног капитала између група. Индикатори који се користе — излазност на изборе, чланство у добровољним асоцијацијама, ниво генерализованог поверења — треба да укажу на степен развијености друштвеног капитала на нивоу читаве заједнице. Из овог угла гледано, друштвени капитал, углавном, продукује корисне ефекте.

У *економској науци*, друштвени капитал дефинише се, углавном, као *атрибути појединца*, потенцијал појединца да активира и ефикасно мобилише мрежу друштвених веза заснованих на блискости (у друштвеном простору), а које се одржавају симболичком и материјалном разменом. У

том контексту, друштвени капитал има карактеристике *приватног добра*, које појединац акумулира и користи за остварење својих циљева.

Друштвени капитал је по атрибут појединца у друштвеном контексту. Појединац може да користи друштвени капитал кроз сврсисходну активност и да трансформише друштвени капитал у економски добитак. Та могућност међутим, зависи од карактеристика постојеће друштвене структуре. Мера у којој појединац има приступ ресурсима кроз друштвени капитал зависи од друштвених веза, њихове јачине и количине ресурса доступних кроз те везе. Индивидуални избор може у одређеној мери да одреди јачину и размере ових веза, али нису све друштвене везе предмет избора.

Можемо да говоримо о инструменталном и функционалном приступу друштвеном капиталу у економској науци. *Инструментални приступ друштвеном капиталу* односи се на схватање друштвеног капитала као индивидуалне преференције, при чему се акумулација друштвеног капитала посматра кроз *cost-benefit* анализу, полазећи од претпоставке да ће појединци акумулирати друштвени капитал све док су гранични приходи њихове инвестиције позитивни. Из перспективе теорије рационалног избора, могуће је описати друштвени капитал као *input* у функцији корисности и производној функцији. Бекер (B e c k e r 1964, 1996) описује друштвени капитал као посебну врсту интермедијарног добра у производњи, који се појављује и као један од аргумента у функцији корисности појединца. Појединци рационално инвестирају у друштвени капитал у контексту максимизације корисности. Друштвени капитал је у том смислу индивидуални ресурс, који у сврху максимизације корисности користи савршено рационални и информисани актери.

Овај приступ занемарује то да друштвени капитал није индивидуални ресурс, већ да егзистира у односима између појединаца, а то даље значи да инвестиције једног појединца зависе од инвестиција других. Друго, инструментални приступ друштвеном капиталу занемарује чињеницу да се многе друштвене организације и асоцијације оснивају из разлога који су, углавном, неекономске природе (van St a v e r e n, 2000).

Функционални приступ друштвеном капиталу одражава идеју о друштвеном капиталу као ресурсима или механизму за релативизирање тржишних недостатака, при чему је пажња усмерена само на ефекте друштвеног капитала, без објашњења начина на који се он акумулира. Овај приступ занемарује каузални механизам који резултира економским користима. Истовремено, игнорише чињеницу да друштвени капитал понекад има супротне ефекте и да не води увек економским користима (случај организованог криминала). Занемарује се друштвена конструкција индивидуалног избора, разлике у приступима и контроли над ресурсима, и негативни ефекти појединих друштвених норми у одређеним групама.

ДРУШТВЕНИ КАПИТАЛ КАО ИНСТРУМЕНТ РЕЛАТИВИЗОВАЊА ТРЖИШНИХ НЕДОСТАКА

Покушавајући да објасни како друштвене структуре, институције и обичаји могу да се формирају на основу индивидуалне оптимизације, односно да се оне објасне логиком рационалног избора, економска наука је знатно проширила своје подручје анализе. Аналитичко „квдратирање круга”, извлачењем друштвеног из индивидуалног, а не обрнуто, представљало је кључни момент који је омогућио економској науци да адресира неекономске чиниоце и на тај начин прошири свој аналитички терен.

Почетни корак у том процесу представљало је сазнање да тржишта функционишу различито кад купци и продавци имају несавршене информације о добрима која се размењују, или о понашању других. Укључивање претпоставке о несавршеним информацијама, посебно асиметричним информацијама између купаца и продаваца, показало се на почетку као продуктивно у разумевању појединачних тржишта; између осталог, тржишта половних аутомобила и осигурања. Ширење ове претпоставке на институције и друштвене односе омогућило је неокласичној економији да искорачи изван традиционалних оквира.

Полазећи од претпоставке да су тржишне функције модификоване постојањем несавршених информација, традиционално неекономски феномени могу да се објасне тако што појединци улазе у међусобне интеракције управо с циљем превазилажења непотпуних информација. Формирање удружења, на пример, за неекономске сврхе или на основу неекономских критеријума, може да буде индиректан начин добијања информација о тржишним трансакцијама. Другим речима, нетржишни односи су начин компензације за непотпуне информације на тржишту. Наоко неоптималне форме понашања као што су поверење, реципроцитет, обичаји и норме јесу оптималан одговор појединаца на тржишне имперфекције.

Претходна анализа омогућава нам да ситуирамо потенцијал идеје друштвеног капитала унутар трајекторије економске науке. Нетржишне форме индивидуалних интеракција, посебно ако су корисне у кориговању тржишних несавршености, чине друштвени капитал. Он обухвата читав низ друштвених механизма и институција који су рационалан одговор на информационе несавршености. Друштвени капитал представља „капитал” зато што има економске ефекте, односно обезбеђује ток прихода са становишта појединаца. Уз то, друштвени капитал има атрибут друштвени зато што укључује нетржишне интеракције између појединаца, које имају економске ефекте (Collier, 1998:18).

Поменуте промене прошириле су аналитички терен неокласичне економике тако што су учиниле ендегеним оно што је претходно сматрано егзогеним, и стављањем нагласка на интеракције између тржишта и нетржишних фактора. То је довело до настанка читавог низа нових теоријских праваца — нова институционална економика, нова политичка економија итд., у којима информационе асиметрије и несавршености

представљају базу на основу које се анализирају различити неекономски феномени. Једна од области у којој се метод економске анализе примењује на оно што се некада сматрало неекономским тереном је теорија ендогеног раста. Унутар ове теорије, фактори као што су технолошке промене или политика, претходно сматрани егзогенима, сада постају ендогени. Поменути фактори, који се сада објашњавају методолошким индивидуализмом, уз признавање информационих и тржишних несавршености, потенцирају се као један од кључних узрока разлике у стопама привредног раста међу земљама. На тај начин, историјски и друштвени феномени једноставно се свде на средства за превазилажење информационих асиметрија?

Друштвени капитал добија све истакнутије место у економским истраживањима унутар Светске банке, а и шире. Свеобухватан програм истраживања и популаризације концепта започет је и у њему су учешће узели водећи економисти Светске банке, укључујући Џ. Штиглица (Stiglitz, 1998). Друштвени капитал означен је „недостајућом кариком” у разумевању економског развоја. Израз „друштвени” указује на друштвену утемељеност економских активности. На одређени начин то представља експлицитно признање да је *mainstrim* у економској науци својевремено избацио друштвену компоненту из економске анализе и да је сада време да се она поново врати.

ДРУШТВЕНИ КАПИТАЛ И РАЦИОНАЛНИ ИЗБОР

Из перспективе других друштвених наука, економска наука се заноси на методолошком индивидуализму, према коме се друштво сагледава кроз агрегирање понашања квазиаутономних појединаца. Штавише, економска наука је далеко отишла с посебном верзијом методолошког индивидуализма, оном у којој су преференције одређене егзогено, тј. дате су и нити се објашњавају, нити ситуирају у историјски и друштвени контекст. Мотивација економских актера ограничава се на максимизацију корисности, а понашање појединаца објашњава у односу на остварење највеће могуће сатисфакције егзогених преференција. Зато што је израђена на основама методолошког индивидуализма, њени концепти су вечни (ванвременски) и универзални.

У неокласичној економској анализи, друштвени односи третирају се као тржишни односи. Капитал, рецимо, није продукт капитализма као друштвено и историјски специфичне форме економске организације, већ се схвата као категорија везана за појединца и њему својствено рационално понашање. Да ли ћу учити или гледати телевизију ствар је избора између инвестиција и потрошње, као и код доношења одлуке о томе да ли доходак утрошити у потпуности или један део издвојити у сврху штедње. Поистовећивање друштвених односа с тржишним, базираним на рационалном избору, везује се за Гарија Бекера. Он се често апострофира као економиста који је у примени теорије рационалног избора отишао најдаље. Концепт друштвеног капитала омогућио му је да

објасни мноштво економских и друштвених појава путем методолошког индивидуализма и економске рационалности. Полазећи од тога да су многе активности које се сматрају неекономским заправо економске по својој природи, он је економским приступом објашњавао тако различите појаве као што су пушење, зависност од дроге, посвећеност цркви, разводе, насиље, патриотизам и државну пропаганду. Примењујући методолошки индивидуализам на све сфере (видове) понашања појединаца, економска теорија претендује да објасни феномене традиционално лоциране изван сфере економике, као што су област права, социологије, политичких наука, антропологије. Укључивањем друштвеног аспекта у економску анализу, по Г. Бекеру (V e s k e r, 1996), не жртвују се ни егзогене преференције, нити принцип максимизације корисности. Концепт друштвеног капитала омогућава да се, уз задржавање принципа максимизације корисности и егзогених преференција, прошири област примене теорије рационалног избора. Поставља се питање како је Бекер постигао објашњење друштвеног на бази индивидуалног?

Постојеће преференције су егзогено одређене и представљају функцију добара и услуга које појединац тренутно троши, као и личног (*personal capital*) и друштвеног капитала. За неокласичну економику, почетна основа у дефинисању капитала јесу материјални ресурси који су у стању да допринесу увећању производње, са сврхом повећања потрошње у будућем периоду. Акумулација капиталних добара обезбеђује већу потрошњу у будућности него што је то могуће у текућем периоду. Укратко, капитал треба у основној инстанци разумети као материјалне ресурсе који директно или индиректно доприносе будућем благостању. Међутим, одредница физички није неопходна. Да би нешто било капитал, све што је потребно је да обезбеђује приносе у будућем периоду. Отуда, финансијски капитал и људски капитал не морају да постоје у некој видљивој форми да би били капитал. Као што се хумани капитал формира кроз учење на послу, текућа потрошња и искуство мењају капацитете појединца да остварује корисност од добара и услуга у будућности, што Бекер дефинише као „лични капитал”. Лични капитал је капитал зато што је резултат акумулације искуства у прошлости и обезбеђује приносе у будућности. Појединци у интеракцији с друштвом добијају ресурсе и стичу искуство, преко тржишта или других механизма. Оптимални избор води њиховој личној еволуцији, али и еволуцији друштва.

Лични и друштвени капитал еволуирају током живота појединца као последица индивидуалног и друштвеног искуства, што се одражава на избор. Ове промене везују се с рационалним избором тако што се еволуција корисности из проширених преференција (*extended preferences*) своди на ствар избора, који је под родитељским или другим утицајем и подложен случајним флукуацијама. Једини разлог зашто се преференције или функције корисности мењају је што се биолошки дате преференције мењају кроз искуство, било као резултат оптималног избора, било као резултат случајних догађаја. Утицај детињства и других искустава на избор може да објасни зашто богати и сиромашни, људи беле

и црне пути, мање и више образовани, и они који живе у земљама с потпуно различитом традицијом, имају функције корисности које су радикално различите.

Функција корисности тако постаје независна од времена и представља стабилну функцију количине потрошних добара и капиталних добара. „Проширена функција корисности ... стабилна је јер укључује прошло искуство и друштвене факторе” (Вескер, 1996: 5). На тај начин, она добија универзалну применљивост у објашњењу људског понашања. Штавише, она представља филтер кроз који се утицај друштвених фактора инкорпорира у економску анализу. „Аналитички хоризонти рационалног избора постају на тај начин неограничени: лични и друштвени капитал су круцијални, не само за разумевање зависности ... већ такође укупног понашања у текућем и у протеклом периоду” (Вескер, 1996: 6).

Друштвени капитал овде постаје ствар рационалног избора. Појединци бирају друштвене мреже на начин који ће максимизирати њихову корисност. Међутим, када се појединац определи за мрежу, она ограничава његов избор јер појединац има незнатан утицај на њено функционисање.

ЗАКЉУЧАК

Упркос проблемима везаним с дефинисањем и операционализацијом концепта, друштвени капитал је подстакао низ веома важних емпиријских истраживања и преиспитивање утицаја друштвених односа, друштвених мрежа, итд., на економски развој и квалитет живота. Посматрајући ове феномене кроз призму рационалног избора, економска наука је знатно проширила свој аналитички терен на оне области које су традиционално представљале предмет истраживања других друштвених наука. С обзиром на то да користи универзалне категорије попут производње, потрошње и корисности, економска наука је и раније покушавала да не-економске феномене инкорпорира у анализу рационалног избора. Тек су се, међутим, у последњих неколико деценија у економској науци створили услови да се развије анализа институција, обичаја и осталих неекономских детерминанти економске активности.

Теоријска истраживања друштвеног капитала пружају основу за дијалог између друштвених наука и теоријски напредак, односно, богатije и боље тумачење друштвених и економских појава и процеса. Унутар економске науке остварен је значајан напредак у разумевању веза између економске и неекономске сфере, укључујући механизме путем којих институције утичу на понашање економских актера (преко норми, обичаја, итд.), и друштвених и психолошких механизма путем којих утичу на индивидуалне преференције. Међутим, и поред евидентних промена, економска наука није се вратила на позиције које је имала пре маргиналистичке револуције. Иако отвара нове просторе за економску анализу, мало је вероватно да ће концепт друштвеног капитала имати значајнији утицај на тврдо језгро економске науке. Ортодоксна неокласична економска анализа зависи од високо формализованих математичких модела.

С укључивањем друштвених фактора, број варијабли које је потребно математички моделирати постаје веома велики. Из тог разлога, мало је вероватно да ће друштвени капитал постати саставни део тврдог језгра економске науке под јединственом и конзистентном дефиницијом. Неокласична економска теорија остаје укореењена у методолошком индивидуализму, мада са оптимизацијом у контексту несавршених и асиметричних информација. Иако се, донекле, указује на улогу историјских специфичности, нема битнијих промена у односу на концептуални апарат. Историја је важна само у смислу да ствара друштвене и економске структуре и обичаје, који детерминишу будуће исходе. Будући да свако преиспитивање идеја неокласичне економике захтева прихватање методолошког и теоријског терена неокласике од стране других друштвених наука, неокласична економика доживљава се као нетолерантна за друге приступе и потпуно игнорантна у односу на друге друштвене науке.

ЛИТЕРАТУРА

- Abramovitz, Moses (1986). Catching Up, Forging Ahead, and Falling Behind, *Journal of Economic History*, Vol. 46, No. 2 (June), pp. 385—406.
- Becker, Gary (1964). *Human Capital*. Chicago: University of Chicago Press.
- Becker, Gary (1996). *Accounting for Tastes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bourdieu, Pierre (1972). *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, Pierre and Jean-Claude Passeron (1977). *Reproduction in Education, Society, Culture*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Bourdieu, Pierre (1986). The Forms of Capital, in: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Richardson J. (ed.), New York: Greenwood, pp. 241—248.
- Coleman, James (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital, *American Journal of Sociology*, 94/Supplement: pp. 95—120.
- Collier, Paul (1998). Social Capital and Poverty, Social Capital Initiative Working Paper No.4, Washington, DC: World Bank.
- Hall, Robert E. and Charles I. Jones (1999). Why Do Some Countries Produce So Much More Output per Worker Than Others?, *Quarterly Journal of Economics*, No. 14(1), pp. 83—116.
- Hanifan, Lyda J. (1920). *The Community Center*, Boston: Silver, Burdett and Co.
- Loury, Glenn (1977). A Dynamic Theory of Racial Income Differences, u *Women, Minorities, and Employment Discrimination*, Wallace, P.A., i Le Mund A, Lexington, MA: Lexington Books, pp. 94—107.
- Narayan, Deepa (1999). Bonds and Bridges: Social Capital and Poverty, Policy Research Working Paper 2167, Poverty Reduction and Economic Management Network, Washington, D.C.: The World Bank.
- Putnam, Robert D., Robert Leonardi and Raffaella Y. Nanetti, (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton: Princeton University Press.
- Ritzen, J. (2001). Social cohesion, Public Policy and Economic Growth — Implication for OECD Countries, in: *The Contribution of Human and Social Capital to Sustained Economic Growth and Well-Being*, Helliwell, J. F. (ed.), International

- Symposium Report, OECD and Human Resources Development, Canada.
<http://www.hrdc-drhc.gc.ca/arb>.
- Stiglitz, Joseph (1998). *Towards a New Paradigm for Development: Strategies, Policies and Processes*, Prebisch Lecture, Geneva: UNCTAD.
- Van Staveren, Irene (2000). Social Capital, the Economy and Education in Historical Perspective, in: *Social Capital – Critical Perspectives*. Baron, Stephen. et al. (eds.), Oxford: Oxford University Press.
- World Bank (1998) *Assesing Aid: What Works, What doesn't and Why*, New York: Oxford University Press.

SOCIAL CAPITAL CONCEPT AND ECONOMICS “IMPERIALISM”

by

Nataša Golubović

Summary

From the perspective of economic science social capital opened space for the analysis of social structure, social norms and institutions i.e. for the analysis of the long neglected influence of socio-cultural factors on economic changes and processes. Trying to explain how social structures emerge on the basis of individual optimization, i.e. to explain them by the logic of rational choice, economic science widened its analytical domain. The explanatory scope of the basic neoclassical principles has been considerably widened to incorporate what has previously been considered to be the analytical terrain of other social sciences. This process has been labelled in scientific circles as “colonisation” of social sciences, or economics “imperialism”.

The goal of this paper is to determine the implications of these changes for the relation between economic science and other social sciences.

Јована Милушиновић

РАЗЛИЧИТИ ПРИСТУПИ КВАЛИТЕТУ ОБРАЗОВАЊА*

САЖЕТАК: Потреба за побољшањем квалитета образовања данас се налази у центру пажње јавности. Основни проблем у дебатама о квалитету образовања израста из чињенице што се сам појам „квалитет” широко тумачи. У тексту се указује на вишеструка значења појма квалитета образовања и на његове различите интерпретације. Сагледава се природа и суштина различитих школа мишљења, те анализирају различите интерпретације квалитета образовања у оквиру њих. Проучавања показују да различити приступи квалитету образовања рефлектују различите погледе на то шта се жељи постићи образовањем. То значи да је дефиниција квалитета образовања суштински одређена образовним циљевима. Питање квалитета образовања не може се одвојити од много шире етичке дебате о вредностима које се налазе у његовој основи. Стога се у тексту истиче потреба промишљања бројних филозофија образовања и закључује да промовисање само једне школе мишљења у теоријском утемељењу квалитета и игнорисање осталих може да има негативне последице за разумевање овог комплексног феномена и тиме на покушаје његовог унапређења.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: квалитет образовања, циљеви образовања, филозофија образовања

УВОД

Потреба за побољшањем квалитета образовања данас се налази у центру пажње јавности. Један од важних разлога који стоји иза садашње бриге за квалитетом образовања је тај што друштво у целини, или његове поједине социјалне групе, нису задовољне организацијом, деловањем и исходима образовног система. При томе, основни проблем у дебатама о квалитету образовања израста из чињенице што се сам појам „квалитет” широко тумачи. Концепција квалитета образовања тесно је повеза-

* Рад је настао у оквиру Пројекта бр. 149009 под називом *Евројске димензије промена образовног система у Србији*, Одсека за педагогију, Филозофског факултета у Новом Саду, а који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

на с појмовима као што су на пример, „образовни стандарди”, „ваљаност”, „изврсност”, „поузданост”, тако да није увек једноставно схватити њено значење. Није увек ни једноставно идентификовати образовни ентитет на који се концепција квалитета односи: Да ли је то школа, образовни систем, настава или исход образовања? Да би све било још компликованије, различити посматрачи или интересне групе имају другачије приоритете у погледу квалитета образовања. У овом случају постављају се питања: „квалитет чега” и „квалитет за кога”? Овим питањима недостаје оно етичке природе: зашто је потребно то радити? Које су то вредности које путем увођења квалитета треба учвршћивати, а које треба напуштати? (Са в и ћ е в и ћ, 2000:135). Све то указује да је у сврху појашњења природе квалитета образовања потребно ангажовање на концептуалном, чак и филозофском нивоу.

ВИШЕСТРУКА ЗНАЧЕЊА ПОЈМА КВАЛИТЕТА ОБРАЗОВАЊА

Појам „квалитет образовања” вишеструк је по значењу. У научној литератури спомињу се три кључне тачке у вези с квалитетом образовања. Један од начина гледања на квалитет образовања, често присутан у истраживачкој литератури и програмима имплементације, тиче се релација између уложених ресурса и добијених образовних резултата. Други начин посматрања квалитета укључује интерно и/или екстерно мерење ефикасности система. Трећи начин посматрања квалитета фокусира се на садржај, контекст и релевантност образовања (М у s k i n, према: L e u, 2005:11–2).

Концепт квалитета образовања може се употребљавати у описном и нормативном значењу. С дескриптивне тачке гледишта, квалитет може једноставно означавати карактеристику или атрибут. На тај начин ученик или наставник, школа или школски регион, регионални или национални систем образовања могу имати неодређен број квалитета или дефинисаних карактеристика. Појам „квалитет” може се користити и као општи или заједнички термин. У том случају, он није синоним једног атрибута, већ у себи носи суштину једног ентитета. Онда је много прецизније говорити о одређеном квалитету онога на шта се он односи, на пример, учионице, школе или система. С нормативне тачке гледишта, квалитет се може односити на процену вредности, као и на утврђивање положаја једног образовног ентитета на одређеној скали вредности. Да би се одредио квалитет школе, на пример, као „слаб”, „осредњи”, или „изузетан” примењује се, мање или више прецизно, одређена идеја о вредности и идентификује, опет мање или више произвољно, где се та школа налази у односу на друге школе (L e u, 2005; *Школе и квалитет*, 1998).

Квалитет се често одређује и као ефективност, степен у којем су постигнути жељени циљеви. У овом случају висок квалитет значи повећање ефикасности која се локално дефинише. С једне стране, квалитет се

може одредити као оваплоћење карактеристика (у значењу изврности) које су прихваћене у одређеном друштву. Тако се на пример, може говорити о „квалитету наставника”. С друге стране, квалитет се може односити на способност постизања одређених резултата, као што је то случај када се користи израз „квалитет школе” (Easton, према: L e u, 2005:12—3).

Квалификације наставника и академска постигнућа ученика одувек су била од изузетног значаја за разматрање квалитета образовања. Међутим, комплексније разумевање квалитета укључује не само процену квалификација и академских постигнућа, већ и евалуацију персоналних карактеристика наставника и ученика. Према овом становишту, одређење квалитета налази се под снажним утицајем локалног окружења и околности, и укључује осећања, ставове, вредности и облике понашања примерене локалном контексту (Schwille et al., према: L e u, 2005:13). Све то указује да квалитет образовања не треба процењивати само с аспекта когнитивног разумевања и развоја. Потребно је укључити социјалне и друге димензије учења.

Уопште узев, проучавања показују да се појам „квалитет” не користи једнозначно. Иако постоји консензус о потреби обезбеђивања приступа квалитетном образовању за све, постоји много мања сагласност о томе шта термин „квалитет” означава у пракси.

РАЗЛИЧИТЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ КВАЛИТЕТА ОБРАЗОВАЊА

Упркос чињеници да су готово сви који су на неки начин повезани са образовањем свесни важности квалитета образовања, тешкоће настају када је потребно концептуализовати квалитет и из прихваћеног концепта одредити критеријуме квалитета, односно када је потребно утврдити најбољи начин образовања који ће осигурати сваком ученику потребни ниво образовања (К л а п а н, В р ц е љ, 2007). Било да се термин „квалитет” примењује или не, сваки образовни систем се структурише око одређене визије квалитета образовања. У том оквиру је могуће говорити о најмање пет алтернативних концепција квалитета образовања: 1. Квалитет образовања као изузетност. У овом контексту изврност је визија која води образовни процес. Школе би требало да се усмере ка остваривању највиших потенцијала сваког ученика; 2. Квалитет образовања као конзистенција. Овде једнакост представља визију која води образовне напоре; 3. Квалитет образовања као „прикладност сврси”. Прецизност и перфектност у одређеним предметним подручјима представљају визију која обликује образовни систем. Квалитетно образовање се у овом контексту посматра као припрема (специјализација) ученика за одређене улоге; 4. Квалитет образовања као „вредност за новац”. У овом смислу квалитетно образовање кореспондира са индивидуалним и друштвеним улагањима; 5. Квалитет образовања као трансформативни потенцијал. У овом контексту социјалне и персоналне промене представљају визију ко-

ја води образовне напоре. Квалитетно образовање представља темељ позитивних промена индивидуе и друштва (Harvey, према: Leu, 2005:4).

Свака од поменутих концепција квалитета образовања пружа различите аргументе за увођење промена у образовању. При томе, различите концепције квалитета нису међусобно искључиве; образовни систем може обухватити неколико или чак све наведене визије квалитета, мада се оне имплицитно налазе у спорним односима. Дакле, квалитет образовања представља мултидимензионалан концепт; он на пример, може укључивати, како бригу за ефективност тако и бригу за једнакост.

Разноврсни ставови у погледу разумевања квалитета образовања могу се илустровати на примеру две опречне школе мишљења: бихевиористичке и хуманистичке. Наиме, када се разматра питање квалитета образовања корисно је подвући разлику између исхода образовања и поступка који воде до њих. Они који теже постизању унапред дефинисаних исхода образовања одређују квалитет образовања у тим терминима. У овом случају образовне институције се процењују у односу на степен у којем обезбеђују задовољење „апсолутних” критеријума (на пример, у академским постигнућима). Мерило поређења је унапред фиксирано и удаљено од вредности и жеља самих ученика. Супротно, у оквиру релативистичких приступа сматра се да ставови, искуства и потребе оних који су укључени у образовни процес треба да одређују квалитет образовања. У овом случају ученик се поставља у центар образовног процеса, а курикулум рефлектује његове потребе и жеље (*EFA Global Monitoring Report 2005: Education for All — The Quality Imperative*, 2005).

Бихевиористички приступ. Бихевиоризам је у свом класичном облику психологија празног организма. Он је заинтересован само за спољашње детерминанте и утицаје на човека, као и за његове реакције или одговоре на те спољашње детерминанте. Класични бихевиористи као што је на пример Вотсон (John Watson), тежили су потпуној објективној дескрипцији и тумачењу људског понашања. А објективно је могуће регистровати и научно проучавати само оно што је изван појединца, а то су подражаји и одговори или реакције на те подражаје. У основи бихевиоризма налази се став да је човек пасиван, реактиван организам који се налази под сталним утицајем околине и подражаја који из ње долазе. Та околина утиче на њега и од њега може креирати било шта (Fulgosi, 1981). Основна стратегија у обликовању човека и његовог понашања је учење.

Бихевиористичка психологија представља први психолошки покрет који је имао снажан утицај на образовање. Овај утицај је био приметан већ током двадесетих година 20. века. Утицај бихевиористичке психологије на образовање био је појачан заједничком жељом да се управља образовним процесом у сврху постизања веће ефективности и ефикасности у учионици. Нагласак је на стицању вештина, компетенција и индивидуалном успеху. Неколико кључних претпоставки бихевиористичке психолошке школе мишљења значајних за образовање су: Учење представља акумулисање атомизованих делова знања; Учење је секвенцијално и хијерархијско; Трансфер је ограничен; После сваке јединице примењују се тестови како би се утврдио степен научености садржаја пре

него што се пређе на следећи корак; Тестови су саставни део процеса учења; Мотивација је спољашња и заснована на позитивном поткрепљењу (Милутиновић, 2008).

Општи принципи и појмови из бихевиористичке школе мишљења нашли су примену у разним наставним моделима на основу којих су се обликовали наставни програми, планирала наставна средства. Неки од њих су: програмирана настава, овладавање учењем, директно подучавање, симулација. У оквиру ових модела полази се од становишта да су људска бића комуникативни системи који могу да се самокоригују и да мењају понашање зависно од информација које добијају о томе како да успешно реше задатке. Оно што се постиже овим моделима наставе је, пре свега, контрола понашања (Милановић - Наход, Шарановић - Божановић, 1999).

Бихевиористичка психологија примењена у савременом образовном контексту резултира одређеним акцентима политике образовања и образовне праксе као што су: бихевиорални циљеви, поузданост, образовање засновано на компетенцијама и инструкционе стратегије (Bertrand, 2003). Иако мали број оних који се баве образовањем у потпуности прихвата бихевиористички програм у чистој форми, елементи бихевиористичке праксе могу се опазити у бројним земљама: у програмима за обуку наставника, курикулуму и начинима на који наставници делују у учионици (*EFA Global Monitoring Report 2005: Education for All — The Quality Imperative*, 2005).

У целини посматрано, бихевиористички приступ квалитету образовања може се описати на следећи начин: 1. Стандардизован, споља одређен и контролисан курикулум (циљеви су унапред дефинисани независно од ученика); 2. Резултати образовања и учења могу се објективно и прецизно мерити; 3. Тестови и испити су важне одлике процеса учења и главни начини планирања и успостављања система награди и казни; 4. Наставник је менаџер процеса учења који има задатак да детаљно планира процес учења како би се добило жељено понашање; 5. Увећање задатака учења који поткрепљују пожељне асоцијације (*ibidem*). Свакако да ова школа мишљења и њен приступ квалитету образовања има битна ограничења која треба упознати и признати.

Хуманистички приступ. Као реакција на бихевиоризам (и његово свођење човека на перфектну машину која функционише на принципу стимулус-реакција) средином 20. века оформио се *хуманистички* оријентисан покрет. Представници хуманистичке психологије, посебно Маслов (Abraham Maslow), заснивају своју теорију на идеји напретка личности, креативности и потенцијала индивидуе. Основни постулат Масловљевог *теорије о самоактуализацији* јесте да постоји универзална, сваком људском бићу инхерентна тежња да се оствари, односно испуни своје могућности и потребе. Самоактуализација се односи на човекову жељу за самопотпуњавањем, тј. на његову тежњу да оствари оно што у њему постоји као могућност (Маслов, 1982). Према мишљењу хуманистичких психолога овај процес настајања урођен је људима и људској природи. Човек није производ низа сукцесивних условљавања, нити раних

фиксација и траума, већ је активно, одговорно и самостваралачко биће. При томе, хуманистичка етика постулира да је сваки појединац способан да одлучује о властитом развоју и расту; он је сам одговоран за себе и своју судбину.

Полазни став хуманиста јесте да се у образовању треба ослонити на персоналне унутрашње снаге, на саморазвој. Акцент је на духовној димензији: бризи за афирмацијом живота и трагању за значењима и хуманошћу. Овде се образовање посматра као процес персоналног раста, развоја персоналних осећања, емоција и рационалности. Главни циљ је остваривање унутрашњих потенцијала ученика и помагање процеса учења.

Хуманисти сматрају да средина за учење има врло значајну улогу у достизању самоактуализације; она својим условима може да убрзава или кочи развој учениковог идентитета. Зато је важно обликовати услове који ће омогућити појединцу да осети властити значај, да изгради аутономију и добре односе с окружењем. У том оквиру хуманисти наглашавају значај осећања и мишљења, а мању пажњу придају стицању информација. Нагласак је више на процесу учења, него на његовом садржају. То значи да садржаји образовања треба да буду детерминисани потребама и интересима ученика (М и л у т и н о в и ћ, 2008).

Ученик се у оквиру хуманистичке традиције концептуализује као јединствена индивидуа која треба да буде охрабрена у потрази за персоналним значењем властите егзистенције. Све то импликује релативистичку интерпретацију квалитета образовања. С обзиром на то да успех у учењу у великој мери зависи од учениковог виђења самог себе, улога наставника је да му пружи помоћ како би му омогућио да развије властиту личност и стекне богато искуство и позитивну слику о себи. Критеријум за процену вредности образовних поступака је развој потенцијала ученика.

Близу хуманистичкој школи мишљења је *прогресивизам*. Дјуи (John Dewey) је био кључна фигура у развоју прогресивизма. Он се противио давању знања у готовом виду, јер је сматрао да се ниједна мисао, ниједна идеја не може као идеја пренети с једног човека на другог. Преношење осећања, уверења и знања врши се посредно путем социјалне средине. У образовању треба почети од искуства и способности ученика. Сам процес образовања треба схватити као један конструктиван процес прераде искуства. Дете треба схватити као активно биће, као биће које мисли и придобијати га да стално интерпретира и реконструира властито искуство (Дјуи, 1970).

Стављање тежишта на интересовања и активности ученика доводи и до промене улоге наставника. Уместо да преноси информације које су други бирали и обликовали у виду курикулума на основу претпоставке да такве садржаје образована особа треба да усвоји, наставник треба да дозволи ученицима да уче оно за шта се лично интересују. Улога наставника је да креира такве ситуације у којима ће ученици учити кроз лично искуство и у којима ће путем решавања животних проблема стицати и проверавати истинитост стечених сазнања.

Пијаже (Jean Piaget) је такође истицао активну и партиципативну улогу детета у процесу учења. Он је тврдио да се зрело мишљење појављује кроз процес развоја који не представља ни биолошко сазревање, нити се јавља као резултат учења које је споља диктирано, већ представља реорганизацију психолошких структура које су резултат међусобне интеракције организма и средине. Конструкција је општи закон који руководи менталним развојем. Посматрано са епистемолошког становишта, појединац конструише себе и теорије о свету кроз интеракцију са средином (Пијаже, 1990). За разлику од бихевиоризма према којем је организам пасиван док га одређени степен стимулације не подстакне да предузме неку акцију, Пијаже наглашава активан карактер понашања организма.

Хуманистичка школа мишљења може се схватити и као претеча *конструктивизма* који је развијен унутар склопа постмодернистичких идеја. У оквиру конструктивизма се полази од става да је свет знатним делом наша лична творевина, при чему се подаци о свету не уносе путем чула у ум, већ се производе процесом конструисања. Из схватања да наше знање о свету није једноставна мапа стварности произилази разумевање учења као активне конструкције стварности која настаје у интеракцији са социјалним и физичким окружењем. Значајна разумевања јављају се када онај који учи у потпуности партиципира у процесу учења, где се његова претходна знања и искуства појављују као полазне тачке сваког новог учења. При томе, *социјални конструктивизам* афирмише концепт „ситуираног учења” и заступа став да су мишљење и учење неодвојиви од контекста (социјалног и културног) у којем се учење јавља (Милутиновић, 2008).

Уопште узев, приступ квалитету образовања у оквиру хуманистичке традиције може се описати на следећи начин: 1. Стандардизован курикулум се одбацује. Сматра се да унапред прописан и споља одређен курикулум није осетљив на околности и потребе ученика, те да представља елемент који омета ученика у конструисању властитих значења; 2. Евалуација представља саставни део процеса учења. Самоевалуација и евалуација од стране вршњака се препознаје као начин развијања дубље свести о процесу учења; 3. Наставник није менаџер, већ је помагач у процесу учења; 4. У оквиру социјалног конструктивизма фокус је примарно на социјалном аспекту учења (*EFA Global Monitoring Report 2005: Education for All — The Quality Imperative*, 2005).

Критички приступ. Последњих неколико деценија 20. века израсле су бројне критике упућене бихевиоризму и хуманизму. Наиме, на темељу социолошких теорија Спенсера (Herbert Spencer) и Парсонса (Talcott Parsons) развила су се *функционалистичка схваћања* према којима школа има задатак да пружи младима знања и вештине како би их оспособила за успешно функционисање у свету рада и партиципирање у друштвеном животу. У овом случају полази се од тезе да образовање има виталну улогу у обезбеђивању ефикасног функционисања друштва. Школа је модел друштвеног система, јер у њој владају одређена правила и норме које ученик мора да усвоји како би успешно функционисао. образовање

се тако тиче социјализације и усвајања образаца понашања који се налазе у основи постојећих социјалних структура (Bertrand, 2003). С обзиром на то да се улога образовања види у трансмисији заједничких вредности, квалитет образовања се процењује у односу на успешност њиховог преношења.

У другој половини 20. века критике су означиле ове процесе као веома политичке. У том оквиру *неомарксистичка идеологија* је имала снажан утицај на развој *критичке школе мишљења*. Неомарксисте посматрају школу као средство одржања капиталистичког система и репродукције постојеће класне структуре друштва. Путем обнављања вредности важећег друштвеног поретка школе овековечују доминацију одређене групе и репродукују постојеће социјалне неједнакости (Милутиновић, 2008). Неки неомарксисте као што су на пример, Боулс (Samuel Bowles), Гинтис (Herbert Gintis) и Епл (Michael Apple) карактеришу образовање у капиталистичким друштвима као главни механизам легитимизације и репродукције социјалних неједнакости. Други аутори се у оквиру покрета „нове социологије образовања” (на пример, Јанг — Michael Young), усредсређују на критику курикулума као социјалног и политичког средства преношења моћи и знања (*EFA Global Monitoring Report 2005: Education for All — The Quality Imperative*, 2005).

У оквиру посебне школе мишљења *де-школовања* препоручује се укидање школа у прилог других форми образовања. Тако на пример, Илич (Ivan Illich) препоручује креирање мрежа за учење у које треба да се укључе сви који имају нешто да понуде другима и сви они који желе да се у некој области образују (Илич, 1980). У оквиру ове школе мишљења постоји уверење да су за многе невоље с којима се друштво суочава, као и за међусобну отуђеност људи одговорне школе. Сматра се да је школовање нужно по својој природи дехуманизујуће и деструктивно, а једино су хумани и креативни облици образовања они који се појављују ван формалних институција школовања.

Упоредо с критикама школе јављају се и идеје бразилског педагога Фреиреа (Paulo Freire) који је школу посматрао као институцију владајуће класе и настојао да је реформише. Фреире подвлачи да образовне институције никада нису идеолошки неутралне, нити вредносно неоптерећене. образовање је политички и културни акт који сам по себи може имати улогу онога који даље стеже окове доминације (Freire, 1972). У овом случају друштвене снаге које су на власти настоје да ученике прилагоде друштвеном систему. Тако образовање за прилагођавање постаје снажан инструмент друштвене контроле. Курикулум постаје оруђе потлачивања сиромашних и припрема их за дисциплинован живот и поштовање односа зависности.

Остале критике упућене школи укључују различите постмодерне погледе. Жиру (Henry Giroux) истиче да доминантне групе у друштву контролишу школе и користе их како би репродуковале услове који их одржавају у повлашћеној позицији (Giroux, 1988). Он наглашава да је централна тема критичке педагогије општа тежња да се развије модел педагошке праксе у којем би наставници и ученици постали носиоци

критике који активно преиспитују однос између теорије и праксе, однос између критичке анализе и општег мишљења и између учења и промена у друштву. Оно што критичка педагогија настоји да пружи ученицима нису само нове идеје за критичко размишљање. Она, такође, настоји да оспособи наставнике и ученике да преиспитају дубоко усађене навике и митове којима се правдају најштетнија друштвена понашања и ставови utkани у све поре друштва, да сами преузму одговорност и постану активни у мењању друштва (Г и љ е р м е, 2008:9).

Иако критички приступ обухвата различита схватања, изгледа да постоји фундаментална заједничка брига која се односи на чињеницу што се образовањем врши репродукција постојећих структура и неједнакости у ширем друштву. У оквиру овог приступа пропитује се уврежено веровање да школовање аутоматски обезбеђује једнак развој потенцијала свих ученика. Као реакција развија се *еманципаторска њедагођија* која сугерише да наставници као „критички интелектуалци” треба да раде у правцу оснаживања ученика путем пружања помоћи у анализирању властитих искустава и тако их оспособе да делују у правцу укидања социјалних неједнакости и неправде (*EFA Global Monitoring Report 2005: Education for All — The Quality Imperative*, 2005). У овом смислу критичка педагогија се може означити као еманципаторска, јер посматра знање у функцији еманципације. Она се залаже за курикулум који би требало да укључи и гласове оних који су маргинализовани према својој расној, полној, класној или етничкој припадности.

Квалитетно образовање, посматрано из перспективе критичке педагогије, промовише развој критичности. Критичка педагогија настоји да код ученика негује способност критиковања како институционалних тако и концептуалних недоумица, посебно оних које воде ка доминацији или опресији. Критика има сврху обликовања алтернативних или мање опресивних друштвених уређења. У квалитетном образовном процесу битно је започети с језиком критике — процесом којим се ученици излажу контрадикцијама друштвеног живота. Потрага за квалитетним образовањем не зауставља се на томе. У сврху пружања квалитетног образовања критички теоретичари се усмеравају на „језик трансценденције” или на „језик наде” (L e o n a r d o, 2004:15). Реч је о томе да тек када се прихвати реалност опресије, отвара се могућност обликовања мање опресивних услова живота. Квалитет образовања се унапређује тако што се и наставници и ученици подстичу на преузимање персонално релевантних избора који воде ка ослобођењу. Све се то одвија путем критичке праксе и развоја осећаја за алтернативе. Другачије речено, квалитетно образовање је немогуће досећи без борбе за слободу.

У целини посматрано, кључна одлика критичког приступа која се тиче квалитета образовања огледа се у препознавању неједнакости у приступу и исходима образовања. Квалитет се повезује са: 1. образовањем које убрзава социјалне промене; 2. методама поучавања које охрабрују критичку анализу односа моћи у друштву и начина на који се формално знање производи и преноси; 3. активном партиципацијом учени-

ка у дизајнирању властитог искуства учења (*EFA Global Monitoring Report 2005: Education for All — The Quality Imperative*, 2005).

Образовање за ослањање на властите снаге. Схватање образовања као инструмента за репродукцију постојећег система вредности и веровања, додирује критички аспект политике образовања: улоге коју образовање може или не може имати у довођењу до, или спречавању друштвених промена. У том оквиру се у извештају UNESCO из 2005. године (*EFA Global Monitoring Report 2005: Education for All — The Quality Imperative*, 2005) спомиње још једна могућа интерпретација квалитета образовања. Реч је о визији *образовања за ослањање на властито снаге (indigenous approaches)*. Значајни напори у развијању алтернативних образовних идеја имају корене у реалности мање развијених земаља и јавили су се као одговор на наслеђе колонијализма. Истакнути представници су Ганди (*Mahatma Gandhi*) и Њереге (*Julius Nyerere*), који су предлагали нове и алтернативне образовне системе у чијим се основама налази једнакост и ослањање на властите снаге.

Изазивајући доминантне западне идеје о квалитету образовања овај приступ реafirмише значај социо-културалних прилика државе и ученика. Све то импликује следеће принципе: 1. Доминантни (евро-амерички) приступи образовању нису нужно релевантни у другачијим социјалним и економским околностима; 2. Осигурање релевантности импликује обликовање курикулума на локалном нивоу; 3. Наставник треба да упозна и уважава претходно знање ученика; 4. Ученици треба да имају значајну улогу у обликовању курикулума; 5. Учење би требало да се одвија и ван школских зидова. Три облика учења (формално, неформално и информално) треба објединити у систем доживотног учења.

НАЧИНИ РАЗМИШЉАЊА О КВАЛИТЕТУ ОБРАЗОВАЊА

Квалитет образовања се може посматрати кроз телеолошку призму која обезбеђује различите претпоставке о образовним циљевима. У том оквиру Барбулес (*Nicholas Burbules*) критички испитују идејне и нормативне основе различитих схватања квалитета образовања. Он прави разлику између *јак* *телеолошких* и *слабије телеолошких* схватања самих образовних циљева. Унутар *јак* *телеолошке* оријентације постоје стано-вишта која се усредсређују на питање да ли образовање тежи циљевима који су добри по себи, без обзира на неке спољашње користи; или да ли образовање може бити оправдано само у односу на друге сврхе (обично оне везане с одређеним социокултурним окружењима и околностима). *Слабије телеолошко* схватање образовних циљева усредсређује се мање на знање или на експлицитан карактер, а више на флексибилне капацитете, вештине и диспозиције које би требало јачати код људи. Телеолошка схватања, било да су „јак” или „слабија”, оправдавају специфичне циљеве учења. Барбулес тврди да када је дебата о квалитету образовања вођена овим циљевима, онда је реч о маскирању наметања у консензус. С друге стране, антителиолошка схватања (бројне посмодерне или мул-

тикултуралне варијанте) не спецификују крајње сврхе. Она акцентују потребу континуираног промишљања и довођења у питање самих образовних циљева, те вредносног система који се налази у њиховој основи (Burbules, 2004).

Указујући на вишеструке начине размишљања о квалитету образовања Адамс (Don Adams) отвара низ питања која могу да пруже пригодан оквир за испитивање и разумевање разноврсних значења квалитета (према: Leu, 2005:7—8): 1. Које теорије могу послужити као подршка у покушајима одређења квалитета: социјалне теорије, теорије учења, инструкционе теорије...? 2. Да ли различите школе мишљења и парадигме генеришу различите дефиниције квалитета? 3. Какав утицај имају политички центри моћи на концептуализацију квалитета образовања? У овом случају постављају се питања: „квалитет чега” и „квалитет за кога”? 4. Ко доноси одлуку о операционалној дефиницији квалитета? 5. Да ли постоје разлике у приступима квалитету који су дириговани „одозго”, од стране образовних власти у односу на оне који долазе „одоздо”, од стране локалне заједнице или наставника? 6. До које мере се могу вршити генерализације у погледу схватања квалитета образовања међу нацијама, заједницама, породицама и индивидуама? 7. Када се јављају значајне разлике (па и конфликти) у приступима квалитету образовања између државе с једне стране, и заједница, породица и индивидуа с друге стране? 8. На који начин је потребно развијати образовну политику како би се усмерила на контрадикторна схватања која постоје међу различитим интересним групама? 9. На који начин се број, селективност и разноврсност ученичке популације повезују с квалитетом? 10. Да ли политика једнакости прилика и универзалног образовања води ка опадању квалитета? Ако је тако, да ли је прихватљиво да образовни систем у целини искључиво оснажава елиту? Питања која су отворена није једноставно решити. Она свакако траже детаљно преиспитивање сврхе и праксе школовања.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Досадашња проучавања показују да је дефиниција квалитета образовања суштински одређена образовним циљевима. Будући да циљеви образовања изражавају опште тврдње о жељеним резултатима могло би се закључити да у области образовања, као што је случај са здравством и економијом, увек има простора за побољшање. То значи да се при утврђивању приоритета морају усагласити компромиси и конфликти који постоје између различитих образовних циљева; испуњење више од једног постављеног циља често значи неиспуњење неког другог. Све то указује да стандарди нису апсолутни. Они су потенцијални компромиси који имају за циљ постизање оптималне равнотеже у погледу постизања жељених исхода (*Школе и квалитет*, 1998:37).

Јасно је да схватања о циљевима образовања, курикулуму и педагогији уопште зависе од прихваћених вредности, веровања и претпоставки. Веровања која су релевантна за образовање могу се организовати у

четири целине: 1. Филозофија образовања — веровања која се односе на природу човека и друштва, на природу знања, конструкцију и организацију знања, социјално-политичка веровања и идеологије; 2. Природа учења — веровања која се односе на епистемолошка питања и теорије учења, на природу учења; 3. Социо-културно окружење — веровања која се односе на одређени социјално-политички и економски контекст; 4. Дете — веровања која се односе на природу детета и могућности његовог развоја.

Промишљања о квалитету образовања неминовно се крећу унутар понуђеног оквира. Све то указује да се питање квалитета образовања не може одвојити од много шире етичке дебате о вредностима које се налазе у његовој основи. Различити приступи квалитету образовања рефлектују различите погледе на то шта се жели постићи образовањем. Тако су интерпретације квалитета образовања повезане с бројним школама мишљења. Унутар различитих школа мишљења развијени су различити погледи на циљеве образовања, тј. другачији генерални ставови о жељеним резултатима образовања. То свакако генерише разноврсна схватања квалитета образовања. Истовремено, то утиче на начин на који се посматра настава/учење, те на институционални оквир унутар којег се оно одвија.

Проучавања показују да се одређење квалитета образовања дотиче питања филозофије образовања. У том смислу је за разумевање квалитета образовања и утицаја образовања и учења на квалитет у другим областима рада и живота потребно познавати и промишљати различите школе мишљења, јер оне утичу на обликовање наших ставова о квалитету. Познавање корена њиховог настанка и њихове суштине олакшава схватање социјалних и научних оквира квалитета. Критичком промишљању ваљало би подврћи све школе мишљења, а не просто их заобилазити, игнорисати као да не постоје (Сава и Ђевић, 2000:122). То значи да је квалитет образовања немогуће разумети без филозофске елаборације. Вредности се налазе у самој сржи овог феномена. Оне су субјективне колико и сам квалитет. То може узнемирити све оне који верују да је у области образовања све концепте могуће операционално дефинисати, те јасно и недвосмислено применити. Много је лакше и комотније потакнути процедурална и техничка питања, него покренути фундаментална питања вредности која се налазе у основи различитих школа мишљења и концепција квалитета образовања. При томе, промовисање само једне школе мишљења у теоријском утемељењу квалитета и игнорисање осталих може имати негативне последице за разумевање овог комплексног феномена и тиме на покушаје његовог унапређења.

ЛИТЕРАТУРА

- Bertrand, Y. (2003). *Contemporary Theories and Practice in Education*. Madison, WI: Atwood Publishing.
- Burbules, N. C. (2004). Ways of Thinking About Educational Quality, *Educational Researcher*, Vol. 33, No. 6, pp. 4—10.

- Дјуи, Ц. (1970). *Васпийтање и демократија — увод у филозофију васпийтања*, Цетиње: Обод.
- EFA *Global Monitoring Report 2005: Education for All — The Quality Imperative* (2005). Paris: UNESCO. Retrived October 24, 2007 from the World Wide Web http://www.unesco.org/education/gmr_download/chapter1.pdf
- Freire, P. (1972). *Pedagogy of the Oppressed*, Harmondsworth: Penguin Books.
- Fulgosi, A. (1981). *Psihologija ličnosti: Teorije i istraživanja*, Zagreb: Školska knjiga.
- Гиљерме, М. (2008). Улога критичке педагогије у културним студијама — интервју са Анри А. Жируом, *Педагогија*, бр. 1, стр. 5—16.
- Giroux, H. A. (1988). *Schooling and the Struggle for Public Life*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Илич, И. (1980). *Доле школе*, Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- Клапан, А., Врцел, С. (2007). Стандардизација образовања, у: *Европске димензије реформе система образовања и васпийтања*, ур. Е. Каменов, Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за педагогију, стр. 168—174.
- Leonardo, Z. (2004). Critical Social Theory and Transformative Knowledge: The Functions of Criticism in Quality Education, *Educational Researcher*, Vol. 33, No. 6, pp. 11—18.
- Leu, E. (2005). *The Role of Teachers, Schools, and Communities in Quality Education: A Review of the Literature*. Washington, DC: Academy for Educational Development.
- Милутиновић, Ј. (2008). *Циљеви образовања и учења у светлу доминантних теорија 20. века*, Нови Сад: Савез педагошких друштава Војводине.
- Пијаже, Ж. (1990). Пијажеово гледиште, у: *Зборник бр. 3: Когнитивни развој деце*, Београд: Савез друштава психолога СР Србије, стр. 11—25.
- Савићевић, Д. М. (2002). *Филозофски основи андрагогије*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Филозофски факултет, Институт за педагогију и андрагогију.
- Маслов, А. Х. (1982). *Мотивација и личности*, Београд: Нолит.
- Милановић - Наход, С., Шарановић - Божановић, Н. (1999). Бихејвиорални и социјални модели наставе, *Зборник Инстийтута за педагошка истраживања*, бр. 31, стр. 79—98.
- Савићевић, Д. М. (2000). *Пути ка друштву учења*, Београд: Буро Салај, Пролетни преглед.
- Школе и квалитет* (1998). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Институт за предузетништво МСП БК: Зрењанин: Технички факултет „Михајло Пупин”.

DIFFERENT APPROACHES TO THE QUALITY OF EDUCATION

by

Jovana Milutinović

Summary

Today a need to improve the quality of education is in the centre of public attention. A basic problem in the discussions on the quality of education emerges from the fact that the term ‘quality’ is widely interpreted. The text points to multiple meanings of the term quality of education, and to its different interpretations. The nature and the

essence of different theories of education have been recognized, and different interpretations of the quality of education in them were analyzed. The analysis shows that different approaches to the quality of education reflect different views on the fact what one would like to accomplish with the education. It means that a definition of the quality of education has been essentially determined with the education aims. The issue of the quality of education cannot be separated from much broader ethical discussion on values which have been found in its base. Therefore, the text emphasizes a need to understand numerous philosophies of education, and concludes that promoting only one opinion trend in the theoretical foundation of the quality, while ignoring the others, can have negative consequences on understanding of this complex phenomenon and thus on attempts for its improvement.

Иван Јерковић

ПАЈА РАДОСАВЉЕВИЋ (1879—1958): ПОРУКЕ ЈЕДНЕ УСПЕШНЕ КАРИЈЕРЕ И НЕУСПЕШНЕ МИСИЈЕ

САЖЕТАК: Паја Радосављевић спада у оне особе о чијем животу и раду се мало зна у јавности, а оно што је писано о њему обележено је бројним недореченостима. Недоумице се крећу од тога да ли је био педагог или психолог, да ли је био у сукобу с просветним властима свога доба или не, да ли је заслужио да предаје на Београдском универзитету или не, до тога да ли је икога својим радом задужио и да ли ико треба да га слави и да га се сећа, или не. Овај рад покушава да одговори на поменуте дилеме. Закључак је нашег истраживања о Паји Радосављевићу, да је он, по свему, велики човек, да свакако заслужује својеврстан споменик и то споменик који не би стајао као закаснило признање његовој величини, већ као опомена нашем друштву да никада не дозволи себи да накнадно схвати величину и губитак својих најбољих људи, онда када је то дефинитивно и заувек.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Историја психологије, Паја Радосављевић

Ове године навршава се 130 година од рођења Паје Радосављевића првог доктора психологије у Срба. Паја Радосављевић, рођен је у Срему у селу Обреж и у току детињства променио је многе школе, што није било неуобичајено за његово доба, јер мрежа школа није била развијена као данас, па се у жељену школу често морало ићи далеко од места живљења. Тако се Паја Радосављевић, осим у свом родном селу, школовао и у Земуну, Сомбору, Пакрацу и Осиеку, а своје највише образовање стицао је у Бечу, Јени, Цириху, на Станфорду и у Њујорку (Макарић, 1978). У међувремену је радио у селу Ашања, Мостару и Сомбору, да би своју професионалну каријеру завршио као угледни професор Њујоршког универзитета. Иако је, живећи далеко од своје земље, дуго сањао о повратку у домовину, то се није остварило, умро је на Флориди 1958. године (Искруљев, 1971).

ПСИХОЛОГ ИЛИ ПЕДАГОГ?

Историјски посматрано, постоје бројни претходници који су се и пре Паје Радосављевића бавили неким аспектима психологије, било да су писали о њој или проучавали друге психологији. За све њих је било заједничко да су у психологији били образовани само узгред или чак врло мало, али да су се у својој наставној активности бавили психологијом или су писали текстове на психолошке теме. Ко су били претходници Паје Радосављевића код нас и у којој мери су били образовани и посвећени психологији свога доба? С обзиром на младу науку, каква је била психологија у оно време, и на недостатак формално образованих професионалаца у овој области, у историји наше психологије и образовања уопште, појављује се неколико имена која код различитих аутора фигуришу као значајни ауторитети из прошлости наше психологије. Најчешће је то случај са оним ствараоцима који су у свом педагошком раду били у ситуацији да предају предмет под називом психологија или неке сродне области, које су се тада сматрале корпусом знања које припада психологији. У крагујевачком Лицеју, Константин Бранковић је још у првој половини 19. века предавао предмет под називом Филозофија с логиком и психологијом (Т о д о р о в и ћ, 2002). Сматра се да је био први предавач психологије у нас, али упркос том примату тешко би се могло рећи да је био психолог. Он је заправо студирао филозофију и завршио правне науке у Пешти. Предавао је још и немачки језик, физику, математику, статистику и педагогију (Т о д о р о в и ћ, 2002). Већ оваква предавачка хетерогеност, чак и независно од питања обуке у одређеној дисциплини, чини да се тешко може установити припадност одговарајућој дисциплини. Како идемо према крају деветнаестог века све се више смањује хетерогеност дисциплина поверених истом наставнику. Али још увек је распрострањена пракса предавања неколико предмета. То су најчешће: психологија, педагогија, филозофија и логика. Милан Кујунџић-Абердар, наследник Бранковића на Великој школи у Београду, студирао је филозофију, а предавао историју филозофије, психологију, естетику и педагогију. Алимпије Васиљевић, написао је први уџбеник из психологије у Србији под називом *Психологија као наука удешена за школску употребу*, али је заправо завршио богословске студије и студирао филозофске науке. Његова је заслуга за начелну афирмацију нових позитивистичких идеја и експерименталног приступа у психологији. Иако постоји спор о оригиналности текста првог српског уџбеника из психологије (Б е - ш л и н, 2005), свакако је заслуга овог аутора да је идеје већ афирмисане у свету, као што су позитивизам, индуктивна метода и слично, представио нашим ђацима у форми уџбеничког текста. Васиљевића је наследио Љубомир Недић као наставник психологије и логике, иако је био познатији као преводилац и књижевни критичар. Мада је докторирао код Вунта, теза му се односила на област логике, а психологију је разматрао као једну од филозофских дисциплина (Т о д о р о в и ћ, 2002). Њега је на месту наставника у освит рађања Београдског универзитета наследио познати филозоф Бранислав Петронијевић. Иако је био филозоф који

није одбацивао метафизику, психологију је предавао као емпиријску науку (R o t, 1978). Захваљујући и његовом ангажовању 1927. године основана је Група за психологију на Београдском универзитету. Налазио се на месту наставника Београдског универзитета када је Паја Радосављевић неуспешно покушавао да постане професор на том истом универзитету (R o t, 1984).

У својој молби за постављење из 1904. године (после одбране докторске дисертације у Цириху) и Паја Радосављевић се препоручује Школском савету Карловачке митрополије наводећи да је оспособљен да предаје „Педагогију, Психологију, Етику, Логику, Антропологију и Школску хигијену” (И с к р у љ е в, 1971: 48). Као што смо видели наставници који су овако хетерогену наставу изводили по правилу су били професори филозофије. Филозофија се дуго времена сматрала дисциплином која традиционално обухвата и психолошке проблеме. Тек са појавом Паје Радосављевића настава психологије ће бити стручно заступљена. Према сведочењу бивших ученика (И с к р у љ е в, 1971), Паја Радосављевић је као професор у сомборској Учитељској школи, а према плану из 1892/93. године (М а к а р и ћ, 1978), предавао следеће предмете: психологија с логиком, општа педагогија, дидактика и методика с науком о држању школе и устројству школе и историја педагогије.

Видели смо да се претходници Паје Радосављевића, ни по свом основном образовању, ни по дисциплинама којима су се бавили не би могли сматрати психолозима. Паја Радосављевић је, с друге стране, готово сав свој научни рад, обавио у области психологије, како по садржају истраживања којима се бавио, а посебно по методологији коју је пропагирао, тако и по менторима пред којима је достигао највише титуле, али и по радовима које је објављивао. Ипак у текстовима који су посвећени овом научнику појављују се различите оцене, у неким се назива педагогом, у другима психологом, а у трећима се употребљавају обе одреднице. На ову недоумицу није сасвим једноставно одговорити. Врло често Паја Радосављевић, је самог себе представљао педагогом (И с к р у љ е в, 1971). Један од разлога може бити да је на почетку 20. века тешко било декларисати се психологом. Психологија је још увек постојала само као наставни предмет у школама, а не и као дефинисана професија. Једино јасно дефинисано поље психолошког рада била су лабораторијска истраживања и такви психолози су се могли називати експерименталним психолозима. Али за ту делатност и професију дефинисану на основу емпиријских научних сазнања мало је ко знао у југословенским земљама. Много је јасније било (мада можда не с наше данашње тачке гледишта) називати се експерименталним педагогом, а то је често и навођено: Паја Радосављевић наш први експериментални педагог (И с к р у љ е в, 1971). Анализом капиталних дела која је Паја Радосављевић објавио на нашем језику врло брзо по докторирању у Америци (1908) може се видети да се, с једне стране, бавио за оно време савременим садржајима из области опште психологије, а, с друге, њиховом применом у пракси подучавања и образовања. Ова област данас је позната као педагошка психологија, једна од грана примењене психологије. Потврду

овог разумевања лако је добити увидом у његов знаменити уџбеник *Увод у експерименталну психологију*. У њему се обрађују општи проблеми мерења и експериментисања у проучавању душевних особина, доприноси наслеђа и средине у развоју деце, индивидуалне разлике, појам надарености и поремећаја у развоју и значај антропометријских мерења у разумевању индивидуалних разлика. Као осниваче ове дисциплине изричито наводи Стенлија Хола (Stanley Hall) и Ернста Мојмана (Ernst Meumann), свог ментора (Радосављевић, 1910). Обојица се данас сматрају историјски значајним ауторитетима у области психологије (Meuris, 2008). И у популарним приказима Мојман се данас помиње као зачетник педагошке психологије (http://de.wikipedia.org/wiki/Ernst_Meumann). Исто се може рећи и за Стенлија Хола. У историји психологије он се помиње као зачетник развојне психологије и психологије образовања (<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/252641/G-Stanley-Hall>). У прилогу схватања да је Паја Радосављевић био стваралац у области психологије говори и мишљење Рота (1984) да је афирмација емпиријске психологије у нас одлучно покренута капиталним делом Паје Радосављевића *Увод у експерименталну психологију* које је у два тома објављено 1908. и 1909. Формални аспект ове дилеме да ли је Паја Радосављевић психолог или педагог односи се и на чињеницу да у време када се он школовао нису постојале студије психологије ни у једној од југословенских земаља. Наиме, студијске групе за психологију у Београду (1927) и Загребу (1929) основане су средином прве половине двадесетог века, а Радосављевић је први докторат стекао још 1904. у Цириху, а други 1908. у Њујорку. И из наслова ових дисертација види се његова преокупација психолошким темама. Циришка докторска дисертација објављена је под називом *Експериментална основа психологије ђамћења* и то о трошку универзитета на којем ју је одбранио што је представљало изузетну част и признање у оно време (Искруљевић, 1971). И ван наше земље у то време студије нису биле уско дисциплинарно профилисане, па је од пресудног значаја за оцену области у којој је кандидат стекао диплому била његова докторска теза и, евентуално област којом се бавио ментор. Чак и у тада развијенијим земљама је поље истраживања одређивало да ли се неко може називати психологом, педагогом или неком другом професијом. У случају Паје Радосављевића и његове теме и ментори потврђују да је његова изворна област проучавања била психологија и да га с правом можемо сматрати првим српским доктором психолошких наука. Осим тога у Америци је 1909. изабран за асистента на Одељењу за психологију Станфордског универзитета где је кратко радио пре запослења на Њујоршком универзитету. Извесну забуну можда делимично уноси чињеница да је свој други докторат Паја Радосављевић стекао у Њујорку на Педагошком факултету и да је добио титулу доктора педагогије. Опет из назива његове дисертације *Утицај садржине речи на примарно (директно) ђамћење* (Искруљевић, 1971) јасно је да је реч о научном проблему из области психологије. Али, да бисмо били праведни према педагошким аспектима његове, првенствено наставничке, каријере заправо би најкоректније било констатовати да је Паја Радосављевић био наш први доктор психоло-

шких наука, а да је готово целокупну своју каријеру посветио проблеми-ма васпитања, школског учења и образовања уопште. О томе говоре и његови наступи у нашој земљи у којој је, на таласима које је покренуо Стенли Хол са својим покретом за проучавање детета, и сам са жаром говорио током 1908. о новим приступима васпитању. У Београду је говорио у Српском друштву за дечију психологију, у Загребу пред Хрватским педагошко-књижевним збором, као и у Мостару (Искруљевић, 1971). Живот и рад Паје Радосављевића је заиста на више начина био прожет педагошким ангажовањем, што је још један разлог да се погрешно опи-сује као професионалац у области педагогије. Неоспорно је да је цело-купну каријеру посветио настави, с једне стране, као учитељ пре свог одласка на студије у Швајцарску, с друге, као универзитетски наставник у Њујорку, а с треће, и многа своја дела написао је у сврху њиховог ко-ришћења и примене у настави. Такав је пример његовог рада „Модерни планови за проучавање ђака” у којем је приказао један модел вођења до-кументације о ученику, нешто што бисмо данас назвали досијеом о уче-нику (Радосављевић, 1922). Наравно, то није једини допринос Паје Радосављевића у области наука о образовању. Његова богата библиогра-фија значајним делом припада овом типу литературе (Искруљевић, 1971). И можда најважнији фактор могуће забуне о његовој припадности ди-циплини је то што је актуелна психолошка сазнања свога времена на-стојао да примени у свакодневном раду у школи, у намери да образова-ње и васпитање деце постави на научне основе (Радосављевић, 1923). Заправо, оно што неке људе упућује да виде педагога у њему, у ствари је почетак изградње педагошке психологије у нас. Ово историјско истраживање поља научног ангажовања Паје Радосављевића, иако могуће оптерећено познатим дилемама у проучавању прошлости уопште (Ан-толовић, 2008), ипак по нашем мишљењу омогућава довољно поузда-не закључке. После свих аргумената на крају ове анализе сматрамо да можемо са извесношћу закључити да је Паја Радосављевић био наш пр-ви доктор психологије, а да је своју научну и наставну каријеру посветио проблемима у области образовања.

СРПСКИ И ЈУГОСЛОВЕНСКИ ПАТРИОТА

У смислу национално ангажованог интелектуалца, Пају Радосавље-вића је могуће описати као српског патриоту југословенске оријентације. У Сомбору је за свога кратког боравка почетком 20. века, анимирао уче-нике у неговању националне традиције. Због тога је био оптужен за не-дозвољено деловање, опасно за положај школе пред угарским властима, чак је и Школски савет Карловачке митрополије упутио у Сомбор глав-ног школског референта да се иследи та ствар. Поступак је окончан тако што је истрага обустављена, јер се Паја Радосављевић није одазвао позиву на саслушање, већ је поднео оставку на своје професорско место у Сомбору и почетком лета 1905. упутио се у Цирих ради своје промоције у доктора наука, не сачекавши долазак школског референта у Сомбор. У

настојању да сузбије пороке распрострањене међу полазницима Учитељске школе оног времена оснива, заједно са ученицима друштво „Спас”, док са ученицама оснива друштво „Нада”. У оба ова друштва инсистирало се на узору који у моралном смислу учитељи треба да представљају ученицима. Ове дружине давале су концерте, представе и предавања и у њихове активности све се више укључивало грађанство Сомбора, а не само ђаци школе. Како је Паја Радосављевић развијао нетипично близак однос са ученицима за оно време, ђаци су га обожавали, јер је представљао супротност до тада устаљеној пракси неговања потпуно одвојених светова наставника и ученика у којој је било много формализма у обраћању и мало заједништва у раду (Искруље, 1971).

И у Америци Паја Радосављевић је остао близак круговима српских интелектуалаца, другоао је с Теслом, заузимао неке значајне позиције у организацијама које су окупљале исељеништво, али чак и тамо је доживљавао да га сумњиче за антидржавну политику. За разлику од епизоде из Сомбора, када је био оптужен да подрива Аустро-Угарско државно уређење, у Америци је био оптуживан да ради за интересе Аустрије, јер се током Првог светског рата залагао да православна црква, која окупља Србе у Америци потпадне под јурисдикцију Карловачке митрополије (у Сремским Карловцима) уместо под јурисдикцију Руске православне цркве.

Иако је активно учествовао у раду исељеничких организација, предано објашњавајући борбу српског и других југословенских народа за ослобођење током Првог светског рата, држећи предавања и пишући књиге које су требале да упознају америчку јавност са историјом југословенских народа и политичком ситуацијом, ови напори остали су незабељени у неким нашим важним прегледима деловања југословенских интелектуалаца у Америци. Тако у делу посебно посвећеном улози научника Србије у стварању Југославије током Првог светског рата Паја Радосављевић је изостављен и као активиста и као писац чланака и књига који је ову борбу потпомагао у Америци (Трговчевић, 1986).

НЕОСТВАРЕНЕ АМБИЦИЈЕ

Премда је у Америци остварио потпуну академску афирмацију, Паја Радосављевић је стално размишљао о повратку у Србију и Југославију. У својим писмима повремено је тврдио да је спреман на невероватну деградацију само да би могао да ради у својој земљи. На ову његову спремност могуће је да су рачунале и ондашње српске власти када су га уместо за професора Београдског универзитета или ректора Педагошке академије именовали за директора Учитељске школе у Дервенти (!), а да га претходно о томе нису консултовали (Искруље, 1971). На тај начин формално су испунили дуг према јавности (првенствено учитељима, његовим бившим ученицима) која је инсистирала да се, међу просветним радницима тога доба веома познат, Паја Радосављевић постави на какво руководеће место у настави и науци. Знајући да је то непримерена понуда која неће бити прихваћена, стварни конкуренти и ривали тако су

остали на безбедној дистанци од овог, у научном смислу, тада веома актуелног човека.

Како се с необичном лежерношћу, а на штету Паје Радосављевића, повремено говорило, добро илуструје и овај цитат који објашњава реакцију јавности на појаву његове књиге *Увод у експерименталну психологију*: „Реаговања на појаву ове прве југословенске експерименталне психологије била су углавном повољна, али на Београдском универзитету ова књига није имала нарочити одјек, због познатог конфликта између Радосављевића и школских власти” (Т о д о р о в и ћ, 2002: 94). Историјска је истина да Паја Радосављевић једноставно није био у било каквом конфликту са школским властима у Београду, из простог разлога јер су га оне игнорисале. За разлику од игнорантског односа школских власти, био је у преписци и с великим уважавањем говорио о тадашњим ауторитетима Београдског универзитета као што су Бранислав Петронијевић или Јован Цвијић. Ипак, ни ове коректне колегијалне везе нису биле од помоћи да се Паја Радосављевић запосли на Београдском универзитету, онако како је инсистирала учитељска штампа оног времена. Биографу Паје Радосављевића није познато да се неко од ових ауторитета заложиио за њега код тадашњих српских власти (И с к р у љ е в, 1971). Други пак наводе да је Бранислав Петронијевић био против пријема Паје Радосављевића на Београдски универзитет, а да је Јован Цвијић ту идеју подржавао (Ђ у р и ћ, 1998). Међутим, у доступним изворима нико од аутора не наводи документацију која поткрепљује било коју од ових оцена. Истина је да се и сâм Универзитет у оснивању суочио с материјалном кризом и да је био присиљен да смањењем броја наставника у односу на њихов број на Великој школи, одобровољи српску скупштину да повећа професорске плате (Ђ о р ђ е в и ћ, 1963). Али, с обзиром да наставник таквог профила као што је био Паја Радосављевић није постојао ни на Великој школи, па ни на Универзитету, ова аргументација не може представљати потпуно објашњење. Паји Радосављевићу су се нудиле различите „резервне” позиције: Скопље, Дервента, Вршац, само не Београд (И с к р у љ е в, 1971). Овај човек као да је био предодређен да не буде запажен и признат у нашој јавности. У објављеној биографији Паје Радосављевића, грешком издавача и штампара, изостављене су све фусноте и напомене уз основни текст, преко двадесет страница важних података из његовог живота! Крајем осамдесетих година 20. века оне су накнадно објављене у *Зборнику за њовијесни школства и просвјете* (Ф р а н к о в и ћ, 1987).

ЧОВЕК ОД ИНТЕГРИТЕТА

Паја Радосављевић био је у првом реду бескомпромисан борац за научни приступ образовним и васпитним проблемима. Сматрао је да се у основи сваке науке налази критички дух који независно промишља аргументе којима у решавању неког научног проблема располаже. Али филозофија науке, социологија науке и историја науке показују да ни нау-

ка, без обзира колико изгледала рационално, није сасвим рационална ствар (С и н ђ е л и ћ, 2005). Како је то добро илустровао Кун у учењу о парадигмама, док припадате струји у науци која је на таласу општеприхваћених идеја у одређеној епохи, чак и за тривијалне доприносе могуће је стећи високо уважавање и значајан престиж у друштву научника (К у н, 1985). Они који се супротстављају духу времена ризикују да дуго остану незапажени или стекну признање за свој рад и афирмацију много година после смрти. У овој конфликтној ситуацији научник је пред избором: сукоб у области са ауторитетима свога доба или сукоб с резултатима сопствених истраживања. Ретки су они који се одупру моћи ауторитета савременика, а баш такав је био Паја Радосављевић. У време када је спекулативна струја у науци о васпитању и образовању још увек јака, крајем 19. и почетком 20. века (С п е в а к, 2001), он јој се супротставља свестан ризика по успешност своје каријере у нашој средини, али и свестан добробити коју доноси осавремењавање истраживачких приступа и новог приступа раду у школама. Супротставља се хербартијанству у образовању (Н и л г е н х е г е р, 1993) и стиче бројне непријатеље. У односу на ауторитете свога доба не устеже се да демонстрира полемички став када сматра да они у неком смислу греше. Такав је случај био и с Браниславом Петронијевићем и с Јованом Цвијићем, људима које је изразито поштовао, али које није поштедео критика у оном делу њихових радова које је сматрао спорним (И с к р у љ е в, 1971). Да ли је онда наивно с његове стране ако је очекивао да ће ти људи бити спремни да се заложу до краја за његов пријем на Београдски универзитет, упркос критикама које им је упутио. Постојала су два периода реалне могућности да се Паја Радосављевић запосли на Београдском универзитету, један је био после стицања првог доктората, 1904. године, када је једва успео да се запосли као замена за привремено одсутног професора у Учитељској школи у Сомбору, а други после Првог светског рата када је био већ афирмисани научник и када је јавно мњење било на његовој страни. Али то се није догодило.

Свој независан дух и лични интегритет, Паја Радосављевић демонстрирао је и у односу на свог ментора у Цириху Ернста Мојмана, када је овај без одобрења и знања Паје Радосављевића у одштампану докторску дисертацију додао једно завршно поглавље и још неке ситније измене. То је био повод да међу њима, без обзира на сва уважавања која је Паја Радосављевић имао према свом ментору, настане оштар сукоб. Спор је решен тако да су два листа предговора, које је написао Мојман, слепљена како би Мојманове опаске о променама у раду постале „невидљиве” (И с к р у љ е в, 1971).

Једини елементи неког конфликта са школским властима постојали су у периоду кратког службовања Паје Радосављевића у Учитељској школи у Сомбору, током 1905. године. Тада је његов став према ученицима и његово подстицање ученика на неговање националне традиције виђено као претерано национално мобилишуће. Ако неко ове догађаје и сматра показатељима истинитости тврдње о постојању сукоба са школским властима, заиста је тешко поверовати да би му овај „претерани”

патриотизам могао бити препрека за пријем на Београдски универзитет. То би му, заправо, требало бити препорука. Вероватније је да је невољност да га виде на Београдском универзитету плод, с једне стране, обичне људске сујете и суревњивости, а с друге, и још важније, била је то последица научних размимоилажења Паје Радосављевића с ондашњим педагошким ауторитетима у Србији. Паја Радосављевића је у корак пратио светске трендове у психологији свога времена (позитивизам, експериментални приступ, индуктивизам и нека врста интеракционизма у педагошкој пракси). Ове научне тековине, које је Паја Радосављевић снажно пропагирао, своје место под сунцем у Србији стекле су тек двадесетак година касније. Једноставно речено, у Србији је био човек испред свог времена. Класична хербартовска педагогија (www.newadvent.org/cathen/07248a.htm) још увек је била главни ослонац образовне мисли у Србији, за нове ветрове у науци, па и за нову науку каква је била психологија на почетку 20. века, било је још прерано.

Невероватне конструкције, до нивоа монструозних подметања, чак и дан данас, се појављују у вези са именом Паје Радосављевића. Матешкић (2005) тако, после уопштених позитивних оцена, које су о раду Паје Радосављевића изrekli други, инсинуира да је Паја Радосављевић био укључен у поступке стерилизације за оне усељенике у Америку за које би се на улазу у земљу посумњало да су ментално ретардирани. Ова пракса је, додуше, заиста постојала, а Годард (Goddard) је у Америци био њен главни, мада не и једини, заговорник (H others all, 2002). Процедура ове селекције заснивала се, углавном, на антропометријским мерама, а оне су током 19. века сматране главним показатељима интелектуалних способности. Већ почетком 20. века ове мере полако су напуштане као мера капацитета интелектуалног функционисања и замењене су мерама виших интелектуалних функција, као што је то уосталом и данас. Ипак, још увек су се могле наћи на пописима задатака за тестирање способности. Поменути аутор за своје слутње у вези с Пајом Радосављевићем нуди ову аргументацију: „Je li PaJa Radosavljević bio član-suradnik Godardove ekipe koja je *uredovala* (kurziv dodat!) ispod Kipa Slobode, *ostaje nam nepoznato* (kurziv dodat!), ali da je dio Godardovih preinaka ugradio u svoje zagrebačko izdanje, autor navodi na samom početku svoga teksta o Vine-Simonovoj skali” (M a t e š i ć, 2005: 204). Дакле, због чињенице да је користио неке задатке у сасвим другом контексту и цитирао нечији рад, Паја Радосављевић се ставља под сумњу могућег учешћа у стерилизацији америчких усељеника. Жалосно је да овакву, у суштини инквизиторску, оптужбу неко данас може изрећи истовремено признајући да о томе нема никаквих доказа. Нажалост, то је само још једно у низу неразумевања и ирационалног оспоравања које је било животна судбина Паје Радосављевића и која га не напушта ни пола века после смрти.

По доласку у Америку Паја Радосављевић није одмах успео да обезбеди стипендију за своје школовање на Њујоршком универзитету. Био је приморан да ради различите, понекад тешке послове (на пример да у ресторану чисти заклане пилиће), бавио се кратко новинарством, прихватио се свештеничког позива (за који је у значајној мери био обучен

кроз учење у Учитељској школи), био је председник удружења исељеника „Србобран” за шта га је лично Никола Тесла препоручио (Искруље в, 1971). Интересантно, од супарничких српских исељеничких група, током Првог светског рата је оптуживан да је аустрофил. Углавном због чињенице да се противио да српска црква у Америци потпадне под јурисдикцију руске цркве и тражио да она припадне под јурисдикцију Карловачке митрополије (тада на територији Аустро-Угарске), исте оне чији је школски одбор послао инспекцију у Учитељску школу у Сомбор да извиди какве је српске националне духове Паја Радосављевић тамо узбуркао! Ипак, Њујоршки универзитет врло брзо је схватио о каквом се младом научнику ради и већ следеће године (1906) Паја Радосављевић је добио стипендију која му је омогућила да се посвети само учењу (Искруље в, 1971).

Последњи пут Паја Радосављевић био је у домовини 1925. године и том приликом одржао је неколико предавања, али је универзитетска јавност остала потпуно незаинтересована за ту чињеницу, без обзира што је тада већ био редовни професор Њујоршког универзитета. У тим послератним годинама владала је хронична несташица наставника на Београдском универзитету, студијски програм се мењао у правцу издвајања посебне групе за психологију (XXVII група), а ипак нико није позвао Пају Радосављевића за наставника (Кнежевић и Војводић, 1963). Изгледа да је за Пају Радосављевића интересовање у земљи опадало сразмерно порасту ауторитета који је стицао изван ње. Иако је још увек маштао да ће своје пензионерске дане провести у домовини, са стручним радовима се овде више није оглашавао. И та последња нада игром судбине му се изјаловила смрћу супруге Љубице, а нова женидба, овога пута Американком, учинила је да потреба за родним крајем остане све даље од реализације (Искруље в, 1971).

Паја Радосављевић постигао је у стручном и академском смислу све о чему је маштао као младић. Све што је зависило од њега самог, успео је да досегне. Заслужена признања добио је у средини у којој је провео радни век, у Америци. Иако је читавог свог живота маштао да се стави у службу свог народа и домовине, то му је у више наврата измакло. Сада знамо да је био човек испред свог времена, испред могућности разумевања у свом народу и друштву коме је свим срцем припадао. За разлику од успеле академске каријере, животна мисија Паје Радосављевића, она коју је сам себи дао у задатак, остала је у потпуности нереализована. Овај текст је само мала опомена на људе његовог кова који се можда и данас налазе око нас. Ако би поуке из живота Паје Радосављевића спречиле да се слична судбина икада понови, његова жртва не би изгледала тако узалудна.

ЛИТЕРАТУРА

- Антоловић, Михаел (2008). Постмодернизам и/или историографија? *Токови историје*, 3—4, стр. 177—197.
- Бешлин, Бранко (2005). *Европски ушњицаји на српски либерализам у XIX веку*, Сремски Карловци—Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

- Ђорђевић, Димитрије (1963). Филозофски факултет Универзитета у Београду 1905—1918, у: *Сто година Филозофског факултета*, Београд: Народна књига, стр. 53—89.
- Ђурић, Ђорђе (1998). Паја Радосављевић (1879—1958) — ђак и професор Учитељске школе у Сомбору и професор Њујоршког универзитета — *Норма*, 1, стр. 83—95.
- Франковић, Dragutin (1987). Dodatak knjizi dr Jovana Iskruljeva. *Zbornik za povijest školstva i prosvjete*, 20. Ljubljana: Hrvatski školski muzej u Zagrebu, Pedagoški muzej u Beogradu i Slovenski šolski muzej u Ljubljani, str. 351—372.
- Hilgenheger, Norbert (1993). Johann Friedrich Herbart. *Prospects: The Quarterly Review of Comparative Education*. Paris: UNESCO, Vol. XXIII, 3—4, pp. 649—664.
- Hothersall, David (2002). *Povijest psihologije*, Jastrebarsko: Naklada Slap. <http://www.newadvent.org/cathen/07248a.htm>, preuzeto: 19. 3. 2009.
- http://de.wikipedia.org/wiki/Ernst_Meumann, preuzeto: 14. 3. 2009.
- <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/252641/G-Stanley-Hall>, preuzeto: 14. 3. 2009.
- Искруљев, Јован (1971). *Др Паја Радосављевић — животој и рад*, Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке републике Србије.
- Кнежевић, Ђорђе и Михаило Војводић (1963). Филозофски факултет 1918—1941, у: *Сто година Филозофског факултета*, Београд: Народна књига, стр. 90—110.
- Кун, Томас (1985). Накнадна размишљања о парадигмама, у: *Филозофија науке*. Сесардић, Невен (прир.), Београд: Нолит, стр. 313—336.
- Макарић, Радомир (1978). Учитељска школа у другој половини 19. и почетком 20. века (1848—1918), у: *Две стогодине година образовања учитеља у Сомбору 1778—1978*. ур. Р. Макарић и С. Васиљевић. Сомбор: Педагошка академија, стр. 81—242.
- Матешић, Krunoslav (2005). Prvo razdoblje razvoja testova i postupaka testiranja u Republici Hrvatskoj od 1912. do 1931. godine, *Suvremena psihologija*, 2, str. 197—209.
- Meuris, Georges. (2008). Looking back: the beginnings of a scientific outlook in psychology and education theory, *Applied Psychology*, Vol. 34 Issue 1, pr. 7—15.
- Радосављевић, Паја (1923). *Огледна Конџа психолошког и педагошког предмета*, Београд: Књижарница Рајковића и Ђуковића.
- Радосављевић, Паја (1908). *Увод у експерименталну психологију*, Загреб: Хрватски педагошко-књижевни збор.
- Радосављевић, Паја (1909). *Увод у експерименталну психологију. Други дио: Наука о слојеним појавима свјести*, Загреб: Хрватски педагошко-књижевни збор.
- Радосављевић, Паја (1910). *Увод у експерименталну педагогију*, Загреб: Хрватски педагошко-књижевни збор.
- Радосављевић, Паја (1922). *Модерни планови за проучавање ђака*, Нови Сад: Учитељско деоничарско друштво „Натошевић”.
- Rot, Nikola (1984). O razvitku psihologije u jugoslovenskim zemljama, *Psihologija*, 3, стр. 5—20.
- Rot, Nikola (1978). Pedeset godina Odeljenja za psihologiju. *Psihologija*, 4, str. 85—105.
- Синђелић, Светозар (2005). *Релативност научне рационалности*, Београд: Институт за филозофију Филозофског факултета.
- Спевак, Зорослав (2001). Алтернативне школе — развој, појмовни оквир и функције, *Педагошка стварност*, 9—10, стр. 659—665.
- Тодоровић, Милан (2002). *Историја психологије у Србији до 1918. године*, Београд: ауторско издање.
- Трговчевић, Љубинка (1986). *Научници Србије и стварање југословенске државе: 1914—1920*, Београд: Народна књига, Српска књижевна задруга.

PAJA RADOSAVLJEVIĆ (1879—1958):
MESSAGES OF A SUCCESSFUL CAREER AND UNSUCCESSFUL MISSION

by

Ivan Jerković

Summary

Paja Radosavljević is a person whose life and work is little known in public. Everything written about him has been characterized by a number of doubtful statements. Dilemma starts from a question if he was a pedagogue or a psychologist, if he was in conflict with the educational authorities of his age or not, if he had deserved to teach at the Belgrade University or not, to the question if he obliged anybody with his work and if anyone should honor and remember him or not. This paper tends to answer the mentioned dilemmas. A conclusion of our research on Paja Radosavljević, who was a great man nevertheless, is that he certainly deserves a particular monument, a monument which should not be a late recognition of his greatness, but a reminder to our society that it should never allow to realize greatness and a loss of its best people afterwards, when it is already late.

Гордана Каћански-Удовичић

АДРЕСИРАЊЕ ПИСАМА МИТРОПОЛИТУ МЕЛЕТИЈУ ПАВЛОВИЋУ (1831—1833)

САЖЕТАК: У тексту се анализира адресирање писама која су упућивана Мелетију Павловићу у време док је био архиепископ београдски и митрополит српски, 1831—1833. године. Анализирају се и уводне реченице у писмима и поздрави, изрази поштовања молбеника и осталих кореспондента.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: писма, писари, кореспонденти

Писма која је митрополит Мелетије Павловић (1831—1833) примао сачувана су у оригиналу. Нису сачувана писма која је одашиљао, сачувани су само концепти, па се не може знати како је митрополитов писар адресирао писма. Изузетак су она која је писао кнезу Милошу, и она су сачувана у кнежевој архиви. Митрополит је имао преписку с личностима у земљи и ван ње. У земљи је кореспонденцију имао с калуђерима, свештеницима, с личностима високог грађанског чина, а врло ретко с приватним личностима. Ван земље је кореспонденцију имао с Цариградским и Јерусалимским патријархом као и са епископима Видинским, Нишким и Карловачким.

Писари су били упућени у уобичајено протоколарно адресирање. Свештеници, калуђери, кнезови и приватне личности сналазили су се у исписивању адресе, показујући поштовање митрополиту, па и извесну уобичајену понизност пред његовом личношћу и његовим високим положајем. Митрополит Мелетије имао је своју малу придворну службу (писаре, секретаре) која је писала концепте, затим их преписивала „на чисто” и водила протоколе одаслатих и примљених писама (Каћански и Удовичић, 2007). У протоколима примљених и одаслатих писама увођен је датум пријема писма и име пошиљаоца, као и кратак садржај писма. На сваком примљеном писму, на полеђини, тамо где је адреса, уписиван је деловодни број из протокола, датум пријема, име пошиљаоца и кратак садржај писма. За концепте је у протоколима на сваком уписивано то исто.

Писма су достављана посредством поштоноша, коњаника. Број дана између датума на писму, то јест, датума када је писмо писано и датума кад је писмо заведено у Деловодни протокол митрополита, не показује колико је дана писмо путовало. Кнежева писма стизала су готово без изузетка истог дана када су и написана, имао је своју личну поштанску службу. Слично важи за кнегињу Љубицу, иночу¹ Јеленку, оба Господара (Јована и Јефрема) и чланове њихових породица. Остали митрополитови кореспонденти писали су писмо онда кад би се указала згодна прилика да га пошаљу, или би написано писмо који дан сачекало ту згодну прилику. Удаљеност између места тренутног пребивања митрополита (то је, најчешће, био Београд или Крагујевац) и пошиљаоца писма није имала већи значај — Србија је била земља с малом територијом, тада на само 12 нахија. Већи значај су имале временске прилике — кише, поплаве, снегови, мразеви. Пuteви су били рђави, планине високе, шуме тешко проходне, реке без мостова, плавне или замрзнуте, стазе блатне, некад залеђене, кроз густе шуме пуне звери, змија и опасних птица, па и разбојника — хајдука (Вујич, 1902).

Осим кад пише професионални писар, писао је свако онако како је дететом научен. Много данас непознатих слова, спојених знакова, нека слова изостављана, титлови, надредни знаци, у истој речи слова писана изнад речи па систематски уметана, више речи писане заједно, онако како се при изговору чују „на уво”. Користиле су се црквенословенска, славеносрпска, старосрпска, рускосрпска и све могуће друге варијанте ортографије. Неки рукописи су данас тешки за читање. Већини кореспондената писма су писали писари, будући су кореспонденти неписмени или зато што писари боље, исправније, лепше пишу. Постоје писма написана изузетно лепим рукописом — краснописом. Писало се ћириличним писмом предвуковске реформе.

Већина кореспондената нису имали писара, па су се довијали да до писара некако дођу згодном приликом или, кад су били колико толико писмени, писали су лично. И они који су како-тако умели да пишу, гледали су да писмо ипак напише писар, због части митрополита, по форми и излагању садржаја исправно. Каквим би рукописом садржај био написан да га је писао лично пошиљалац, види се по потпису на писму, ако је пошиљалац био писмен. Сви су се бавили и физичким радом, из потписа се виде тежачке шаке. Још и ово: писало се гушчијим пером, мастилом, на дневној светлости, ретко при свећи. Коришћено мастило је било доброг квалитета, што се види по томе што се очувало до данас, после 180 година. Да се отклони могући вишак мастила користила се тзв. упијајућа хартија. Ходајући професионални писари носили су прибор за писање са собом, некад заденут за појас (прибор се звао дивит).

Занимљиво је да је хартија на којој је писано писмо несагласна с рангом пошиљаоца. Неки калуђер из забаченог манастира успевао би да прибави сјајну, чврсту, одличну хартију, коју до данас није начело време.

¹ Иноча или иночица, друга жена код муслимана; кад муж уз једну узме и другу жену, *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Матица српска, Нови Сад, Загреб 1967.

Писма кнеза Милоша писана су на хартији најлошијег квалитета, као садашњи „пакпапир”. Није чудно: диктирао је и слао више од 3000 писама годишње, а био је штедљив. Бивало је да кнез Милош пише митрополиту „у месту”, кад би обојица боравили у Пожаревцу, или у Крагујевцу. Овоме су узрок биле кнежеве велике и разноврсне свакодневне радне обавезе, па је штедео време.

Писари, који су водили деловодне протоколе преписке својих послодаваца, на одслато и на примљено писмо би стављали и деловодни број. Писмо никако није сматрано приватним већ документом и из много детаља се види да је митрополит, што се његових писама тиче, рачунао на читаоце из неког времена које тек долази. Једном приликом је у писму опоменуо епископа Герасима да води рачуна шта и како пише, јер речи лете, а написано остаје довека. Готово ни на једном писму није изостављено место из кога се шаље, нити датум слања. То се писало на крају писма. Не могу да докучим разлог том редовном стављању тачног датума, с обзиром на то да се време рачунало од Ђурђева до Митрова дне и од Митрова до Ђурђева дне, обухватало је, дакле, дуге временске одсеке. Обично, прво би био написан дан у месецу, затим месец, понекад обратно — прво месец па дан. Затим се уписивала година. Година по правилу није писана с бројем 1 за хиљаду, већ само 831 лето или 831 лета. Само два или три пута, онај ко је писао написао би годину погрешно, једну мање, обично кад би се године смењивале. Ако би писмо било писано месеца септембра, написало би се септембра, септемврија, 9вра. Али је писмо из октобра обележено с 8брија.

Тамо где је адреса тј. име и положај митрополита, митрополитов писар би у углу листа, у једном реду записао број примљеног писма према редоследу у деловодном протоколу, датум пријема и савршено сажет садржај писма, толико концизан да се више не може сажети. У овај садржај примљеног писма изгледа није унето оно што се у том тренутку или у том времену сматрало неприкладним. Ово дознајемо читајући писмо и упоређујући са сажетком писара.

Бивало је, премда ретко, да се на хартији најпре исцртају линије реди уредног водоравног реда, а те су линије касније брисане, врло ретко остављане. Слова у тексту писма била су различите величине, најчешће око 3 до 5 милиметра, а слова с асцедентима (као б) или десцедентима (у), била су нешто краћа од 7 до 8 милиметара. Размак између редова био је 1, 1,5 cm. Писало се без веће бриге о интерпункцији, другим речима, тачка, запета, веома ретко знак узвика, стављали би се према сопственом нахођењу, ваљда кад би онај ко диктира писмо застао у диктирању да предахне. Велика слова су се писала такође према сопственом осећању да реч треба написати тако, а то осећање почивало је на процени важности речи. Уместо да се реч пише великим почетним словом, бивало је да се цела реч или неколико речи напишу упадљиво крупнијим словима. Писма митрополиту увек на почетку имају више или мање церемонијални израз поздрава, пун поштовања. На крају следи такође поздрав, срдачан и такође пун поштовања митрополита. Изрази пошто-

вања су нарастали како је протицало време митрополитовог митрополисања.

За писма је коришћена редовно бела, а веома ретко плаветна хартија. Формат хартије је био око 23x38 центиметара, а писало се најчешће само на једној страни једног листа. Другим речима, писма нису била дугачка. Коверти нису постојали, адреса је писана на полеђини писма. Други лист се користио једино кад би текст писма био дужи па се писало на обе стране листа. Тада се користио још један лист, специјално (типски) сложен са оним на коме је текст писма, а служио је само да се испише име примаоца и адреса и да се печатом запечати. У ствари, то адреса и није баш права адреса већ у случају митрополита била је то његова титула и име. Затим би се написало и место, варош или манастир у коме се очекивало да се налази. Београдска митрополија је по традицији била у Београду, али је митрополит Мелетије имао конак и боравио и у Београду и у Крагујевцу, осим кад је у лето 1832. године током више месеци обилазио своју, београдску, епархију. Кад је био на том вишемесечном обиласку епархије, пошиљаоца писма би уместо места пријема написао „где буде”. Татарин је ваљало да се распита и дозна где се митрополит налази и тамо му однесе писмо. Ко шаље, то није исписивано, једино је стављан потпис.

Писмо, сложено на посебан начин (код свих писама идентично) на величину погодну за ношење и путовање, приближно као садашњи коверат, оверавало се печатењем личним печатом пошиљаоца. Печат су имали сви који су држали до себе, и жене и мушкарци. Ако не, печат је ударао писар: ниједно писмо није без печата којим се уједно и затвара и садржај чини безбедним. Поштанска служба није постојала, ни поштанске марке, зграде поште, него су пошиљаоци писама ишчекивали туда пролазећег поштоношу да би послали поруку. Награду татарину за ношење писма давао би пошиљаоца, понекад прималаца, а бивало је — и пошиљаоца и прималаца, као „част”. Поштоношу су понекад називали и „писмодоноситељ”. Неколико писама, стиглих с југа Балкана, избушени су. У Турској је харала куга па су те ситне рупе на хартији служиле да пролази ваздух од кађења ради заштите.

Од 447, у Деловодни протокол примљених писама (и заведених) и неколико десетина оних која су остала незаведена, изабрала сам неколико да прикажем како су адресирана, поздравне потписе и датуме. Име митрополита, Мелетије, свештеници и калуђери редовно пишу исправно Мелетије, док грађанска лица понекад пишу Мелентије, па и Милентије. Митрополитово име — Мелетије, корен има у грчкој речи мели — мед. То је име Св. Мелетија Антиохијског из манастира Петра у Пиндосу, који је живео у првој четвртини 4. века. Овај свети отац Мелетије је можда, добио име отуд што је био из места Мелетије у Арменији (Јерменији).

Прво заведено писмо које је митрополит примио адресирано је овако: Високопреосвјаштенејшему и високодостојнејшему Господину Господину Мелетију Павловићу Митрополиту Сербскому с високопочитањем. У Крагујевцу. То је честитка Милоја Вукашиновића, протопрезви-

тера Јагодинског. Писао је писар, а пошиљаоц потписао — види се по разлици у рукопису. Прота честита посвећење и возвишење за митрополита. Честитка је одаслата 24. септембра 1831. године. Овај прота се митрополиту обраћа овако: Високопреосвештени и високодостојнејшими Господине Господине нам Милостиви и једва дочекани архипастирју. А потписује овако: Остајем Вашего Високопреосвјаштенства всепокорнејши и всепонизнејши Слуга. Оно двоструко „господин” често је у титулисању митрополита. Вероватно потиче отуд што прво „господин” значи као и данас — господин, а оно друго је обележје *сана*, митрополитовог чина.

Друго заведено писмо, такође честитка, је од Симеона Илића, протопрезвитера из Карановца (данас Краљево). Писмо је одаслато 23. септембра 1831. године, а адресирано је овако: Јево (његовом) Високопреосвјаштенејшему Гдину Гдину Митрополиту Мелетију Павловичу С Високопочитанијем. У Крагујевац. Протопрезвитер се потписује овако: Вашег Високопреосвјаштенства покорнејши слуга Симеон Илић. Писмо и потпис писани су истим рукописом. Уследила је овера личним печатом пошиљаоца.

И трећи прота је пожурио да честита, а писмо је адресирано овако: Јево Високопреосвјаштенству Всемилоствивејшему Господину Господину Мелетију Павловићу, православному Архиепископу и Митрополиту Серпскоми с високопочитанијем. У Београду. Завршетак писма и потпис: При којем с највећим страхопочитанијем целујем свјату десницу и јесам најнижајши раб Јован Павловић протопрезвитер шабачки. Место и датум: У Шабцу, 8го октобра 831. Писмо запечаћено личним печатом.

Некако у исто време стигла су и два мање-више пословна писма из Цариграда, оба писана 23. септембра 1831. године. Накнадно су уведена у Протокол, оба су писана истим рукописом, тадашњом најчешће коришћеном ортографијом српског писма, и писма и потписи. Оба је донео Петар Татарин (пише у писму). Адресирано је овако: Преосвјаштенејшему Господину Мелетију Павловичу, Архиепископу и Митрополиту всеје Србије. У Крагујевцу. Оба пошиљаоца су писма завршили овако: Вашег Перосвештенства покорнејши слуга; једно је потписао Ј. Антић, а друго Васиљах Тахминџија. Лични печати ударени. Очигледно је да је писма писао писар.

Касније ће се видети да неки пошиљаоци писама, митрополита Мелетија сматрају митрополитом Србије (уже), а други митрополитом српским (шире). Посебно су калуђери и игумани изван територије тадашње Србије истицали то — митрополит српски, хотећи да истакну, дискретно, а јасно, да признају његово високопреосвештенство Мелетија Павловића за свог архиепископа.

Како су адресирали своја писма митрополиту двојица епископа у Србији, ужички и шабачки? Ужички епископ Нићифор је адресирао овако: Високо=Преосвјаштенејшему Господину Мелетију Павловићу Митрополиту Србском, с високопочитанијем. У Београд. А писмо је завршио са: Истини почитатељ. Никифор Вукосављевић Епископ Ужички. Писмо је одаслато 5. октомбра 1831. године из Чачка, ту је била епи-

скопска столица. Писао је писар, потписао епископ. Лични печат ударен. Други пут, 12. ноемврија 1831. године, такође из Чачка, писмо је адресирао овако: Јево Преосвјаштенејшем Господину Митрополиту Мелетију с високопочитанијем. У Крагујевац. И ово је писмо писао писар, а епископ Никифор се овог пута потписао са — В прочем јесам ваш брат Никифор епископ Ужички. Лични печат (касније замењен епископским).

Шабачки епископ Герасим писао је своја писма митрополиту лично, осим једног кратког, пословног, значи, имао је писара, али је уважавао своју писменост и волео је да пише. Писао је најстаријим тада коришћеним писмом, чак и у то време ретким и анахроним. Писмо од 8. новембра 1831. године адресирао је овако: Високо Просвештенејшему Господину Господину Мелетију Митрополиту Српскому мојему почитајемому Владици. С честију. У Београд. Епископ Герасим је имао тешкоћу да оконча писање својих писама, понекад исповедних и сентименталних, вазда је ту било додатака, писаних ситнијим рукописом, или у неколико накнадних пасуса на половини табака. На једном од завршетака свога писма, епископ је написао: Само остајем на вашој заповести и у сладости јесам Вам понизни Герасим Епископ Српски. Уочава се да митрополита Мелетија титулише као владика, епископ, док је Мелетије Павловић био архиепископ. Ова грешка митрополиту није промакла. Такође, и то што је себе потписао с „епископ српски”, изазвало је негодовање и очински прекор митрополита Мелетија — Ви добро знате да сте Ви епископ Шабачки...

Из манастира су калуђери митрополиту писали с различитих разлога. Наредна два писма су с молбама за одобрење да скупљају милостињу, то јест да иду у писанију. Из манастира Калинић је стигло писмо адресирано са: Високо Преосвештенејшему Високо Достојнејшему Гну Гну Архиепископу и Митрополиту Мелетију Белиградскому и все Србије. Место и датум: У м. К. (у манастиру Калинићу), 1831 месеца декемврија 2 дан. У потпису: Јеромонах + Гаврил Миљковић. Из Љубостиње је адресирано слично: Високо Преосвештенејшему и Високодостојнејшему Господину Г. Богоизабраному Митрополиту Мелетију с должним високопочитанијем. У Београд. У м. Љубо. (У манастиру Љубостиња). 3 декемврија 1831. У потпису: Покорни син ваш јеромонах † Арсеније с братством целујемо Вашу Свету Десницу. Овде обратити пажњу на крстић испред имена калуђера Гаврила.

Митрополит се дописивао и с кнегињом Љубицом и са кнежевом иночком Јеленком. Обе су биле неписмене. Писар кнегиње Љубице овако је адресирао: Високопреосвјаштенејшему Господину, Митрополиту Србскому, Господину Мелетију. С Високопочитанијем. У Београду. На крају писма је написано: препоручујући се с дечицом Светим Вашим Молитвама, јесам Вашег Високопреосвјаштенства Преданејша Љубица М. Обреновића, књагиња Србска. У Београду, 21. јануара 1832.

Писар, чије је писарске услуге користила иноча Јеленка, адресирао је писма митрополиту овако: Јево (његовом) Високопреосвјаштенству Господину Господину Мелетију Павловићу, Митрополиту Србскоме. У

Београду. Завршетак њеног писма гласи: Љубећи Вам свету десницу Вашу и Архиепископским душеспасителним Вашим молитвама покорнејше препоручујући се, молим, и опет Вам руку љубим, да бисте доброту имали Милана и Махаила бега од имена мога поздравити и више пута пољубити, која с истиним високопочитанијем чест имам називати се и бити Вашег Високопреосвјаштенства покорнејшом службеницом. Јеленка. У Крагујевцу, 28ог новембра 1831. Занимљиво је да Јеленка није користила писарске услуге кнежевих писара (види се по рукопису). Уочава се знатна разлика у топлини и отмености писама кнегиње и писама иноче. С иночком се митрополит знатно чешће дописивао него с кнегињом Љубицом, а повремено јој је слао и скупоцене подарке и воће. Иноча Јеленка је била једина жена којој је митрополит донео скупоцен дар на повратку из Цариграда — кутнију (скупоцену тканину за хаљину) и шамију. Јеленка је једина која се у потписима није позивала ни на оца или мужа, како је тада био обичај за идентификацију жена. А оне, жене, потписивале су се, на пример, овако — Ваше светлости нижајша робиња Ана Мијатова супруга.

Митрополиту Мелетију писала су и деца, додуше само деца кнеза Милоша, Милан и Михаило. Њихова су писма учтива, срдачна, топла, врло кратка — само да поздраве и да изрекну неку љубазну реч или, на пример, да пошаљу нешто што је митрополит заборавио у њиховом конаку или да честитају рождество Христово или ново лето. Митрополита ословљавају с Љубезни Попо! А на крају писма га поздрављају (обојица слично) овако: И љубећи Вама руке са Вашим ђаком и остајем Ваш љубезни Михаил. Или — Поздрављам Вас и љубим руку јесам искрени Милан Обреновић. Та су писма прикључена неком другом писму, можда њихове мајке, па немају исписану митрополитову адресу.

Митрополит је примао писма и од грађанских власти, од нахијских кнезова, сеоских кметова, од судова. Бивало је да код грађанске власти провери тачност неке информације примљене од свештеника, на пример број домова који на одређеном подручју плаћају мирију. Али је бивало и шала. Тако се славни шалција Сима Милосављевић Амица у писму од 8. децембра 1832. године нашалио овако — шаљем вепра, истина црн је вепар, али му је маст бела и више бојом својом соодествује Вашем чину. Ово писмо нема ни име нити адресу примаоца, а Амица моли митрополита да има доброту и пошаље му 4 талира за послато.

Кнежев писар је кнежева писма митрополиту адресирао, на пример, овако: Пеосвјаштенејшем Господину Мелетију Павловићу, Митрополиту Србском. У Београду. Завршетак: ...не пропуштам прилику ову вашим целителим молитвама себе препоручити ... Вашем Преосвештенству најблагодоклонијег Милоша Обреновића, Књаза Српскога. У Крагујевцу. 20. јануара 832. Али је бивало да је кнез потписан и овако: В прочем (другом) поздрављајући вас и препоручујући се свјатим молитвама, јесам вашег високопреосвјаштенства к услугама готовиј Милош Обреновић Књаз Српски. Потписивао се и као слуга, али је то „слуга” било церемонијално. (Маринковић, 1999) Ниједно од кнежевих писама Мелетију Павловићу не потврђује распрострањену тврдњу о кнежевој склоно-

сти грубим, поспрдним шалама, тврдњу (с примерима) коју су записали неки потчињени му савременици, а затим прихватили и понављали историографи. Ни писма тзв. обичних кореспондената упућена митрополиту не потврђују тврдњу савремених мемоариста да су оновремени *Србљи били кано њиџри дивљи и свиреји*. Али ћемо оставити психолошку анализу кнежеве личности и оновремених Срба достојним.

Садржај писама Јована Обреновића показује да је он, кнежев брат, писао митрополиту Мелетију без већег пословног па и приватног разлога. Његови су разлози били, рекла бих, статусни, а можда му је било и досадно. Живећи у малом селу Брусница, имајући висок положај у власти у Србији и будући брат врховног кнеза, господар Јован је преписку с митрополитом доживљавао као израз подршке властитом друштвеном статусу. Важан детаљ који се и касније понавља у преписци митрополит — господар Јован јесте тај да се помиње и поздравља госпођа Круна, Јованова супруга, и мала Слацица, кћер. Помињање супруге и кћери, у преписци оновремених првих људи Србије била је права реткост. Преписка с митрополитом је требало да потврди значај и унапреди углед господара Јована. У адресирању писама није се битно разликовао од осталих: Јево Високо Преосвјаштенству Високо Достојнејшем Господину Господину Мелетију Митрополиту Српском. У Београду. Место и датум одашиљања: У Брусници, 1 — децембра 1831. Потпис: Остајем свагда вашег Високо Преосвјаштенства, Нашег Високо Достојнејшег Господина Митрополита Искрејнејши Јован Обреновић. Господар Јован је негодовао што му митрополит не пише чешће. У писму од 7. фебруара 1832. године, дакле пола године после приспећа митрополита са хиротонисања у Цариграду, пребацује митрополиту да се он, митрополит Мелетије, дичи због уживљења господственог „као Велинтон англиски и Метерник бечки”, и предлаже да се никад не треба узнети и одрицати старих пријатеља.

Други, најмлађи брат кнеза Милоша, Јефрем, био је чвршћи, а митрополиту Мелетију је писао или строго службена или срдачна писма. Једно од таквих писама је написано с јесени 1832. Писмо у целини гласи: Ваше Високопреосвјаштенство, Високопочитајемо Господине! / Оно јутро када сам из Топчидера кући дошао изјавили су ми Ваше поздраве и благослов, него заиста, много ми је жао што се нисам с Вама при поласку видио, да Вам Свјату десницу целујем, а мислио сам да ћу се с Вама видети оно јутро гди на путу и од Вас архијерејски благослов узети, но кад онда срећу имао нисам при разстанку нашем с Вама се састати, то Вам сад долазим Свјату десницу целивати и Вас понизно поздравити, препоручујући се Свјатом благослову Вашем, да ме не би и унапредак заборавили удостојавати ме љубави Ваше. / При којем с високопочитањем остајем / Вашег Високопреосвјаштенства / истини почитатељ, / Јефрем Обреновић. У Београду. / 30. октобра 1832. Писао је писар, а господар Јефрем потписао. Види се да се ово писмо састоји из свега једне реченице и да је необично цивилизовано, што је особина која је и иначе красила Господара Јефрема.

Митрополит је примао и колективна писма молиоца, на пример, чланова еснафа који траже одобрење за еснафску славу. Такође, бивало је да неколико грађана сведочи нешто, па заједно потпишу писмо. Једно од таквих писама адресирано је овако: Високопреосвјаштенејшему и Високодостојнејшему Господину Митрополиту Мелетију Всемилостинијешему Архипастору. С честију. У Београд. Место, датум и потпис написани заједно: У Великом Селу Ноемврија 12го 1831 лета и јесам вам покорни Јереј Јован Милошевић. Будући да је ово писмо сведочба, следе имена пет сељана из Великог села, сва написана истим рукописом као и писмо, и без уобичајеног испред имена крстића којим се потврђује да је потписник видео писмо и да му је прочитано шта у њему пише.

Митрополит Мелетије је на примљена писма одмах одговарао. Један молилац (најпре се жали на жену па моли да му се жена поврати) својеручно је написао и адресирао писмо Митрополиту овако: Високопревосходителнејшему и Високодостојнејшему Господину Митрополиту Мелентију Павловићу Да вручи сја. То је једно од малог броја писама које не садржи датум писања нити место одашиљања. А у потпису стоји: Вашег Преваходства Георгије Томић умољен. Писар који је завео писмо у Митрополитов Деловодни протокол, записао је: Георгије Томић молер. И датум пријема: 13 нов. 831 (с цртом изнад 831).

Међу сачуваним писмима налази се неколико које је Мелетије Павловић примио као архимандрит манастира Враћевшнице, пре посвећења у сан митрополита. Био је познат и признат и изван Србије: његов је углед висок — из Црне Горе га у овом писму-молби, моле да, како кажу, постави послатог му младића за свештеника. То писмо из Црне Горе адресирано је овако: Високо Пречеснејшему Господину Господину Оцу Архимандриту Мелентију Павловићу вручитити сја с честију јеву. У општежителни манастир Враћевшницу у Србију. Потпис, место и датум: Со тим остајемо вас поздрављајући прво ја исти Сердар Петар Мијушковић Са Свом Браћом у нахији Пљешивцима Державе Црно Горске. 1831 мај 5. Адреса на писму (од 10. јануара 1833. године) Петра Петровића (Његоша), тада још архимандрита, није исписана, вероватно је писмо било с другима у већем омоту. А поздрав гласи: Међу тијем остајем препоручујући се Вашим светим молитвама и благословенију Вашег вросвештенства, искрени почитатељ и покорни слуга / Архимандрит Черногорски / П. Петрович. Писмо је путовало 20 дана. Понеко писмо путовало је и дуже — из манастира Хередира на Светој Гори путовало је 46 дана: написано 20. новембра 1832. а стигло 6. јануара 1833. године.

Митрополитова писма (концепти) формом су дело писара, садржајем дело митрополита. Нажалост, нема ниједне слике писара како пише, можемо их замишљати као јевангелисте како пишу на крилу. Писма су писана с достојанством митрополита, пажљиво и једноставно, с израженим поштовањем сваког примаоца. Концепти су писани на половини табака тако да су биле могуће, и повремено учињене, мање или веће дупе. Именом се помињу два митрополитова писара, али то нису сви — распознају се три рукописа. Први је секретар-писар био Лазо Зубан, у писму од 25. новембра 1831. године, Но. 41., помиње га епископ Ники-

фор — моли Митрополита да и њему печат настоји поручити кир Лаза, Ваш секретар. Администрација митрополита, док ју је водио Лазо Зубан, била је уредна и потпуна. Али је Лаза Зубана кнез изузео од Митрополита и определио да буде инцинир — урбаниста Пожеге о пресељавању Срба из Ужица у ту варош (Марковић, 2000). Карактеристично је за Лаза Зубана да је све титуле великодостојника у протоколе уписивао у целини. Кнез је у протоколима увек био уписан пуном титулом, као — Њихова Светлост милостивејши Господар и Књаз наш. Тако је учинио и кад се јавио митрополиту априла 1832. године — враћајући се из Пожеге добио је налог Њихове Светлости Милостивејшег Господара и Књаза нашег да остане о Васкрсенију у Крагујевцу, а да потом одмах к Митрополиту у Београд дође. Поздравља, жели здравље и весеље, целује свету десницу с најдубљим страхопочитанијем. Лаза Зубана је кнез задржао у својој служби, а прота Јован да му место Зубана на руци буде. Тако, други митрополитов писар био је прота Јован. С јесени 1832. године, 2. октобра, Лазо Зубан пише митрополиту, из Крагујевца у Београд. Не зна да ли ће скоро добити допуштење да к Митрополиту дође. Шта да ради с Митрополитовим актима — или да их пошаље кад прилику добије или да их задржи код себе док тамо дође? Из овог детаља може се закључити да је митрополит своју канцеларију селио у места у којима је боравио — у Београд и у Крагујевац, слично као што је чинио и кнез Милош — у Крагујевац, у Топчидер, у Пожаревац.

Наредна писма је у Протоколе заводио и концепте писао преписујући их за слање, на чисто, тај прота Јован Николић. Било је то без много детаља, не сасвим уредно, а фебруара 1833. године већ је и престало. Тешко болесни митрополит Мелетије упокојио се у Господу после четири месеца — 8. јуна 1833. године. Пожалио се кнезу Милошу — слаб сам, млађи од мене одустају, а ја зао. Тада, у тешким месецима болести митрополита Мелетија посебно су била учестала писма кнеза Милоша и била су све топлија и брижна.

Место писара у митрополитовој канцеларији било је привлачно, било је и појединачних молби за службу, па и препорука. Гаврило Бошњаковић је 2. децембра 1832. године упутио учтиву молбу писану читким и лепим рукописом. Усудио се коленоприклоно просити неизглаголане милости да би га митрополит од Његове Светлости измолио и у своју службу примио. Чуо је да сада и жењете прима, он би дошао са својом малом фамилијом. Одмах је уследио митрополитов одговор: Писмо смо примили, вашу жељу не могу испунити зато што ми је Њихова Светлост писара већ дала, но Ви будите у стрпенију зар временом и Ви можете к мени доћи.

Али, Гаврило писар није мировао. Никола Милићевић (познат као газда Луњевица), 21. децембра 1832. године пише митрополиту кратко писмо и прилаже писмо Гаврила Бошњаковића с молбом за место писара. О нареченом писару је већ говорио, ако Ваша воља буде и ако Вам потребан буде. Писар пише газда Луњевици да је очима прогледао тек кад је код њега дошао — његову је десницу требао љубити да се он, газда Никола, постара да остане он, Гаврило, код високопреосвештенства.

Чуо је да сада Високопреосвештени Господин узима у службу и жењете, па ако му треба и ако није другог писара добио, он је ту. Из Митрополитове канцеларије је убрзо стигао одговор газда Николи: Њихова Светлост нам је писара већ определила и то на наше зактевање, захваљује за препоруку, можда се временом жеља Гавре Бошњака испуни ако обстојатељства допусте. И Гавра Бошњак је добио кратак одговор на молбу: Господин већ има писара.

Још се једна личност појављује као писар Мелетија Павловића — извесни Силвестер. Када је 1827. године установљена Кнежева свита, њен је члан био и архимандрит Мелетије Павловић с платом од 4000 гроша годишње. Њему је придодат извесни Силвестер, писар, с платом од 300 гроша годишње (Петровић, 1898).

Занимљиво је да су се кореспонденти Срби међусобно персирали, и то сви: мужеви и жене, свештена лица, блиски пријатељи, деца, лица истога ранга. У преписци са Турцима било је супротно — обраћали су се *са њи*. Мемед Заим Алил Башић је адресирао писмо митрополиту овако: Преосвјаштенејшему Високодостонејшему Господину Мелентију Павловићу Митрополиту Сербском у Београд. С почитанијем. (Споља.) Писмо пичиње овако: Ваше високо — Превасходитељство Превосвјаштенејши Господин почитајем досту!² А поздрав гласи: Твој добри дост свагда / Мемед Заим Алил Башић.

Из Цариграда, где је био на хиротонисању, митрополит Мелетије је својом руком написао једно писмо кнезу Милошу. Ево како је адресирао: Јево Светлости всемилостивејшему Государу Милошу Обреновићу, књазу сербском у / с страхопочитанијем. / У Крагујевцу. (АС КК XXXV/48). Обраћа се кнезу са: Ваше Светлости всемилостивејши Государу, а писмо завршава поздравима кнежевој деци и кнегињи: остајем целујући Ваш светли скут / Ваш покорни слуга Мелетије Павловић, архимандрит. И кнез се понекад потписивао с „покорнејши слуга”, али је то, као и у случају митрополита, било церемонијално. Кнежева су писма бивала све учесталија што је више митрополитова водена болест напредовала. Супротан је случај са осталим кореспондентима, писма су се проредила.

У писмима су писали и „посећујем Вас овим писмом” или, „посредством писама смо се разговарали”. Бивало је да уз писмо шаљу митрополиту мало воћа, рибу, кавијар, па и цвеће. И митрополит је слао мале дарове — кнежевој иночи је послао лубенице у Крагујевац, онда када су се у манастиру Раваници окупиле кнез са свитом и митрополит да прославе празник Велику Госпојину. Златиборски сердар Мићић редовно је слао кајмак, с Дунава је о постовима добијао моруну и кавијар, из Крајине бело вино. Калуђери су, бивало је, понекад испред свога имена стављали мали крст као знак своје хришћанске вере. Само у два случаја од многих, митрополиту се кореспондент обратио са *оџаи*, како уобичајено народ ословљава свештеника и калуђера. Још бих напоменула да има врло мало речи које се данас, после 180 година не користе па и не разумеју; једино је синтакса мало промењена.

² Дост — пријатељ.

ИЗВОРИ

Архив Србије, Митрополија београдска: МБ 1817—1831, 1832 (несређена грађа), МБ 1832 (несређена грађа), МБ 1832—1833 (несређена грађа).
 Архив Србије. Књажева канцеларија XXXV/48.

ЛИТЕРАТУРА

- Вујић, Јоаким (1902). *Пушешествије по Србији 1. и 2*, Београд.
- Каћански - Удовић, Гордана (2007). Деловодни протоколи митрополита Мелетија Павловића. (Исписи протокола примљених и одаслатих писама 1831—1833. *Гласник*, службени лист Српске православне цркве, бр. 4, 5 и 6. Протоколи се чувају у Архиву Србије.
- Крестић, Василије — Никола Петровић: *Протокол кнеза Милоша Обреновића 1824—1825*. (Исписи) Протокол се чува у Архиву Србије.
- Маринковић, Мирјана (1999). *Турска канцеларија кнеза Милоша Обреновића (1815—1839)*, Београд.
- Марковић, Живота (2000). *Ужички крај у Србији кнеза Милоша*. Пожега.
- Петровић, Мита (1898). *Финансије и услове обновљене Србије*. Књ. 1.

ADDRESSING THE LETTERS TO THE METROPOLITAN
 MELETIJE PAVLOVIĆ (1831—1833)

by

Gordana Kaćanski Udovičić

Summary

The text analyzes the addressing of letters sent to Melentije Pavlović at the time when he was the Archbishop of Belgrade and Metropolitan of Serbia, 1831—1833. The paper also analyzes the introductory sentences in the letters and greetings, expressions of respect of the applicants and other correspondents.

*Станко Цвјеџићанин
Мирјана Сеџединац*

САМОСТАЛНИ РАД УЧЕНИКА У НАСТАВИ ПОЗНАВАЊА ПРИРОДЕ

САЖЕТАК: Самосталан рад ученика у настави познавања природе највише се огледа у примени ученичких огледа. Неопходно је утврдити ниво самосталности ученика, како би се настава унапредила и осавременила. Циљ рада је анализа ставова ученика четвртог разреда основне школе о примени огледа у настави познавања природе. У раду је примењена дескриптивна и аналитичка метода. Анкетирано је 105 ученика четвртог разреда основне школе. Закључујемо да ученици воле да изводе огледе. Већина ученика изводи огледе само у оквиру часа. Ученици имају позитивне ставове према методологији извођења огледа, као и њеној примени. Нису упознати с правилним начином бележења огледа у свеску. Ученици имају позитиван и правилан став према огледу као извору знања у настави познавања природе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: настава познавања природе, оглед, самостални рад, ученици

УВОД

Основни циљеви савременог образовања су развијање способности ученика за примену знања у свакодневном животу. Ученици би требало да се оспособе и за доживотно образовање. За остваривање ових циљева значајно може допринети модернизација наставног процеса коришћењем савремених дидактичких медија и већа заступљеност интерактивних метода у настави.

Постоје различита схватања о томе шта представља самостални рад ученика (Ж д е р и ћ, 1998). Углавном се под самосталним радом ученика подразумева самостално решавање задатака без помоћи наставника, односно свака активна делатност ученика (Г р д и н и ћ, 2005).

Самосталан рад ученика у настави познавања природе се реализује применом лабораторијске методе и методе ученичких огледа.

Метода лабораторијског рада се углавном примењује за изучавање природног материјала (на пример, анализа цвета, анализа грађе семена,

праћење развоја једне домаће животиње, неговање и узгајање биљака и животиња и сл.). Ученици би требало у току коришћења лабораторијске методе да воде белешке, записују добијене резултате, праве скице, табеле и сл. (Л а з а р е в и ћ, 2001).

Метода ученичких огледа се примењује за потврђивање и објашњавање услова и тока различитих процеса у живој и неживој природи. Ученички огледи морају да буду знатно једноставнији од демонстрационих. Ученици морају да раде с безбедним материјалима.

Огледи омогућују ученицима да схвате међусобну условљеност и повезаност појава, односа и процеса у природи, да их прихвате као основу за формирање сопствених и општих норми понашања према њој. Они оспособљавају ученике да појавама око себе приступају на истраживачки начин, као и да их непрестано преиспитују и долазе до нових закључака.

Применом лабораторијске методе и методе ученичких огледа ученици се обучавају у систематском посматрању, сакупљању података, проналажењу и тестирају хипотеза, разумевању и дизајнирању огледа и истраживању.

У настави познавања природе могу се користити различите врсте ученичких огледа (Д р а г и ћ, 1973).

Ученички огледи се најчешће деле на основу циља и садржаја огледа (основни, упоредни и модел експеримент), односно дужине трајања огледа (краткотрајни и дуготрајни).

Основни огледи се користе у стицању знања ученика о основним природним појавама, процесима и појмовима. Упоредни огледи служе за утврђивање појмова. Реализују се тако што се један тип огледа изводи с различитим супстанцама у истим условима, или се посматра понашање једног процеса у различитим условима.

Модел огледи се најчешће користе за приказивање неког сложеног индустријског поступка. Њихова употреба је мање заступљена у разредној настави.

Основни, упоредни и модел огледи се могу користити као (Д р а г и ћ, 1973):

- хеуристички огледи — омогућавају ученицима стварање првих представа и појмова о изучаваном природном садржају;
- огледи изненађења — примењују се када ученици имају погрешне представе о неком предмету или процесу који ће се обрађивати;
- уводни огледи за потврђивање — примењују се да би ученици потврдили усвојена знања о одређеном природном садржају;
- илустративни огледи — ови огледи се примењују после упознавање ученика од стране учитеља с изучаваном појавом с теоријске тачке гледишта;
- индукциони огледи — служе за уопштавање знања ученика, на основу знања о појединим случајевима;
- огледи верификације — служе за потврђивање истинитости неког суда;

— огледи за примену знања — користе се за анализу примене стеченог знања и умења;

— огледи за понављање и утврђивање — могућују да знања ученика постану трајнија;

— квантитативни огледи — имају важност у развијању разних способности ученика као што је брижљиво мерење, рачунање и сл., али и у теоријској обради одређених природних садржаја.

Краткотрајни огледи могу се применити у приказивању разних природних процеса и појава. Могу се извести на почетку или у току часа. Тада се најчешће примењује рад у паровима или групни облик рада. Друготрајни огледи захтевају дуже трајање (више од једног школског часа). Они захтевају одговарајући, раније планирани наставни процес, организовање систематских посматрања, као и утврђивање принципа вођења документације.

Важан услов за постизање одговарајућих ефеката примене огледа у настави познавања природе је и добра припрема учитеља. Они би требало добро да проуче одговарајући наставни садржај, као и да уоче које би образовно-васпитне задатке могли да остваре применом огледа.

Учитељ је ментор који припрема задатке, надзире реализацију задатка од стране ученика, њихову пректичну активност, саветује их, упућује и коригује. Он би требало ученицима да да упутства за извођење огледа у виду инструктивног листића.

У зависности од нивоа знања ученика и циља наставне јединице, разликујемо неколико типова упутстава за извођење ученичких огледа:

— Упутство у коме учитељ наводи поступак извођења огледа, али не говори у ком циљу се он изводи. После завршеног огледа учитељ поставља питање ученицима и заједно с њима доноси закључак у којем је дефинисан и циљ изведеног огледа;

— Упутство у коме учитељ даје инструкције за извођење огледа с одређеним циљем, а о резултатима који се очекују не говори унапред;

— Упутство у коме учитељ поставља низ питања на које ће ученици успети да одговоре тек након извођења огледа.

Методe самосталног рада ученика се могу применити и реализовати у различитим облицима рада:

— фронтални облик рада — састоји се у јединственом раду свих ученика с учитељевим показивањем лабораторијских радова и огледа. Он се по својој суштини и организацији извођења не разликује много од добро организоване методе демонстрације. Овај начин рада уводи ученике у одређени радни поступак и помаже им да схвате вредност система у раду, али им такође намеће и шаблон који онемогућује њихову стваралачку активност. Фронтални облик рада је погодан за примену у првом разреду основне школе, када се ученици упознају са експерименталним радом.

— Групни облик рада — је рад са ученицима једног одељења подељеног на групе. Група не би требало да броји више од четири члана. Групе могу имати исте или различите задатке, у зависности од поста-

вљеног циља часа, као и менталних и физичких карактеристика ученика. Групни облик рада се одвија у пет фаза:

1. подела ученика у групе;
2. подела инструктивних листића;
3. извођење огледа;
4. извештај о резултатима огледа и
5. вредновање рада групе.

— Рад у паровима — је привремени облик заједничког рада на неком задатку или делу задатка. Парове формира учитељ или сами ученици. Учитељ мора да води рачуна при формирању парова и о менталним и физичким разликама међу ученицима. Парови могу да изводе исте или различите огледе.

— Индивидуални облик рада примењује се у оним случајевима када ученик самостално помоћу огледа решава одређене радне задатке. Овај облик рада се може применити код дуготрајних, али и краткотрајних огледа. Индивидуални облик рада би требало користити у вишим разредима разредне наставе.

Предности примене лабораторијске методе и методе ученичких огледа су у (Т р н а в а ц, 1992):

- потпуном задовољавању свих задатака очигледности;
- омогућавању ученицима да плански посматрају предмете и појаве;
- максималном мануелном, мисаоном и емоционалном активирају ученике;
- подстицању интересовања ученика за проучавањем природе;
- развијању самосталности ученика и самопоуздања;
- формирању дубљих и трајнијих знања;
- развијању спретности, вештина, навика за руковање прибором и алатима и
- доприносу развијања свесне дисциплине и одговорности према раду.

Недостаци ових метода су у томе што:

- школа мора да буде добро опремљена наставним средствима, прибором и материјалима;
- нису погодне за примену у обради сложених процеса које ученици не могу сами да анализирају и
- нису увек економичне.

Примена огледа у настави познавања природе захтева да се учитељи и ученици темељно припремају за наставу, као и да се у припрему наставе уложи више времена.

Искуство показује да су огледи недовољно заступљени у настави познавања природе. У наставној пракси извођење огледа се често замењује теоријским објашњењима.

Учитељи најчешће наводе да су разлози недовољне заступљености огледа у настави познавања природе слаба опремљеност школа, преобимни наставни програми, недостатак приручника за извођење огледа, али и недовољна обученост учитеља за примену огледа у настави.

Ученици четвртог разреда наставне садржаје о природи проучавају кроз предмет Познавање природе и друштва. Огледи који ће се изводити у оквиру наставе познавање природе требало би да проистичу из проблемске ситуације.

Ученици би требало да што самосталније планирају ток извођења огледа, односно да пре приступања извођењу огледа размисле на која питања би требало одговарајући оглед да одговори (С т а н и м и р о в и ћ, 2003).

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Предмет истраживања. Ученици разредне наставе се кроз извођење разних огледа на часовима, али изван часова познавања природе, оспособљавају за самосталан истраживачки рад. Експериментална настава у великој мери утиче на прецизност, креативност, систематичност и аналитичност ученика. Ученици развијају разне облике мишљења при извођењу и анализирању огледа, као и при доношењу закључака на основу резултата огледа. Током реализације наставе познавања природе ученици би требало да формирају правилне ставове према примени огледа у сазнајном процесу, као и да правилно усвоје методологију извођења и бележења огледа. У четвртог разреду ученици би требало да имају јасније изграђене ставове према примени огледа у настави познавања природе, у односу да ученике нижих разреда.

Циљ и задаци истраживања. Циљ истраживања у овом раду је анализа ставова ученика четвртог разреда основне школе према примени огледа у настави познавања природе. На основу циља постављени су и задаци истраживања:

- Анализа ставова ученика према настави познавања природе;
- Анализа заступљености огледа на часовима познавања природе;
- Анализа ставова ученика према примени различитих врста огледа (ученичких, демонстрационих и комбинованих);
- Анализа ставова ученика према начину извођења огледа;
- Анализа ставова ученика према бележењу огледа у свеску;
- Анализа ставова ученика према резултатима огледа и
- Анализа ставова ученика према огледима, као изворима знања.

Хипотезе истраживања. Главна хипотеза истраживања гласи: Анкетирани ученици четвртог разреда имају позитиван став према примени огледа у настави познавања природе.

Специфичне хипотезе су:

- Огледи се не примењују редовно при обради новог градива на часовима познавања природе;
- Ученици воле да што самосталније изводе огледе;
- Ученици се придржавају упутстава за извођење огледа и
- Ученици редовно бележе огледе у своју свеску.

Методе, технике и инструменти истраживања. Током истраживања је коришћена дескриптивна и аналитична метода. Техника прикупљања

података је анкетирање. Инструмент помоћу којег је обављено анкетирање је упитник. Упитник се састојао од четрнаест питања.

Узорак истраживања. Анкетирано је 105 ученика четвртог разреда основне школе. Ученици имају одговарајуће искуство у примени огледа у настави познавања природе.

Резултати истраживања и дискусија. Анализа анкете приказана је табеларно (табела 1).

Већина ученика (96,19%) воли да учи о природи, док мали број ученика (3,81%) не воли. Поједине природне садржаје ученици проучавају применом различитих огледа. Мали број ученика (19,05%) има прилику да на свим часовима обраде новог градива користи огледе.

Већина ученика (90,48%) огледе изводи само на часовима познавања природе. Искуство показује да се најчешће огледи изводе у учионици, а ређе у природном окружењу (парку, врту, шуми и сл.). Мали број ученика (9,52%) изводи огледе на часовима познавања природе, али и код куће (у виду ученичких пројеката, домаћих задатака и сл.).

Сви анкетирани ученици би волели да чешће изводе огледе у настави познавања природе, што значи да им се свиђа лабораторијски (експериментални) рад.

Већина ученика (79,05%) највише воли ученичке огледе, када самостално истражују. Мањи број ученика (16,19%) највише воли комбиноване огледе (огледе које заједно изводе ученици и учитељи). Демонстрациони огледи су најзанимљивији малом броју ученика (4,76%).

Табела 1 — Анализа анкете ученика

Питања	Варијанте одговора	Број ученика	%
1. Да ли волиш да учиш о природи?	Да	101	96,19
	Не	4	3,81
	Понекад	0	0
2. Огледе изводите:	Само на часовима познавања природе	95	90,48
	Само код куће	0	0
	На часовима познавања природе, али и код куће у виду домаћих задатака	10	9,52
3. Да ли на часовима познавања природе, када учите ново градиво, изводите огледе?	Редовно их изводимо	20	19,05
	Повремено их изводимо	85	80,95
	Не изводимо их	0	0
4. Да ли би волео(ла) да се чешће примењују огледи на часовима познавања природе?	Да	105	100
	Не	0	0
5. Огледе највише волиш када их:	Изводиш сам или са својим друговима	83	79,05
	Изводиш заједно с учитељем (цом)	17	16,19
	Изводи учитељ(ица), а ти их само посматраш	5	4,76

6. Да ли водиш рачуна о чистоћи посуђа помоћу којег изводиш оглед?	Да	105	100
	Не	0	0
	Понекад	0	0
7. Да ли обришеш радно место, односно опереш употребљен прибор после изведеног огледа?	Да	83	79,05
	Не	10	9,52
	Понекад	12	11,43
8. Да ли при извођењу огледа користиш добијена упутства?	Да, редовно их користим	100	95,24
	Не	0	0
	Понекад их користим	5	4,76
9. Да ли сматраш да је важно да будеш прецизан при извођењу огледа ?	Да	85	80,95
	Не	0	0
	Понекад	20	19,05
10. Да ли записујеш изведене огледе у своју свеску?	Да	105	100
	Не	0	0
	Понекад	0	0
11. Да ли имаш свеску у коју записујеш само огледе?	Да	0	0
	Не	105	100
12. Да ли при бележењу огледа у свеску поштујеш одговарајуће правило?	Да	16	15,24
	Не, јер га не знам	89	84,76
	Не, иако ми је познато	0	0
13. Да ли упоређујеш своје резултате са резултатима својих другова после изведеног огледа?	Да	12	11,43
	Не	0	0
	Понекад	93	88,57
14. Да ли сматраш да помоћу огледа најлакше можеш да научиш наставне садржаје о природи, као и да поновиш оно што си научио (ла)?	Да	47	44,67
	Не	0	0
	Понекад	58	55,23

Један од услова за правилно извођење огледа је и употреба чистог посуђа. Сви анкетирани ученици воде рачуна о чистоћи посуђа

Већина ученика (79.05%) води рачуна да радно место остане чисто после изведеног огледа, као и употребљени прибор. Мањи број ученика (11.43%) то повремено чини, док није занемарљив број ученика (9,52%) који то не чини.

За извођење експеримента ученици би требало да користе упутство, у виду инструктивног листића. Већина ученика (95.24%) обавезно користи упутства за извођење огледа, док мањи број (4.76%) користи повремено.

Од прецизности при извођењу огледа зависе и добијени резултати. Већина ученика (80,95%) се слаже са овом тврдњом, док мањи број (19,05%) сматра да прецизност не утиче увек на резултате огледа.

Изведене огледе сви анкетирани ученици бележе у свеску. Ученици немају посебну свеску (свеску за огледе) у коју бележе огледе.

Да би се огледи правилно забележили мора се током бележења поштовати одговарајуће правило. Приликом записивања огледа у свеску

већина ученика (84,57%) се не придржава одговарајућег правила, јер са њим није упозната док се мањи број ученика (15,24%) придржава правила.

Већина ученика (88,57%) повремено упоређује добијене резултате након изведеног огледа с резултатима својих другова, док мањи број ученика (11,43%) то редовно чини.

Примена експерименталне наставе у виду огледа за већину ученика (55,23%) није увек најбољи начин за успешно усвајање знања о садржајима о природи, али јесте у већини случајева. Велики број ученика (44,67%) сматра да је примена огледа најбољи начин да се усвоје знања из познавања природе.

ЗАКЉУЧАК

Већини ученика садржаји о природи су занимљиви и инспиративни. Ученици воле да истражују природу, односно да изводе огледе, иако немају увек прилику да нове садржаје обрађују применом лабораторијске методе и методе ученичких огледа.

Ученици огледе најчешће изводе у оквиру часова познавања природе. Мали број ученика добија домаће задатке у виду ученичких пројеката, односно експерименталних задатака.

Већина ученика воли да што самосталније изводи огледе. Ученици су упознати са основним условима за правилно извођење огледа. Воде рачуна да при извођењу огледа користе чисто посуђе, али и да после изведених огледа оставе чисто радно место, као и да оперу употребљени прибор. Мањи број ученика не води рачуна о хигијени радног места, као и чистоћи употребљеног прибора.

Ученици схватају важност употребе упутстава за извођење огледа. Мањи број ученика повремено се придржава упутстава за извођење огледа. Већина ученика се редовно придржава и труди се да буде прецизна при извођењу огледа, јер знају да од прецизног рада зависе и резултати огледа. Мањи број ученика сматра да прецизност у раду не утиче директно на резултате огледа.

Ученици не бележе на правилан начин огледе у свеску, односно не користе посебну свеску за бележење огледа (свеску за огледе). Учитељи би требало, већ од првог разреда, да инсистирају да ученици имају посебну свеску у коју би писали све огледе од првог до четвртог разреда. Свеска за огледе им помаже при понављање усвојених знања, али и при обради новог градива. Такође би требало ученике да науче како се бележе огледи, односно који су елементи битни при бележењу огледа, као и редослед њиховог уношења у свеску за огледе.

Ученици повремено упоређују добијене резултате огледа. Због тога би учитељи требало више да инсистирају на јавном изношењу резултата сваке групе, односно пара, пре него што заједно с ученицима донесу одговарајуће закључке. На тај начин би утицали на ученике да редовно

упоређују резултате огледа, као и да самостално анализирају грешке при извођењу огледа.

Већина ученика има став да при обради великог броја наставних садржаја о природи, примена огледа представља најбољи начин да се усвоје и понове одговарајућа знања.

ЛИТЕРАТУРА

- Верховски, Владимир (1965). *Техника и методика хемијског експеримента у школи — књига прва*, Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије.
- Грдинић, Бранислав, Наташа Бранковић (2005). *Методика познавања природе и света око нас у наставној пракси*, Бачки Петровац: Култура.
- Драгић, Радојка (1973). *Методика наставе хемије*, Сарајево: Свјетлост.
- Ждерић, Милан, Слободанка Стојановић и Бранислав Грдинић (1998). *Методика наставе познавања природе у наставној теорији и пракси*, Нови Сад: Змај.
- Лазаревић, Живољуб и Вељко Банђур (2001). *Методика наставе природу и друштва*, Јагодина—Београд: Учитељски факултет у Јагодини.
- Матовић, Милић и Славица Буквић (1996). *Методика наставе природу и друштва*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Станимировић, Бора и Слађана Анђелковић (2003). *Методика наставе природу и друштва — избор текстова*, Врање: Учитељски факултет у Врању.

THE SELF-DIRECTING WORK OF PUPILS IN THE SUBJECT THE PRINCIPLES OF NATURE

by

Stanko Cvjetičanin, Mirjana Segedinac

Summary

The self-directing work of pupils in learning the subject. The principles of nature is the most existent in the application of pupils' experiments. It is necessary to determine the level of the pupils' self-reliance in order to advance and modernize teaching. Aim of this work is the analysis of the attitudes of pupils from the fourth grade primary school to the application of the experiments during the lessons of Principles of nature. In this work descriptive and analytical methods are used. We polled 105 pupils of the fourth grade. We concluded by using output data that pupils like to use experiments. They would like to have more experiments and to deduce by themselves. Most of them carry out experiments only during the lessons of The principles of nature. They have positive attitudes about methodology of presentation of experiments and their applications. They don't know how to write down experiments in their notebooks. They have positive and regular attitudes to experiments as the source of knowledge in learning Principles of nature.

*Слободан Блажојевић
Иво Маринић*

ГЕНЕЗА И РАЗВОЈ ТЕОРИЈЕ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

САЖЕТАК: У раду се разматрају питања настанка и развоја теорије одрживог развоја у историјском контексту. Истиче се да се зачеци теорије одрживог развоја налазе већ код грчког мислиоца Аристотела у 4. веку п. н. е., а касније код многих теоретичара развоја, ослоњених на генералне спознаје.

Истакнуто је да се објашњење појава и процеса у природи креће од разумевања природе као аутоматизма, у коме се све одвија према природним законима, преко ослањања на физичке законе механике и термодинамике, до данашњег објашњења кроз доминацију утицаја биолошких закона и принципа на природне појаве и процесе и системског приступа управљању животном средином.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: одрживи развој, еколошка економика, животна средина, коеволуција

УВОД

Одрживи развој као друштвено прихватљива теорија развоја на свим нивоима друштвене организованости афирмисана је током осамдесетих и деведесетих година прошлог века, а у службену употребу уведена на Другој конференцији Уједињених народа о животној средини и развоју, одржане у Рио де Женеиру 1992.

Друштвено прихватљив развој је онај који је у складу с капацитетима природе и у функцији је задовољавања људских потреба садашњих и будућих генерација. То подразумева рационалан однос према природним ресурсима и природним условима, контролу утицаја људских активности на природну средину, развој технологије која се заснива на рационалном односу људи према природним ресурсима и екосистему као целини и на континуираном одржавању еколошке равнотеже. Посебно се указује на опасности по глобални развој од промене климе и угрожавања биолошког диверзитета.

Свој однос према природном окружењу људи су формирали у складу с утилитаристичком концепцијом, да од природе узимају максимално

али и да јој дају максимално, како би очували еколошке балансе и обезбедили дугорочни уравнотежени развој.

ФИЛОЗОФСКЕ КОНЦЕПЦИЈЕ РАЗВОЈА

У складу с историјским околностима и способностима људске спознаје, могу се разликовати четири основне филозофске концепције развоја света, засниване на примату утицаја појава и процеса у природи на глобални развој.

Парето у свом делу *Теорија економске науке* (1906), захтева ригорозну рационалност механике. Чиста економика је врста механике. Валрас, неколико година касније, у свом делу *Физичко-математичка наука елемената*, користи прецизно исте формуле у економици као и у механици, да рационализује економски еквилибријум. Тако се механика нашла у основи концептуализације и формулације не само микроекономије већ, исто тако, и у макроеконометријском моделирању. Под утицајем механике економика је постала једнодимензионална и свој правац кретања веома редуковала. Природни закони су у основама економске теорије и праксе изгубили на значају.

СВЕТ ТЕРМОДИНАМИКЕ

Релације природе и економике с развијеним могућностима апликације, крајем 18. почетком 20. века интерпретирају се у оквиру нових спознајних парадигми термодинамике. Научна револуција којој је допринела термодинамика може се означити као последица индустријске револуције, која је започела у Европи крајем 18. и у првој половини 19. века. Користећи други закон термодинамике који одређује положај енергетике у реалности физике, термодинамика уноси с појмом ентропије нов концепт подобан за примену и изван подручја физике, посебно тамо где је присутна физичка димензија материје и енергије, као што је то случај у економији.

Парадигма термодинамике имала је значајан утицај на развој метода истраживања савремених околности економике животне средине и природних ресурса.

Током 19. века остварен је прекид с дотадашњим приступима питањима термодинамике (у погледу принципа хидрауличне енергије, хладне енергије и ослобађања помоћу термичких машина). На плану енергетске економије главне последице су прелаз са енергије обновљивих извора (људска, животињска, вода, ветар) на фосилну енергију. Однос коегзистенције човека и природе, који је до тада доминирао кроз модел пољопривредне производње, трансформише се у однос доминације човека над природом. Уместо коришћења плодова с лица земље, човек се оријентише на коришћење плодова из утробе земље, односно подземља.

Први закон термодинамике заснива се на спознаји да је укупна материја и енергија у Универзуму непроменљива, да се не може створити ни уништити. Количина енергије у Космосу је одређена на почетку времена и остаће непромењена до краја времена. Материја и енергија може прелазити из једног облика у други. Кретање енергије условљено је тежњом за елиминацијом разлике у температури (топло — хладно). Сва енергија у затвореном систему се слободно расипа, односно трансформише у латентну енергију.

Други закон термодинамике заснива се на спознаји да се материја и енергија не могу мењати само у једном смеру: од употребљиве ка неупотребљивој, од корисне ка некорисној, од сређене ка несређеној. Ентропија је мера за количину енергије која се не може претворити у рад. Према томе, ентропија се испољава као индикатор количине неупотребљиве енергије садржане у датом термо динамичком систему у датом моменту његове еволуције. Сваки пут кад се прекине термички еквилибријум у затвореном систему, развијају се иреверзибилни процеси.

Енергија се губи квалитативно иако не квантитативно. Економија не може никад стварати ни уништавати енергију или материју, она их може само преусмеравати — реаранжирати. Природа ентропије економске активности нам објашњава зашто није могућа 100% рециклажа и зашто енергија коришћена у свим операцијама рециклаже није рециклабилна. Филозофска *концепција природњака* полази од схватања да је природа свеобухватна и да из природних процеса произилази суштина метафизике, та да је човек потчињен природи с којом усклађује своје економске и духовне активности.

Филозофска концепција *механициста* полази са становишта да је природа рационална и да су сви процеси у природи засновани на законима механике. Односи у природи се изражавају квантитативно, кроз димензије величине, масе и времена. Време је основа иреверзибилности (неповратности). Свет се објашњава искључиво квантитативним мерама у складу са законима механике.

Филозофска концепција света заснована на закону *термодинамике*, полази од временске иреверзибилности процеса — ентропије. Кретање је последица рационалних акција у условима постојећих ограничења, па је овај приступ погодан за објашњење физичких феномена. Међутим, њиме се не објашњавају услови живота и њихова еволуција.

Филозофска концепција *одрживог развоја* заснива се на биологији, интерпретацији нестабилности физичких облика живота, комплексности промена и коеволуцији различитих облика живота. Ова концепција налази свој оригинални израз у молекуларној биологији.

КОНЦЕПЦИЈА МЕТАФИЗИКЕ ПРИРОДЕ — АРИСТОТЕЛОВ ФИЗИОКРАТИЗАМ

Познавање света, према Аристотелу (384—322 пре н. е.), обухвата разумевање узрока који могу у целини да објасне сваки предмет а то су:

материја, облик, ефикасност — оригинални посредник акције, крај — начин њеног испољавања.

У теорији Аристотела разликује се шта је природа а шта је људски производ — артефакт. Природа има тенденцију ка променама — кружењу форме и материје, при чему форма има примат над материјом. Артефакт нема тенденцију ка променама (живот, смрт, раст, кретање).

Мишљење о природи је Аристотел подигао на ниво теологије. Крај види као општу чињеницу. Природа не мисли, она не зна шта је најбоље или куда иде, али не ради ништа узалудно. Као добар менаџер, она користи све што може искористити, без губитака природа респектује ограничења равнотеже и хармоније. Природа се не може модификовати без негативних последица на човека, па не треба тежити доминацији човека над природом.

Аристотел приступа економским проблемима из етичког угла. Правила моралних основа налазе се у променама испод форми неопходног природног еквилибријума. Природа виших закона је основни принцип, основа концепција промена и развоја. Подразумева се да је могућа промена положаја учесника у размени без промене услова и резултата, из чега произилазе ставови о праведној цени и о економској једнакости.

ОБРАЗАЦ ЕТИКЕ ПРИРОДЊАКА

Разматрање еколошких проблема у планетарним оквирима и земље као огромног и способног организма да се прилагођава акцијама човека назива обухваћена је појмом „дубока екологија”. Основна идеја заговорника филозофије дубоке екологије јесте да је Земља огроман организам живота способан за ауторегулацију и прилагођавање спољним шокovima које изазива човек.

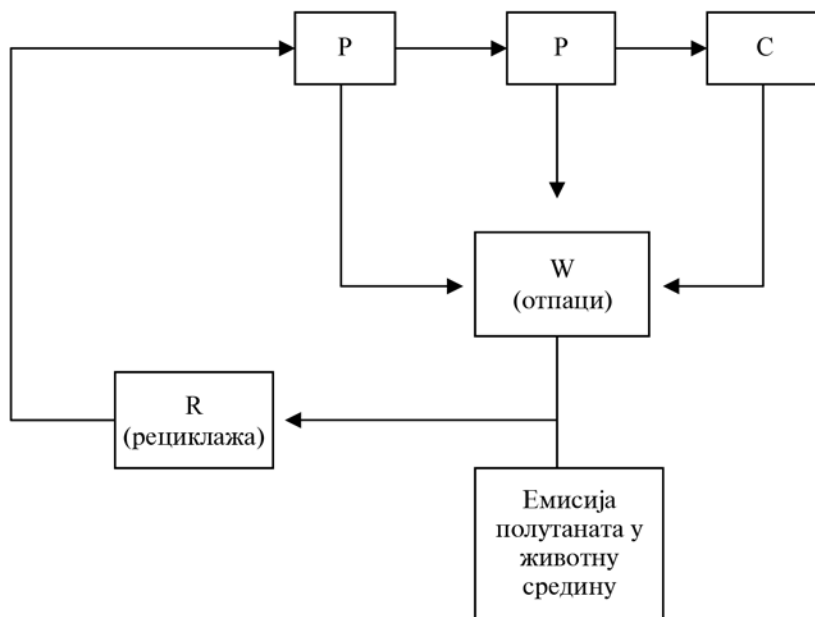
Да би се обезбедила континуирана репродукција на Земљи потребно је осигурати механизме стабилности животне средине, тако да човек помогне одржавању природног устројства на Земљи, да његове активности буду конструктивне са становишта стабилности живота, односно да његово деловање буде саставни део природе, њена композиција.

Слика 1 — Линеарни систем: Ресурси — производња — потрошња

Својство ентропије у њеној стварној димензији (у материјалном смислу) води ирверзибилности економског система. Егзактно говорећи, ради се о неопозивости. Ако је ирверзибилност нераздвојна од другог закона термодинамике, могуће је да скуп процеса води ка стационарној држави. Ове идеје се налазе код Смита, Малтуса, Рикарда и Џ. С. Мила. Спонтана акумулација у условима апсолутних еколошких ограничења, објективно води стационарној држави и нултом расту.

Нелинеарни систем се допуњује као што следи:

Слика 2 — Кружни систем: ресурси — производња — потрошња

ДЕСТРУКТИВНА КРЕАЦИЈА

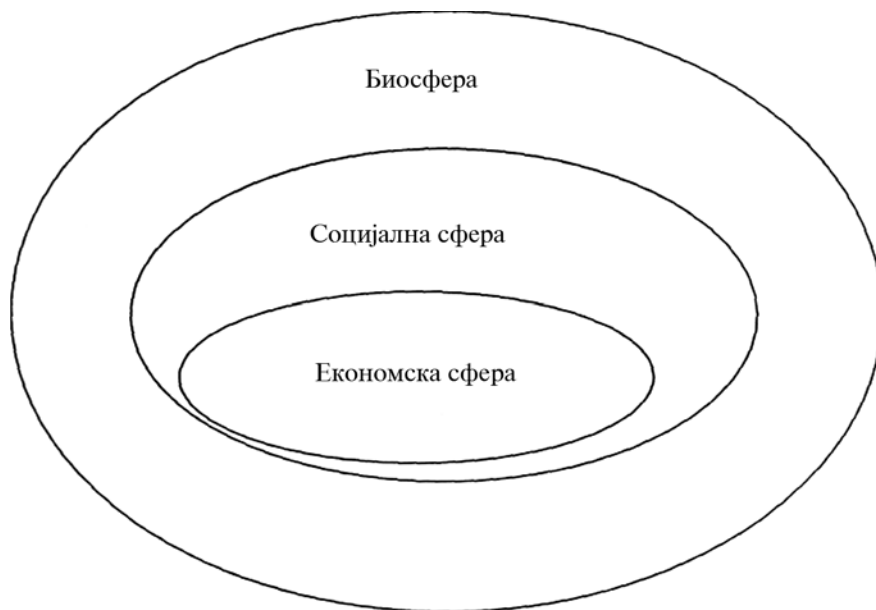
Деструктивна креација се заснива на карактеристичним својствима живота који се „чини одрживим”, успостављањем односа човека и природе, дакле економије и природе, на основи истовременог коришћења сазнања и достигнућа натурализма, неокласичне механике и ентропије термодинамике.

Конституисана је једна нова грана специфичне термодинамике живих система, термодинамика неравнотеже с теоријом информација примењених на живе организме и појединачне системе у комплексном систему. Живот је облик те обновљене термодинамике произашле из Дарвинове теорије еволуције и нових сазнања до којих су дошли његови следбеници.

Утицај ове парадигме на савремену економску мисао је значајан и налази се у срцу концепције истраживања односа економије, природних ресурса и животне средине. Тежиште економских разматрања помера се с динамичке економије ка биолошкој економији. Еколошка економика у свом фокусу има истраживање међусобних утицаја биолошких и културних фактора на људску врсту и њену еволуцију.

Еволуција подразумева прилагођавање система динамичкој неравнотежи и коеволуцију живог света. Коеволутивни развој има кумулативне карактеристике.

У анализи везе економике и животне средине, која чини нову парадигму, примећује се да људи у њиховим продуктивним активностима нису само корисници енергије и материје већ да су они изумитељи и градитељи у смислу извора информација или управљача ентропијом. Уважава се идеја иреверзибилитета али се та иреверзибилност уочава и као креација. Треба имати у виду апсолутна еколошка ограничења која произилазе из прва два закона термодинамике, али та ограничења не могу се посматрати као фиксна већ у функцији коеволуције.

Слика 3 — Коеволуција

Животна средина није само извор ограничења за економски систем а посебно за економски раст. Она може бити извор користи и почетка нових облика економских активности заснованих на базичним економским променама (соларна енергија, промене начина регулације, задовољавање нових врста потреба).

Креације и иновације се уочавају као извор за управљање ентропијом, што се манифестује кроз технички прогрес.

Захваљујући технолошком прогресу закон ентропије се може уравнотежити бољим коришћењем соларне енергије, што представља предност која се испољава у неисцрпљивости извора и што не ствара полутанте.

Нашу стварност одликује висок степен неизвесности услед тога што је ослоњена на технолошке капацитете који користе ограничене ресурсе. Без уважавања ове чињенице, дошло би до значајне деструкције и иреверзибилности наших основних ресурса и наше цивилизације. Уз претпоставку да технологија може да отклони постојећа ограничења ресурса,

било би то охрабрење побољшању услова живота на Земљи. Уколико то не буде могуће, мораћемо усклађивати услове живота и потрошње на Земљи с датим ограничењима у систему одрживег развоја.

ЗАКЉУЧЦИ

Одрживи развој је друштвено прихватљив модел развоја заснован на теоријским сазнањима о ограничењу природе и нужности коеволуције свих елемената екосистема.

Схватања ограничености природе јављају се још у античком периоду, да би данас била снажно експонирана, теоријски објашњена и кроз људске активности усмеравана на рационално коришћење капацитета животне средине.

Донедавно је развој објашњаван кроз деловање физичких закона и принципа на животну средину, у оквиру којих су били нарочито значајни закони механике и термодинамике. Објашњење развоја је еволуирало, тако да се данас у његовој основи доминантно налазе биолошки закони и принципи.

ЛИТЕРАТУРА

- Аристотел (1988). *Политика*, Загреб: Глобус.
- Beckerman W. (1972). *Economist, Scientists and Environmental Catastrophe*, Oxford *Economic Papers*.
- Благојевић, С. (1997). *Еколођија и економија*, Ниш: Економика.
- Благојевић, С. (2001). *Еколођија и економски развој*, Приштина: Економски факултет.
- Bratt, L. van Lierop, W. (1987). *Economic — Ecological Modeling*, North Holland, Amsterdam.
- Цифрић, И. (2004). *Сувремено индустријско друштво и еколошка криза, цивилно друштво и еколођија, хрстиоматија*, Нови Сад: Југословенско удружење за политичке науке СЦГ.
- Commoner, B. (1979). *The closing circle*, New York: Bantam Books.
- Ђукановић, М. (1996). *Животна средина и одрживи развој*, Београд: Елит.
- Faucheux, Sylvie & Jean-François Noel (1995). *Economie des ressources naturelles et l'environnement*, Paris: Armand Colin.
- Krutilla, J. V., Fisher, A. C. (1975). *The Economics of Natural Environments, Studies in the Valuation of Commodity and Amenity Resources*, Baltimore: John Hopkins Press.
- Маринић, И. (1987). *Политика урбанизације и привредни развој Југославије*, Нови Сад: НИШЈП Дневник.
- Маринић, И. (2006). *Економске основе урбаног развоја*, Нови Сад: Факултет техничких наука.
- Пантић, Н. (1996). *Складан однос човека и природе — предуслов опстанка човечанства, Удружење „Наука и друштво” (Научни скуп Животна средина и усклађени развој)* Београд.
- Платон: *Држава*, Београд: БИГЗ.

Радловић, Ј. и др. (1997). *Животна средина и развој — концепти одрживог развоја*, Београд: Савезно министарство за развој, науку и животну средину.
Рифкин, Ј., *Вредности институције ентропијског друштва, Цивилно друштво и екологија, христоматија*, Југословенско удружење за политичке науке СЦГ.

GENESIS AND DEVELOPMENT OF THE THEORY OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

by

Slobodan Blagojević
Ivo Marinić

Summary

The paper discusses the issues of origin and development of the theory of sustainable development in the historical context. It is pointed out that the foundations of the theory of sustainable development are to be found already in the work of the Greek thinker Aristotle in the 4th century B.C., and later in the works of many theoreticians of development relying on general insights.

It is underlined that the explanation of phenomena and processes in nature ranges from the understanding of nature as an automatism in which everything develops according to the natural laws, from relying on the physical laws of mechanics and thermodynamics to the present explanation with the dominance of the influence of biological laws and principles on the natural phenomena and processes and with the systematic approach to the management of environment.

ПАСТОРЧАД СВОГА КРАЉА

Софија Божић (2008). *Срби у Хрватској 1918—1929*,
Београд: Институт за новију историју Србије стр. VII + 854

Очигледно је да је 20. век за српски народ и српску државу у сваком погледу био катастрофалан.

Ако упоредимо стање српског народа и српске државе у првим и последњим годинама и деценијама 20. века не апстрахујући вишедеценијску „утопљеност” Срба и Србије у југословенску државу (Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца 1918—1929, Краљевину Југославију 1929—1941, ДФЈ, ФНРЈ, СФРЈ (1945—1991)), можемо се само чудити очигледној регресији. Ово чуђење је последица незнања, недовољног или површног знања или погрешног схватања. Мора се закључити да су српски народ и српска држава у 20. веку, свесно или несвесно, били учесници експеримента, у којем као и у сваком експерименту, ако нема довољно знања о претпоставкама успешности експеримента, он мора да пропадне, а учесник страда. То се и догодило.

На основу претходног поставља се питање како доћи до таквог нивоа знања, сазнања и схватања о стању српског народа и српске државе како би он и она постизали оптималне резултате у сталном кретању између актуелних Сциле и Харидбе. Одговор може бити само један — на основу правих, стварних, аутентичних, мукотрпних, свеобухватних научних истраживања, општег ангажовања и свеобухватног прегнућа. Нарочито у време које је преломно, у време које доноси консеквенце за више генерација, у време када је потребна и неопходна исправна национална и државна оријентација. Ко тада залута, тешко се враћа на прави пут, на пут опстанка и напретка.

Неопходност, па чак и ургентност, да се питање српског народа и српске државе научно разматра данас, произилази из чињеница с краја 20. и почетка 21. века: Србија као држава из Југославије је изашла зато што је ње нестало, српски народ и његови актуелни представници на погрешан и контрапродуктиван начин су бранили своје интересе у процесу распада, тј. разбијања Југославије, у свим бившим југословенским републикама СФРЈ (сада, вољом тзв. међународне заједнице — самосталним државама) Срби имају мање права, мање их је (од 10 до 90%), расељени су по целом свету, принуђени да мењају имена, презимена и

веру, тј. да губе национални идентитет, угрожени су и као грађани и као Срби, део Србије (аутономна покрајина Косово и Метохија) је окупиран и отуђен од српске државе, а Срби делом протерани, делом обесправљени и живе у гету ограђеном бодљикавом жицом, Србију и српске земље бомбардовао је НАТО, Срби и српска држава су стигматизовани као нељуди, злочинци, хегемонисти, општи реметилачки фактор на Балкану и у Европи. При томе, најгоре су прошли Срби у Хрватској, Славонији и Далмацији, Босни и Херцеговини, Косову и Метохији, Барањи, како за време Другог светског рата, тако и током разбијања Југославије 90-их година 20. века. За време НДХ (1941—1945) и Туђманове Хрватске (1991—1995) извршен је геноцид над Србима, на територијама које су ове квазидржавне творевине обухватале. У првом случају под кишобраном Хитлерове Немачке, у другом под кишобраном НАТО пакта.

И за једно и за друго страдање Срба, целати су тражили оправдање у некаквој претходној кривици жртава. Да ли је постојала српска хегемонија у Хрватској, Славонији и Далмацији, те у БиХ, пре Другог светског рата, из чега је произашло њихово страдање током постојања НДХ, или није? Ово је озбиљно питање на које није одговорено на научан начин ни педесет година након постојања злочиначке НДХ. Тек после нове НДХ (Туђманове Хрватске) 1991—1995. године, дошло је до значајног преиспитивања, које је обухватило историографске, демографске и социолошке, као и међународно-политичке аспекте положаја Срба у тзв. Троједници (Хрватској, Славонији и Далмацији), као и у другим подручјима.

Књига Софије Божић *Срби у Хрватској 1918—1929*, припада малом корпусу дела, која о српско-хрватским, односно хрватско-српским односима, говоре на бази чињеница, без прећуткивања или прикривања једних, а потенцирања других, без идеолошких флоскула које (привремено) „решавају” проблем, без националистичког или шовинистичког приступа, који мути или замрачује (и научни) ум, без било каквог другог циља — сем научног. Ауторка, са свешћу о актуелности српско-хрватских односа унутар социјалистичке Хрватске, с финалом у „Бљеску” и „Олуји”, који је више него трагичан за Србе с подручја Хрватске, Славоније и Далмације, подухватила се задатка да осветли један кратак, али значајан период у животу Срба на „хрватским” просторима после Првог светског рата, од 1918. до 1941. године, тј. комплетан међуратни период. Међутим, с обзиром на приступ који је Софија Божић канила да реализује, овај период је морао бити подељен у два периода, тј. у две кохерентне књиге, као делове целовите студије. Пред собом имамо, у ствари, први том њене историје Срба у Хрватској, Славонији и Далмацији у међуратном периоду (1918—1929). Књига је подељена у шест поглавља неједнаке дужине, која су, опет, издељена на потпоглавља.

Прво поглавље, под насловом *Обликовање територије: Хрватска и српски етнички простор у Хрватској* бави се одређивањем територије на коју се односи истраживање (подручје Хрватске, Славоније и Далмације из времена Аустро-Угарске), географске особености, демографски опис подручја, с бројчаним кретањем становништва и његовом етничком струк-

туром. Године 1921. у Хрватској и Славонији живело је 658.769 Срба, а у Далмацији још 106.132, што износи заједно *764.901 жиџтељ српске нацио-налноџти*. Срби и Хрвати су живели измешано. Када се с глобалног пре-ђе на регионални план, тада је јасно да постоје територије са изразито хрватском већином становника, *џтериџторије са изразито српском већином* и мешовите територије. Спој подручја са српском већином и део под-ручја која су мешовитог састава чине *српски еџнички џростџор у Хрватџ-ској*. Српски етнички простор, према ауторки, обухвата „подручје дуж пограничног појаса према Босни и Херцеговини (Лику, Банију, Кордун, северну Далмацију, Славонију и Срем; стр. 82). Ово подручје углавном спада у неразвијене, привредно пасивне крајеве. Срби су мало партици-пирали у главним урбаним центрима. На подручју Савске бановине (1931. године) Срби су чинили свега 7,1% становника градова. Уз то, они нису имали ниједан већи урбани центар на свом етничком простору, који би за њих био гравитациони.

У другом поглављу *Привредна сџрукџура и друџиџвени развиџтак* (стр. 87—164), ауторка износи податке о аграру, трговини и занатству, индустрији и новчаним заводима, земљорадничким задругама и привредним удружењима. Посебно је обрађен проблем саобраћајне инфраструктуре. Иако је пољопривреда доминирала и у Хрватској, Славонији и Далмацији, у овим областима индустрија је била развијенија него у источним деловима земље. Тај јаз се временом продубљивао. С друге стране, области српског етничког простора у Хрватској, Славонији и Далмацији остале су изоловане од индустријализације, развоја саобраћаја и мењања привредне структуре. Привредне организације српског народа, наслеђене из периода Хабзбуршке монархије (Српска банка, Привредник, Савез српских земљорадничких задруга), престале су бити ослонац привредног развитка српских крајева.

Треће поглавље *Начин живљења — између џтрадиционалноџ и модер-ноџ* (стр. 167—229) ауторка посвећује селу, где је огромна већина Срба живела и миграцијама. Село је било амбијент у коме су се Срби рађали, одрастали, проводили своје зрело доба и своју старост. Од старог начина живота споро се одступало. Вишечлане породице становале су у малим, скромним кућама. Млади су рано ступали у брак и одвајали се од родитеља, напуштајући традиционалну задругу и устаљену породичну структуру. Иако су сви тешко живели, на жени је био понајвећи терет. Неразвијена култура становања и недовољна здравствена заштита погодвале су развоју болести, које су повећавале смртност становништва. Једнолична исхрана, једнолична одећа — карактерисале су српско село. Покушаји да се то све промени (на пример, народни посланик Милан Прибићевић — Сељачка већа и лист *Сељачко коло*) били су усамљени. Држава није имала програм који би се односио на српски етнички простор у Хрватској, програм који би унапредио живот појединца, места и области. У посматраном периоду настављен је ранији тренд миграција, или због школовања или због сезонског посла, а такође и тренд трајног исељавања, у друге крајеве земље или у иностранство. У хрватским градови-

ма малобројне српске грађанске породице играле су значајну привредну, друштвену и политичку улогу, не одричући се идентитета.

У веома обимном и подацима крцатом четвртом поглављу *Просвета и култура Срба у Хрватској* (стр. 233—452) ауторка је најпре обрадила проблематику основног школства и проблем аналфabetизма. Основно школство у Хрватској, Славонији и Међимурју било је развијеније него у Србији. Међутим, број основних школа у српским крајевима Хрватске, Славоније и Далмације био је испод сваког просека. У овим крајевима неписменост је била највећа, школе малобројне, неусловне, далеко од већине ученика. Уз малобројност школа ишла је и малобројност учитеља. Подржављење српских вероисповедних школа имало је за резултат пораз њихове српске оријентације у корист југословенске, без обзира што су у њима и ђаци и наставници били Срби. Што се тиче српских просветних радника ауторка је приказала њихову бројност, образовну структуру, положај у друштву и деловање, уочавајући да су због њихове малобројности српску децу васпитавали и хрватски учитељи. Средњих школа било је мало у српским крајевима, а њихов профил није био одговарајући потребама средине. Поред осталих проблема, уочен је и проблем српског и хрватског национализма у школству, партијска подвојеност међу српским просветним радницима, честа алкавост, тежак живот и незнање наставног кадра. Ауторка је обрадила и питање културно-просветних и хуманитарних друштава, проблем штампе (новине, часописи, календари и алманаси) као и многобројне проблеме везане за Српску православну цркву (организација епархија, протопрезвитеријата и парохија, манастирски комплекси и црквена здања, свештенство), с посебним освртом на верска осећања Срба. На крају овог поглавља, ауторка се дотакла и питања односа „пречана” и „Србијанаца” у области културе, што није било без везе с политиком, у којој су све више долазили до изражаја створени, наметнути и раширени стереотипи. Ипак, без обзира на све проблеме у просвети и култури, Срби из Хрватске, не губећи духовно јединство са Србима из Србије ни за време Аустроугарске, и у новој држави (Краљевини СХС) остаће одани Србији и српској идеји, и свом српском идентитету, одбацујући као нерационалну и несврсисходну поделу Срба на „пречане” и „Србијанце”.

У петом поглављу *Срби у Хрватској и политички живот Краљевине СХС*, једнако обимном као оно посвећено образовању и култури, ауторка је размотрила најважније аспекте политичког живота, приказала деловање релевантних актера у политичком пољу, разјаснила најважније дилеме новостворене државе с аспекта српско-хрватских односа, те хрватско-српских односа у Хрватској и српско-српских односа (пречанско-србијанских).

Срби из Хрватске своју политичку вољу изражавали су кроз политичке странке и на парламентарним и општинским изборима. Они нису били политички хомогени. Углавном су гласали за Демократску, односно Самосталну демократску странку и Радикалну странку. Срби из Срема и источне Славоније, као и из Далмације, били су, углавном, за радикале, а остали за самосталце. У политичком животу је било много

оштрашћености, што је слабило унутрашњу кохезију српског националног корпуса, како у Хрватској тако и уопште. Хрватско питање, које је доминирало у расправама које су вођене око унутрашњег уређења државе, негативно се одражавало на Србе у Хрватској. Борба Хрвата против наводне српске хегемоније у држави, често се сводила на борбу против Срба у Хрватској као хегемониста. „Међутим, тезу о српској политичкој хегемонији, коју су пласирали хрватски политички кругови, доводи у питање не само то што Срби, за разлику од Хрвата, нису били политички хомогени, већ, као што смо видели, и низ других показатеља, пре свега то што број српских посланика из Хрватске, Славоније и Далмације, као и из Хрватске и Славоније посебно, све до средине двадесетих година није био већи од њиховог удела у националној структури становништва, затим што неки од њих нису били домицилно везани за хрватски простор, што се једна групација, окупљена око Светозара Прибићевића при крају истраживаног периода везала за хрватске политичке снаге итд.” (стр. 673). Краљ и влада ни у чему нису фаворизовали Србе из Хрватске. С друге стране, српске политичке снаге из Србије нису довољно познавале Хрвате и суштину њихове политике, што је уз прецењивање политичке моћи Срба у Хрватској, ове довело у тежи и сложенији положај него што је у новој државној заједници требало да буде.

Шесто поглавље ове књиге под насловом *Биографске слике* посвећено је личностима из разних области, које су биле значајне међу Србима у Хрватској. Од истакнутих Срба који су се бавили политиком обрађени су Јован Бањанин, Срђан Будислављевић, Милован Грба, Урош Десница, др Петар Зеџ, Сава Косановић, Душан Летица, Богдан Медковић, др Душан Пелеш, Милан Прибићевић и Светозар Прибићевић. Међу научницима ауторка је обрадила животописе Милана Вујаклије, Милоша Ђурића, Милутина Миланковића и Николе Тесле. Истакнути уметници су Драган Алексић, Стојан Аралица, Стеван Галогача, Владан Десница, Милан Дурман, Владимир Велмар-Јанковић, Душан Јерковић, Петар-Пјер Крижанић, Мирко Королија, Бранко Машић, Љубомир Мицић, Марко Мурат, Бранко Ве Пољански и Симеон Роксандић. Обрађена су и истакнута свештена лица: епископ пакрачки Мирон, др Милош Парента, епископ Валеријан Прибићевић, и Сергије Урукало, сплитски свештеник. Међу осталим ствараоцима и прегаоцима истицали су се Владимир Матијевић (Привредник), Адам Прибићевић, Петар Теслић, индустријалац и Светислав Б. Цвијановић, издавач. Кроз биографије ових истакнутих Срба осликан је и менталитет читавог српског народа у Хрватској, његове карактерне особине и његови потенцијали, који су и тада и касније били запретани, да би убрзо били изложени и уништењу.

У закључним разматрањима ауторка је исказала сукус резултата свог истраживања, које баца ново светло на Србе у Хрватској у посматраном периоду. Они чине њихову слику јаснијом и потпунијом, више него што је то постигнуто у било ком делу до сада. Стога јој можемо одати признање на уложеном труду. За даље бављење овом темом, било у целини или у појединостима, ово дело Софије Божић биће просто незаобилазно.

Драго Њеђован

СОЦИОЕКОНОМСКЕ СТУДИЈЕ ПРОФЕСОРА
ЉУБОМИРА МАЦАРА

Љубомир Мацар (2008). *Недостајуће димензије у евалуацији макроекономских перформанси Републике Србије*, Београд: Министарство финансија Републике Србије; Љубомир Мацар (2009). *Економска полијтика пред изазовима скучене управљивости*, Београд: Министарство финансија Републике Србије

Прва студија професора Љубомира Мацара *Недостајуће димензије у евалуацији макроекономских перформанси Републике Србије*, урађена за потребе Министарства финансија Републике Србије, елаборира тезу да Србија, за разлику од других европских земаља, у изузетно тешким условима формулише и спроводи економску политику која значајно утичу на макроекономске перформансе и које би стога требало узети у обзир приликом њихове евалуације.

Кључна теза ове студије јесте да успешност економске политике треба да се оцењује према постигнутим резултатима у области раста, запослености, инфлације, платног биланса и других мерљивих резултата, али и према условима под којима је формулисана и спроведена економска политика, који су битно утицали на постигнуте резултате. Студија детаљно разматра бројна ограничења управљачких механизма у формулисању и спровођењу економске политике у Србији. Посебна пажња се посвећује политичкој фрагментацији у Србији, тешкоћама рационалног структурисања и институционалне равнотеже власти, тешкоћама формирања извршне власти и функционисања коалиционих влада, које споро доносе одлуке и споро реагују на промене у окружењу. Кључни налаз ове студије јесте условљеност макроекономских перформанси управљачким ограничењима, уколико су она више присутна перформансе се теже постижу у институционално неповољном окружењу.

Проблемски комплекс услова и околности под којима Србија утврђује и спроводи економску политику проф. Мацар именује

као недостајуће димензије у евалуацији макроекономских перформанси и економске политике. Интердисциплинарна анализа недостајућих димензија у економским, социолошким и културолошким анализама развојних процеса у Србији, попуњава огромну празнину у друштвеним наукама и друштвеној пракси Србије.

Професор Мацар овом студијом, као и многим раније написаним књигама, чланцима и саопштењима се залаже за убрзавање социоекономске, политичке и културне транзиције у Србији кроз отклањање управљачких ограничења и препрека које постоје на нивоу привреде и друштва као објекта управљања и на нивоу управљачког система. Он оцењује да су привреда и друштво у Србији структурно неуравнотежене целине, израсле у институционалном миљеу колективног власништва и вантржишне координације, којима је тешко управљати, посебно кад се томе дода распад Југославије, ратни сукоби на њеној територији и њихове последице. Такође, управљачки систем у Србији је неприлагођен захтевима тржишне привреде и модернизације друштва, с много празнина у систему неопходне координације. Институционални развитак озбиљно је ограничен постојећим политичким системом и друштвеном хетерогеношћу на којој је заснован.

Аутор је децидно заузео став да је економска политика потребна за нормално функционисање привреде, с тим да она може да продукује и штете и користи. Економска политика је потребна, између осталог, и због потребе да се обезбеди идентификација и

реализација јавних добара и то је разлог за евалуацију економске политике која омогућује њено кориговање и усавршавање.

Оцењивање економске политике потребно је да узима у обзир не само резултате, већ и услове под којима су они постигнути. Проф. Маџар оцењује да су резултати економске политике у Србији током деведесетих година протеклог века и у првој декади 21. века постигнути под изузетно тешким условима и да то треба узети у обзир код вредновања економске политике. Другачији су резултати економске политике која функционише под стандардним условима и у уређеном управљачком окружењу.

Србија је по проф. Маџару теже управљива земља у односу на друге земље, због тешких околности у последње две деценије и због неизграђеног управљачког поретка. Привреда и друштво у Србији стога су као објект управљања тешки за контролу и управљање. При томе, и сам управљачки механизам је непоуздан и лоше структурисан. У текућем функционисању система проблем управљивости се јавља на нивоу оперативних међузависности и на нивоу дубљих структурних недостатака система који је на самој ивици (не)управљивости.

Као кључну слабост система којим се управља проф. Маџар наводи да Србију карактеришу ограничења везана за објект управљања и за управљачки систем, као што су честе и неутемељене промене државне организације, низак кредибилитет законодавне, извршне и судске власти, стални вишак потрошње у односу на производњу и доходак, висок ниво евроизације привреде и недовољна ефикасност монетарне политике у регулисању обима домаћих трансакција. Поврх тога, Србију карактеришу ограничења везана за поремећаје привредне структуре, високе макроекономске неравнотеже, сива економија, популизам у вођењу економских и других политика, старење становништва, корупција.

У студији су идентификоване и слабости самог управљачког система које се испољавају у институционалном вакууму насталом, након демонтажа наслеђених колективистичких институција, због спорог грађења нових институција тржишне привреде и плуралистичке демократије. Поред тога, Србију карактеришу дубоки структурни недостаци политичког система везани за мотивацију политичких актера да реализују све своје партикуларне интересе по цену огромних губитака за друштво. За Србију је специфична и наглашена историјска, верска и културна хетерогеност која продукује поли-

тичку издиференцираност с негативним последицама на функционисање изборног процеса и политички живот у земљи. Једна од последица политичке фрагментираности коју наглашава професор Маџар јесте коалициони парламент и коалициона влада с многим слабостима као јавних институција које споро доносе одлуке, и то лоше компромисне одлуке.

Аутор студије утврђује да политички „откази” и државни недостаци произилазе из наглашено конзервативног вредносног система у Србији, који представља крупно ограничење модернизацији друштва и привреде. Традиционални вредносни систем продукује правила друштвене игре која су супротна начелима тржишне привреде и демократског друштва и потребама успешног и одрживог развоја. Такав вредносни систем учврстио је анахроне неформалне институције где доминира колективизам, егалитаризам и једнообразност вредности наметнутих појединцима. Колективизам гуши личне слободе и аутономију и умањује ниво знања и техничког напретка као кључног фактора привредног развоја и модернизације друштва, а егалитаризам инсистира на равномерној расподели дохотка, што је супротно економским начелима вредновања ресурса и принципу награђивања економских актера сходно њиховим производним доприносима.

Проф. Маџар традиционалистички вредносни систем посматра као главну препреку динамизирању економских процеса и модернизације друштва. У таквом друштвеном систему, који је доминантно наметнуто појединцима колективизам и егалитаризам, политичке странке формулишу политике и развијају институције, у складу с традицијом, не би ли прибавиле максимум гласова. Конзервативно бирачко тело се споро мења, тек кад осети последице традиционалистичких политика, али се и даље део тога тела прилагођава текућим конзервативним друштвеним вредностима. То је најдубљи структурни дефект и функционални недостатак политичког система у Србији већ више деценија са изгледима да продужи трајање у будућности.

За излазак из такве друштвене ситуације проф. Маџар препоручује брзо и енергично оживотворење владавине права, која би озаконила и штитила људска права и индивидуалне слободе, што би охрабрило појединце и њихове „заробљене” умове на нове начине обављања послова и нове обрасце понашања. Проф. Маџар очекује да такве иновације прихвати све више људи са савременим начином размишљања и понашања, без

конзервативних навика и представа о свету. У супротном, учврстила би се стагнантност и безнађе традиционалистичке окамењене друштвене ситуације.

Србија је на путу за ЕУ суочена с крупним ресурсним ограничењима привредног развоја, али и са ограничењима управљачког поретка. Проф. Маџар сматра да је ограничени управљачки капацитет најтеже развојно ограничење коме је посветио ову студију. Он тврди да је Република Србија тешко управљива земља не само због ограничења која има привреда као управљачки објект, већ и због структурних и функционалних недостатака управљачког механизма.

Овим радом у четири одељка анализиране су на оперативном и теоријском нивоу опредељујуће детерминанте смањене управљивости привреде и друштва у Србији, што је највећа сметња економској политици. Посебна пажња посвећена је анализи механизма који умањују управљивост привреде као система. У првом одељку аутор на оперативном нивоу разматра непосредне међузависности макроекономских индикатора и институционалних чинилаца који ограничавају вођење економске политике, док у трећем одељку разматра фундаменталне детерминанте смањене управљивости привредом и друштвом, као што су традиција, обичаји, вредносна одредења, моралне норме, општи културни кодови, национални митови, колективна сећања. У другом одељку сагледане су бројне темељне везе које дају дубок печат друштвеној заједници као целини.

Полазна теза у анализи макроекономских перформанси јесте да савремене привреде функционишу у наглашено различитим условима и да се та различитост мора узети у обзир приликом сагледавања макроекономских учинака које постиже одређена земља у одређеном периоду. Друга базична теза јесте да дубок увид у услове и ограничења под којима делују и привреда и економска политика омогућује рационалније формулисање економске политике и постизање бољих макроекономских резултата. Трећа теза јесте да Србија у односу на друге земље спроводи транзицију као крупан институционални преображај уз велика управљачка ограничења и препреке у односу на друге привреде које функционишу под повољнијим условима.

У студији се суптилно анализирају кључни чиниоци недовољне управљивости привреде Србије као објекта развојнополитичког и текућег економскополитичког регулисања, као што су структурне неуравнотежености привреде, значајније присуство сиве

економије у укупној привреди, недовршеност и неделотворност државне организације, популизам у вођењу политике у целини, посебно економске политике, макроекономске неравнотеже, старење становништва и раст социјалних и пензијских давања, вишак домаће тражње у односу на домаћу понуду, низак кредибилитет земље, недовољна ефикасност монетарног механизма, корупција и слично. Поврх тога, анализирани су и недостаци управљачког система као чиниоца недовољне управљивости, као што су асиметрија у замени институционалних механизма (управљачки вакуум), недовршеност и неделотворност политичког система, коалиционе и неделотворне владе и слично.

У анализи ограничења у вођењу политике као управљачке активности, проф. Маџар разматра формалне и неформалне институције и њихову чврсту међусобну условљеност, као и импликације тих сложених међузависности у економском и друштвеном систему. Он корене ограничења у вођењу економске политике и дефеката институционалног поретка налази у институцијама, посебно неформалним институцијама које значајно утичу на прихватање и јачање формалних институција и одражавају се на читаву државну организацију и на функционисање политичког система. Главни истраживачки налаз проф. Маџара јесте да неформалне институције у Србији представљају детерминанту успореног процеса реформи и европске интеграције привреде и друштва у Србији. Он аргументовано и убедљиво показује институционалну условљеност развојних процеса и указује да је неопходна координативна и усмеравајућа улога институција због недостатка информација или њихове незадовољавајуће поузданости. Управљивост система условљена је развијеношћу институција, не само обимом и квалитетом информација, које су по правилу непотпуне и несавладиве.

Студија је знатним делом посвећена неформалним институцијама као што су традиција, култура, вредносни ставови, колективна сећања и норме и обрасци понашања. Оне еволутивно настају као неформализован ослонац на акумулирана искуства и снажно утичу, кроз здраворазумско проучавање услова и околности, на управљивост система, с обзиром на то да се рационалним одлучивањем не може покрити огромно подручје деловања привредних субјеката, домаћинства, државних установа, невладиних организација. Формално правним актима уобличене институције и неформалне институције

је уобличене управљачким рутинама, навикама, обичајима и традицијом представљају писана и неписана правила која обезбеђују управљивост привреде и друштва.

Проф. Маџар суптилно разматра проблем изградње институција тржишне привреде и парламентарне демократије у земљама у транзицији и указује на тешкоће приликом преузимања правне регулативе креиране у земљама тржишна демократије од стране земаља централне и источне Европе у процесу њихове транзиције. Кључни разлог за то је колективистичка традиција тих земаља настала у епохи социјализма и изградње социјалистичког друштвено-економског поретка. И друге земље, попут Кине или земаља Јужне Америке, сведоче да правну регулативу земаља с развијеним тржишним привредама није лако применити услед различите културе и традиције и на њима насталих неформалних институција.

Проф. Маџар убедљиво приказује супериорност модерних друштава с тржишном привредом над традиционалистичким друштвима с колективизмом и егалитаризмом као носећим вредносним одређењима и обрасцима понашања. У модерним друштвима с културом индивидуализма и утемељеним формалним институцијама, мање су заступљене неформалне институције, док су у традиционалистичким друштвима мање заступљена формализована правила, а више неписане регуле садржане у традицији, обичајима и колективном памћењу, које представљају велику сметњу институционалним променама и модернизацији друштвене заједнице у целини.

Проф. Маџар констатује да Република Србија поседује неделотворне формалне и неформалне институције које умањују управљивост економских и социјалних процеса и ограничавају убрзавање развоја и модернизацију друштва. У вези с тим значајне су аналитичке констатације проф. Маџара о спорој модернизацији привреде и друштва у Србији. Србија је 2001. кренула у процес модернизације привреде и друштва суочена са старом социјалистичком регулативом и с традиционализмом неформалних институција, које су биле у сукобу с тржишном привредом и модернизацијом. Тада је отпочела изградња формалног правног поретка, тако што је Влада припремала текстове закона које је Скупштина изгласавала, као и промена вредносне оријентације Србије у правцу европске вредносне конфигурације. Осам година после Србија нема модерну европску регулативу и вредносне претпо-

ставке за модернизацију привреде и друштва. Постојећа формална и неформална правила понашања свих актера привредног и друштвеног живота више су ограничења него подстицај убрзавању развоја и институционалног прилагођавања. Ни елита ни народ у Србији нису довољно посвећени институционалној трансформацији и промени традиционалистичких вредносних одређења, а знатан део друштва је против реформи и европског система вредности. Последица тога је неизграђена институционална инфраструктура, а најкрупније институционалне слабости Србије јесу неефикасност судског система и ограничени административни капацитети. Из такве аналитике произилази да Србија нема регулаторне аранжмане и неформалне институције адекватне савременим тржишним системима и модерним демократским режимима и да је то чини земљом с ниском управљивошћу привреде и друштва. Он наглашава да су дефекти политичког система и национализам одређујући чиниоци смањивања управљивости привредом и друштвом. Демократски политички систем одражава преовлађујуће друштвене вредности. Преовлађујући систем вредности из кога је израстао политички систем у Србији више представља сметњу него подстицај развоју. Поврх тога, прекомерни национализам је велика сметња модернизацији друштва и институционализацији друштвеног система.

У заључном разматрању аутор наглашава да се макроекономске перформансе, постигнуте под различитим условима не могу вредновати на исти начин. С тим у вези, основна порука овог истраживања јесте да достигнућа Србије у институционалној изградњи и у економској политици треба сагледавати у светлу неповољних околности под којима су постигнута и под којима се економска политика формулише и спроводи. Статистички регистроване макроекономске перформансе Србије потребно је оцењивати, имајући у виду услове под којима су остварене и околности које су отежавале вођење друштвене, посебно економске политике у неизграђеном и неефикасном управљачком амбијенту Србије.

* * *

Друга студија професора Љубомира Маџара *Економска политика пред изазовима скупчене управљивости*, урађена за потребе Министарства финансија Републике Србије, је наставак студије *Недостигајуће димензије у евалуацији макроекономских перформанси Србије* у којој су разматрани чиниоци и импли-

кације недовољне управљивости у привреди и њеном окружењу.

У новој студији се разматрају разлике у управљивости привреда и немоћ науке у системима управљања, који обезбеђују партикуларне интересе уграђене у институционални поредак. Теоријски и аналитички се разматрају системска и управљачка ограничења и њихове импликације са становишта целисходног функционисања система као целине, односно правила која регулишу његово функционисање у нормалним околностима.

У студији проф. Маџар елаборира везе економске науке и економске политике и показује да те везе нису биле продуктивне. Он наглашава да економска наука није имала потребан утицај на економску политику, која није оптимално користила резултате економске науке. Посебна пажња је посвећена недовољном увиду економске науке у управљачка ограничења која отежавају формулисање и спровођење економске политике, као и неизграђености аналитичког апарата за суочавања с ограничењима економске политике и институционалне изградње. Проф. Маџар се залаже да економска наука проучава и аналитички формализује, не само ресурсна и технолошка ограничења, већ и управљачка и институционална ограничења, као и да се на бази увида и резултата економске науке боље формулише и води економска политика и институционална изградња и постижу оптималне економске перформансе. Без такве економске науке економска политика може да чини промашаје, а мере и акције економске политике и структурне промене су мање делотворне.

Предмет ове студије су ограничења у вођењу економске политике. Кључни правци истраживања јесу: анализа економскополитичких механизма и њихових импликација у политички фрагментираној земљи; анализа социјалних корена политичке фрагментације, етничке хетерогености и националне издељености Србије; анализа тешкоћа у постизању компромиса и несигурности аранжмана који проистичу из таквих компромиса; анализа последица крупних друштвених избора који су везани за етничку хетерогеност и ограничени капацитет стратешког одлучивања на највишим нивоима друштвена организације и ограничени административни капацитет за спровођење стратешких одлука; анализа специфичности етничког састава друштва у Србији и политичких последица с те тачке гледишта и компаративних предности алтернативних изборних система; анализа корупције и осталих облика

социјалне патологије као последица етничке хетерогености.

Полазно становиште проф. Маџара јесте да економска теорија не третира целовито ограничења у економској делатности, иако су она, донекле, заступљена у економскотеоријским формализацијама привредних процеса. Он истиче да су у теорији економске политике највише третирана и формализована технолошка и ресурсна ограничења која се и детаљно операционализују сагласно њиховом објективном значењу у привредним процесима, док су у мањој мери формализована и операционализована институционална ограничења, ограничења у управљачким механизмима посредством којих се размештају и користе ресурси и формулише и спроводи економска политика, као и ограничења у погледу расположивог знања и информација.

Проф. Маџар указује да економска теорија и анализа не узимају у потребној мери у обзир управљачка ограничења, посебно ограничења у политичком систему који опредељује креирање свих управљачких механизма, а ови регулаторни механизми опредељују функционисање привреде и читавог друштва. Економска теорија и анализа, осим изузетака, дуго су занемаривале ограничења из недограђених и дефектних политичких система која су деформисала регулаторне механизме, генерисала неравнотеже и успоравала развој.

Економска теорија је анализирала недостатке макроекономске регулативе (економских система) и идентификовала тржишне отказе (екстерналије, економија обима, монополске тржишне структуре, информационе асиметрије и др.). Део економске теорије је због дефеката тржишног система у држави видео ослонац и заговарао другачији механизам управљања од тржишног механизма, односно система аутоматске тржишне регулације. Реч је о механизмима државне регулације и недемократским системима политичког одлучивања који су у стању да отклоне тржишне недостатке. Део економске теорије је идентификовао „отказе” у механизмима државне регулације и показао да држава није свемоћна.

Проф. Маџар констатује да је Н. Стерн у раду *The Economics of Development: A Survey, Economic Journal*, XCIX, No. 397, September 1989, стр. 597—685, идентификовао девет тржишних „отказа” и једанаест владиних (државних) „отказа”, и тиме показао да недостаци обележавају и систем тржишне регулације и систем административне регулације. Стерновој аргументацији проф. Ма-

цар додаје да се неки „откази” могу јавити и у систему тржишне координације и у систему административне координације. На пример, монопол се јавља као тржишни „отказ” и као „отказ” државе. Екстерналије и растући приноси (економија обима) се јављају и у тржишним и у државним аранжманима. У тржишној и вантржишној координацији на исти начин се манифестују оскудица и недовољан квалитет информација, споре реакције појединаца и фирми, недостатак функције циља и други „откази”.

У студији се указује да професионални економисти недовољно узимају у обзир управљачка ограничења и мимо њих дају препоруке за економску политику. При томе, заборавају да се њихове препоруке могу остварити само ако не постоје ограничења у управљачким механизмима. Економисти идентификују реална технолошка и ресурсна ограничења, а недовољно узимају у обзир теже доказива ограничења у регулативним системима. Актуелни политички систем и регулаторни систем у привреди представљају ограничење у сплету институционалних аранжмана унутар којих се формулишу и потом спроводе економске политике. Политичка фрагментација и последично слабе управљачке институције слабе развојни потенцијал због неспособности система да мобилише расположиве ресурсе на одабрану трајекторију развоја.

Аутор као носећу поставку ове студије узима концепцијску одвојеност стварних процеса вођења економске политике, односно привредносистемских механизма кроз које се, заједно с одговарајућим процедурама, формулише и спроводи економска политика, од спознајних и аналитичких поступака економске теорије и анализе. Пословни системи и економски систем у целини функционисали су у Србији по ванстандардним обрасцима деловања, који су у принципијелном и функционалном погледу одвојени од парадигми на којима се темељи друштвена теорија и анализа. Аутор документује да наука није применљива на економски и свеукупни друштвени систем с конститутивним и функционалним недостацима (дефектима) због којих нема шире друштвене рационалности у управљању привредним токовима и друштвеним пословима. Наука у Србији, по професору Мацару, није у ситуацији да компензује фундаменталну неспособност система да по светским стандардима користи расположиве ресурсе и технолошке могућности, што умањује друштвено богатство и имплицира нижи ниво задовољавања индивидуалних и колективних по-

треба. Немогућност системске примене научно заснованих поступака у алокацији ресурса и усмеравању развоја у крајњој линији значи успорен развој и ширу друштвену нерационалност у управљању привредом и друштвеним пословима. Ограничене могућности за примену науке значе економско и цивилизацијско заостајање друштва, без обзира на развојни потенцијал привреде и друштвене заједнице.

Важан налаз ових истраживања јесте да у Србији у процесима институционалне изградње нису потпуно и конзистентно постављени управљачки аранжмани и регулаторни механизми. Историјско наслеђе представља генерално ограничење у грађењу нових и трансформацији постојећих институција. Проф. Мацар заговара институционалну модернизацију путем развоја формалних институција које су санкционисане законима и пратећим прописима и развоју неформалних институција, које делују регулаторном снагом (вредносна одређења појединаца, фирми и друштвене заједнице као целине, традиција и историја, култура, укључујући религију).

Институционални развитак ограничавају недовољна знања о институцијама које су у прошлости условљавале обрасце понашања и правце индивидуалног и колективног деловања. Наслеђене институције су важан извор знања који се може уградити у обликовање нових институција. Поред тога, за креирање и операционализацију нових институција важно је знање субјеката који унутар институција делују, а које је потребно да се постигне задовољавајући пословни резултат.

Проф. Мацар се залаже за идентификацију свих релевантних ограничења која је неопходно узимати у обзир у економским анализама, како би препоруке економске науке за економску политику и институционалну изградњу биле реалистичне и спроводиве.

Носећа поставка овог рада јесте теза да се економска политика у различитим земљама формулише и спроводи под различитим условима, зависно од степена управљивости привреда и својстава управљачких система.

Разлике у управљивости привреда представљају разлике у економским системима као објектима управљања које потичу из структурних карактеристика привреда и постојања макроекономских неравнотежа, као и од степена отворености привреда и њихове укључености у међународно економско окружење. Наведене разлике утичу на формулисање и подешавање економске политике,

док су određujuće разлике у управљачким системима, односно институционалним механизмима посредством којих се привреда као систем регулаторно прилагођава стабилизацији и развојно усмерава. За вођење економске политике и институционалну изградњу битно је отклонити дефекте у механизмима управљања, односно у управљачком систему, што је знатно теже.

Проф. Маџар идентификује објективна ограничења у вођењу економске политике и усмеравању институционалне изградње. Развој управљивих система у разним земљама је различито структурисан и одвија се уз бројна објективна ограничења, па су стога и различито ефикасни управљачки системи појединих земаља. Историјски наслеђени институционални услови представљају објективно ограничење за изградњу нових институционалних аранжмана и стварању ефикасних институција. Институционални развој је објективно ограничен у земљама које су деценијама имале колективно властништво и административно управљање и нису у упоредивој ситуацији са земљама које деценијама еволутивно граде тржишно постављене институције. Поред тога, друштвени услови под којима се развијају институције су различити у различитим земљама и они određuju развој система регулаторних аранжмана као управљачка институционална надградња привреде и друштва у целини. Друштвени услови институционалног развојка су више ограничење него подстицај у етнички хетерогеним друштвима, као што је друштво у Србији због партикуларних интереса и њихове конфликтности везано за националну хетерогеност.

У етнички хетерогеним друштвима објективно је теже постићи друштвени (општи) консензус određujuћи за изградњу институционалног поретка. На овој чињеници састављају се коалиционе владе као неефикасне управљачке институције које често представљају ограничење за вођење економске политике и институционалну изградњу. Критика актера који воде економску политику и граде институције, мора уважавати објективна ограничења која се намећу и на управљање и на развој институција, да би била утемељена и делотворна. Аутор је већи део студије посветио анализи корена и својстава етничког састава као детерминанте социјалне хетерогености. Он етничку хетерогеност друштва у Србији посматра као фундаментални узрочник тешкоћа у вођењу економске политике и као ограничење у институционалној изградњи.

Завршни део студије посвећен је корупцији, која добрим делом проистиче из политика фрагментираних система етнички хетерогеног друштва. Аутор примећује да корупција смањује управљивост система и комплексније услове у којима се води економска политика, често мимо утврђених циљева и јавних интереса.

Поента овог истраживања јесте да са знајни и аналитички поступци друштвене науке и њену критику и препоруке везане за идентификацију и реализацију јавног интереса, није у стању да прихвати институционализовани управљачки систем Србије. Наука тежи да се у институционални поредак угради јавни интерес и да се он на оптималан начин реализује. Међутим, институционални поредак садржи бројне партикуларне интересе који се реализују кроз бројне акције, мере и политике, које одуарају од научних сазнања и препорука. Наука је и током деведесетих година прошлог века препоручивала оно што је засновано на законима и пословним стандардима за нормалне околности, а пракса је наметнула другачији режим пословања који је одуарао од закона и стандарда пословања у нормалним околностима.

Један од кључних налаза овог истраживања јесте да институционална изградња и економска политика у ванредним околностима током деведесетих, али и у протеклих осам година транзиције, нису имале основу за далекосежну институционалну реконструкцију која би смањила јаз између јавног интереса и партикуларних интереса и тиме смањила учинке етничке хетерогености друштва. То подразумева нова решења у политичком систему која обезбеђују јавни интерес, а потом институционално прилагођавање организације и структуре државне власти (парламент, влада и њени ресори и цела јавна управа). У томе, најважније је да се кроз реформе смањи политичка издиференцираност и партикуларни интереси и тиме побољшају услови за формирање и рад владе. Могућа алтернатива коју треба избећи је задржавање постојеће конфигурације институција у политичком систему. У тој опцији науци нема места, будући да јавне институције максимизирају партикуларне интересе, уместо јавног интереса. У супротном, наука би се ставила у службу партикуларних интереса који се реализују кроз институционални поредак и економску политику.

Проф. Маџар препоручује да све професије које су специјализоване за ванекономска подручја својом критиком и препорукама допринесу реформи политичког система,

државне власти и јавне управе. Економисти у оквиру својих професионалних компетенција дају препоруке везане за економска питања, али могу да допринесу уређењима у неекономским подручјима.

Ова студија показује да је политички систем крупна препрека носиоцима економске политике и институционалне изградње као и економској теорији и анализи. Научни приступ економској политици и институционалном прилагођавању подразумева анализу ресурсних и технолошких ограничења за оптималну алокацију и употребу ресурса, као и анализу ограничења у економском систему и у вођењу економске политике. Економску анализу потребно је проширити, поред разматрања ресурсних и технолошких аспеката привредних процеса, и разматрањем својстава управљачког система и сагледавањем ограничења процесима управљања.

У студији се на бази анализе политичког система и организације власти, која је с тим повезана, констатује да се у Србији тешко граде институције и економска политика суочава с бројним и крупним проблемима. У Србији су економскополитичке мере и институционална прилагођавања оптерећени партикуларним интересима због етничке хетерогености и њоме условљеном политичком фрагментацијом. Све то онемогућава Србију да изгради ефикасну државу, с одговарајућим местом у друштвеној организацији. Проф. Маџар препоручује да Србији одговара ограничена и јака држава у доменима на којима се ангажује, способна да реализује јавне интересе у тим доменима.

Општи закључак ове, као и претходне студије јесте да је неопходно и целисходно да економска наука и економска анализа узимају у обзир ограничења у управљачком систему, посебно када је реч о политички и етнички нехомогеним земљама као што је Србија, како би економскополитичке мере и акције и структурне реформе биле оствариве.

* * *

Професор Маџар овом и претходном студијом поучно и ефектно истиче да се економски трендови и заокрети могу разумети уколико се у економску анализу уведу и важни неекономски чиниоци који многоструко и снажно утичу на привредне процесе и развој. Познавање и уважавање неекономских чинилаца развоја у економским анализама посебно је важно код анализе механи-

зама и резултата привредног развоја на које утичу политичке, институционалне и најшире друштвене детерминанте. У овим студијама привредни развој се посматра као резултат економских и најширих социјалних чинилаца. При томе, проф. Маџар наглашава пресудну важност социјалних чинилаца који кроз унапређење друштвене организације и јачање институција обезбеђују технолошка побољшања и модернизацију привреде и друштва. Сталним (еволутивним) унапређењем социјалног окружења јачају институције као кључна детерминанта привредног развоја. У студијама проф. Маџара истраживани су чиниоци који ограничавају друштво да изгради ефикасне институције које утичу на привредне процесе и развој. Проф. Маџар као важан ограничавајући чинилац издваја редистрибутивну усмереност друштва, која је супротна развојној оријентацији модерног друштва. Он наглашава да институционални и последично привредни развој подразумева изградњу потребних регулативних механизма који мењају постојећи институционални поредак, поседовање потребних знања и информација и увођење потребних оперативних установа прилагођених новим институцијама.

Проф. Маџар у својим студијама се залаже за институционалну обнову у свим сегментима система за коју постоје крупна политичка ограничења и констатује да је Србија 2000. пропустила прилику да сруши стару политичку структуру и створи у основи нови регулаторни систем, односно развојно подстицајан институционални поредак који је покретач развојних процеса. Покретачи привредног развоја, који се налазе у друштвеним вредностима, традицији, култури и историјском наслеђу, предмет су ових истраживања проф. Маџара.

Писац ових студија, Љубомир Маџар истакнути је редовни професор Универзитета у Београду и БК Универзитета и изванредни истраживач макроекономских кретања и развојних процеса у Институту економских наука и Економском институту, у Београду. Имао сам лепу прилику да са овим угледним универзитетским професором и витезом економске професије — својим учитељем — остварим продуктивну сарадњу која у континуитету траје више деценија и доноси лично задовољство и друштвену корист.

Маринко Бошњак

ИГУМАНОВЉЕВА ЗАДУЖБИНА

Јован Јањић (2008). *Задужбина Симе Андрејевића Игуманова*,
Београд: Задужбина Симе А. Игуманова, стр. 215

Својерстан печат прошлих времена представљају задужбине оних људи који су желели да оставе нешто отечеству, у аманет потомству. Њихов сликовит приказ чине натписи са именом задужбинара појединих велелепних грађевина у многим градовима Србије. Много задужбина поделило је несрећну судбину свог народа, разарање, нестајање и скрнављење, а много њих остало је да одолева зубу времена, сведочећи о српској величини. Средњи век је за Србију био значајан у сваком погледу, а и за њене задужбине. Први задужбинари били су владари из династије Немањића, поједини феудални господари и високи црквени великодостојници. Потребно је, јер то заслужују, навести бар оне најзначајније и најлепше задужбине Немањића: Хиландар, Ђурђеви Ступови, Жича, Милешева, Студеница, Пећка Патријаршија, Грачаница, Раваница, Љубостиња, Сопотани, Велики Метеори, Крка, Матејча, Папраћа, Ариље, Морача, Градац... Временом за оснивање задужбина, односно фондова, заслугу имају људи из свих друштвених слојева, првенствено, велетрговци и индустријалци, а касније државници, политичари, владике, официри, професори... У новије време у нас најзначајнији период задужбинарства је период између 1918. и 1941. Тада су подигнуте задужбине Николе Спасића, Илије Милосављевића Коларца, Влајка Каленића, Алексе Крсмановића, Луке Ћеловића Требињца, Николе Чупића, Персиде Миленковић, Симе Андрејевића Игуманова, итд. Доношење закона о задужбинама везује се за 1896. и 1912. годину а 1925. закон се допуњује Уредбом о управи имовином задужбина и вршењу права надзора над задужбинским управама. Мртви период завештања следи након 1945. године доласком комуниста/социјалиста на политичку сцену Србије тј. Југославије. Још црна карактеристика овог периода после Другог светског рата, била је национализација приватне својине у коју је укључена и имовина задужбина, иако су оне већ имале друштвени карактер. Данас од државе повраћај тражи 73000 правних власника и наследника својих кућа, зграда и плацева.

Један од ретких примера повратка дела имовине, јесте задужбина Симе Андрејевића Игуманова. Сима Андрејевић Игуманов Призренац (1804—1881) је даривао цркве, манастире, школе, сиротишта, болесне, немоћне, певачка друштва и многе друге којима је помоћ била потребна. Пошто је као мали остао без родитеља, Сима је детињство провео у манастиру Светог Марка, код најстаријег брата Аксентија, игумана манастира, одакле је и добио друго име „Игуманов”. Након губитка своје породице, (перана смрт ћерке Магле и сина Манојла) Сима је, како патријарх српски Павле каже, заложио сав свој иметак, целог себе, у просветне, хуманитарне и друге узвишене рода свог циљеве, узраставши тако у великог добротвора васцелог рода српског. Као трговац живео је скромно, предано Богу и радио у Цариграду, Одеси, Кијеву и Београду, где се сусретао с разним просвећеним људима, који су радили на просвети и буђењу националне свести код свог народа. Желећи да на исти начин помогне свом завичају и земљацима из старе Србије, која је тада била под турском влашћу, намерава да отвори школу у Призрену, коју би сам издржавао. Губитком сина јединца Манојла, 1865. године, Сима Игуманов одлучује да се повуче из свог посла и посвети ономе што му је преостало, осталим синовима старе Србије. Зато пише своје прво завештање у тадашњем пребивалишту Кијеву, којим је сву своју имовину наменио тадашњој српској школи у Призрену. Касније, услед превелике љубави према свом народу и чежње да му помогне, 1869. доноси одлуку, а 1871. године и оснива Православну српску богословију у Призрену. Седиште Богословије је било у Симиној кући, као и пет околних кућа које је Сима, ради тога, купио. Задатак Богословије је био да спрема младиће српске националности и православне вероисповести у отоманској империји за народне свештенике и учитеље. Чекајући повољну прилику за повратак у Призрен, Сима је време проводио код пријатеља у Београду где је купио

више непокретних имања, од којих једно на Теразијама. Планирао је да се на том имању изгради вишеспратница која ће се издавати у закуп а приходи ићи за издржавање Призренске богословије и за друге просветне циљеве његовог родног краја. Плашећи се да неће дочекати повратак у Призрен, Сима Игуманов, 29. октобра 1880. године пише тестамент у коме завештава сву своју имовину у службу Призренске богословије, а управљање вредном задужбином поверава поглавару српске православне цркве, тадашњем митрополиту кнежевине Србије, а касније патријарху, с два помоћна старца које сам поглавар именује. Тиме је дата формална и фактичка основа за оснивање задужбине с његовим именом. Управа задужбине оствареним новцем успева да реализује Симине планове и подиже нову велелепну зграду на Теразијама по пројекту браће Петра и Бранка Крстића, свима познату, Игумановљевој палату. Детаљ зграде који је такође чинио јединственом, била је група скулптура, која се звала „Сима Игуманов са синовима“, чији је аутор Лојзе Долинар, словеначки вајар. Група скулптура је представљала Симу Андрејевића, његовог сина Манојла и четири ученика. Скулптуре су биле окренуте центру Београда у намери да прикажу жељу свих поробљених Срба у старој Србији, жељу за слободом. Морамо напоменути тужну судбину која је задесила Задужбину како у ноћи између 10. и 11. августа 1950. године када су скулптуре по нечијој наредби исечене и чекићима разбијене, тако и девет година касније, национализацију зграде. Зраци светла и наде следе тек 1990. године доношењем новог Закона о задужбинама, фондацијама и фондовима. Године 1991. општина Стари град (дотадашњи власник), враћа палату Задужбини. Задужбина је тиме могла да користи само пословни простор зграде, а спратни део зграде остао

је на коришћење станарима који су стекли станарско право, с тим да им није био дозвољен откуп станова. Ипак Задужбини је овим омогућен даљи рад одржавања и грађења нових зграда Богословије у Призрену. Најбољи приказ Симиних руку дела, била би реченица Јована Јањића, аутора књиге *Задужбина Симе Андрејевића Игуманова*: „Завештано у Призрену, потхрањује се из Београда а плодове убира цела отаџбина и васцео српски народ“. Међутим 1999. године, уследио је егзодус српског народа са Косова и Метохије, услед чега је Призренска богословија измештена у Ниш где је средстви-ма Задужбине подигнута нова „привремена“ Богословија. Призренска богословија је постала уточиште за прогоњене Србе и остале националности из Призрена, Ђаковице, Приштине, Дечана, Подујева... Тиме је и у овим, за њу, најтежим временима показала ширину српске душе и православно милосрђе. Привремена Богословија у Нишу наставља мисију Призренске богословије у стварању великих личности за српски род. Личности које је Призренска богословија школовала биле су учитељи, владике и тројица српских патријарха Варнава, Гаврило и Павле, од којих су прва двојица били њени ученици а трећи њен професор.

После читања ове књиге искрасавају питања: Да ли је нестало задужбинарство? Да ли ће се у Србији опет осетити национални значај задужбина и схватити чињеница да се велики део културног стваралаштва остварује управо преко њих? Да ли ће се и како у Србији будуће поштовати задужбине и фондације?

Остаје нам да видимо, али и да утичемо на садашње богате људе да оставе нешто у аманет својој отаџбини и народу, јер ће то народ уздићи, а и њих учинити већим сада и во вјеки вјекова.

Дејан Обућински

UDC 392.8:664.66(049.32)

ШЕСТ МИЛЕНИЈУМА ХЛЕБА

Хајнрих Едуард Јакоб (2009). *Шест хиљада година хлеба*,
Београд: Балканкулт фондација

Хлеб је производ природе и културе. Када дете први пут узме залогај хлеба поста-

је његов зависник до краја живота. Он је основна храна и метафора, симбол успеха и

пада, власти и немоћи! Он је трајна веза с пролазним и жељеним вечним животом.

Један од најбољих описа те сложене и дубоке везе човека с хлебом дао је чувени француски нутрициониста и истраживач с краја 18. и почетка 19. века Аугустин Парментер, кога, као мото књиге *Шест хиљада година хлеба* и сам аутор цитира у уводу: „Хлеб је благородни дар природе, храна, која се не може заменити ниједном другом храном. Када смо болесни, губимо жељу за хлебом тек када је изгубимо за свим осталим; када нам се опет та жеља врати, то је већ знак оздрављења. Хлеб пристаје уз свако доба дана, уз свако доба живота и уз сваку врсту варива: он побољшава сваку другу храну, он је отац и лошег и доброг варења. Када се једе с месом или с другом каквом храном, не губи ништа од своје сласти. Он је тако присан човечјој нарави, да му ми, тек што смо се родили, поклањамо сву своју љубав, а до смртног часа не можемо га се заситити.”

Хлеб је постао универзални заштитник живота. Обредни, празнични и обичајни хлебови прате живот свакога од нас, од рођења до смрти, па и после смрти. Хлеб није само егзистенцијална тема, већ и есхатолошка, односно онтолошка. Достојевски је написао: „Нема ништа на свету тако позитивно као што је хлеб!” Зашто баш хлеб?

Ту своју сакралну улогу у нашем животу хлеб је задобио из четири основна разлога:

На првом месту је његова *ајотројејска функција*. То су сâми састојци, без којих нема живота, а од којих припремамо хлеб: семе, вода, со. Још су стари народи веровали да је зрно житарице — живо, млевењем губи виталност, али поново умешано у хлеб постаје живот и даје живот.

Друго, *древност хлеба*, још од времена старих народа хлеб је постао наша основна храна (*прво јело*).

Треће, хлеб је означен као *људска храна*. Земљорадња, односно припремање хлеба су доказ да смо у прадавним временима, таложећи искуство током милиона година, успели од сирових ловаца и сакупљача само онога што нам природа пружа, да postanемо активни учесници у природним процесима. Тиме смо започели дуготрајни пут културног развоја. И то је записано негде дубоко у свакоме од нас.

И на крају, справљење или мешање хлеба одувек се поистовећивало с *моментом стварања свећа*, зато се хлеб у већини наших обреда и празника појављује као универзални модел људског света и људског тела. *Хлеб је светиљосна енергија!*

Он је заједнички именитељ свих цивилизација и култура које су настајале, трајале и одлазиле, а чије је исходиште Медитеран. На хлебу су стваране и рушене империје, културе и религије. И тако је то већ дужи од шест хиљада година. Управо о свему томе пише аутор ове узбудљиве и инспиративне, како стоји у поднаслову оригинала, свете и световне историје хлеба.

Препоручујући књигу *Шест хиљада година хлеба* аутора Хајнриха Едуарда Јакобија за штампу, Бојан Јовановић, научни саветник Балканолошког института САНУ је написао:

„У веома богатој литератури о хлебу ова књига познатог немачког писца Хајнриха Едуарда Јакобија има свакако посебно место. Иако је први синтетички рад о историјату наше данас најзначајније прехранбене намирнице, она до данас није изгубила на значају. Осветљавајући шест миленијума дугу историју хлеба, аутор указује на важност његовог почетка везаног првенствено за египатску културу. Иако су житарице и знатно раније коришћене за справљање каша и лепиња, тек је у Египту почео да се пече хлеб од квасног теста чиме је успостављен његов производни стандард и започела његова култура. Током историје хлеб је справљан од различитих житарица, добијао је различите форме и био предмет естетског обликовања. Изражавајући специфичност сваке културе, хлеб је од почетка имао не само непосредно употребни значај већ и једно више духовно значење везано за спознају тајне одржавања и продужавања живота. Аутор сагледава ову димензију хлеба од египатских веровања преко елеузинских мистерија до хришћанства и утврђује да су највећи религијски култови, оличени у одговарајуће митове, везани за богове хлеба. Други важан аспект у историји хлеба је социјално-политички, а време великих глади показује колико је хлеб својеврсна метафора људског живота.

Књига *Шест хиљада година хлеба* Хајнриха Едуарда Јакобија несумњиво спада у капитална дела културне баштине и представља важан извор за разумевање историје и културе ове наше основне животне намирнице. Њено објављивање на српском језику несумњиво ће представљати и својеврстан културни догађај.”

Прво издање књиге појавило се 1944. године у САД, а друго, допуњено, десетак година касније. Од тада је прошло више од пола столећа, и дошло се до одређених нових научних знања, али књига ништа није изгубила на актуелности, значају и поучности.

Да би се написала једна оваква књига неопходно је да аутор поседује огромно ренесансно знање и, пре свега, да уложи велики и систематски рад.

Хајнрих Едуард Јакоб управо је имао те врлине. Било му је потребно више од двадесет година стрпљивог истраживања — прочитао је више од 400 књига најеминентнијих аутора, проводио месеце и године у библиотекама Париза, Рима, Лондона, Цириха, Лењинграда, Стокхолма, Њујорка и Вашингтона.

И поред огромног знања које је аутор стекао из свих релевантних наука за ову тему, од ботанике, теологије и медицине до социологије и филозофије, ова књига није прости збир чињеница, где је све тако јасно и логично, већ оригинално ауторско тумачење утемељено на вишеслојним изворима од предања и митова, религијских канона, литературе и поезије, до научних доказа и историјских факата.

Х. Е. Јакоб (1889—1967) је рођен у Берлину у имућној породици. Студирао је историју, филозофију, књижевност и музику. Био је главни дописник берлинских новина *Berliner Tagesblatt* из Аустрије. То му је омогућило да живи комформо и упозна све оне

„које је требало знати” у Бечу између два светска рата. После анексије Аустрије од стране нациста, Х. Е. Јакоб, као Јеврејин, доспева у логоре Дахау и Бухенвалд. Захваљујући супрузи успева да се ослободи 1939. године и емигрира у САД.

Током 44 године књижевног рада написао је четрдесет вредних дела, од позоришних драма, новела, романа до романсираних биографија. Најпознатија његова дела су: збирка новела под насловом: *Погреб Еме Ебрије*, 1912; дневници *Путовање кроз белгијски рај*, 1915; *Дар леје земље*, 1918; роман *Двадесетгодишњи*, 1918; антологија *Стихови живих*, 1923; романи *Јекелина и Јајанци*, 1928; *Крв и целулоид*, 1929; *Девојка из Ахена*, 1930; *Љубав у Скопљу*, 1931; културноисторијска монографија *Прича о кафи и њен тријумфални поход*, 1934; романсирани биографије *Свети Еме Лазарус*, 1949; *Јозеф Хајдн, његова уметност, његово доба и слава*, 1951. и 1953, којој је предговор написао Томас Ман; културноисторијски роман *Јохан Штраус, отац и син*, 1953, који је преведен на једанаест језика.

Димитрије Вујадиновић

UDC 316.324.7(049.32)
17.036.1(049.32)

О ХИПЕРПОТРОШАЧКОМ ДРУШТВУ

Жил Липовецки (2008). *Парадоксална срећа — оглед о хиперпотрошачком друштву*, Сремски Карловци — Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, стр. 436

Само по списатељском стилу и појмовном апарату који употребљава, могуће је препознати идентитет Жила Липовецког као професионалног филозофа. По начину којим приступа проблемима друштва и спектром тема којима се бави, Липовецки (1944—) професор Универзитета у Греноблу припада кругу најмаркантнијих живих социолога свакодневног живота. Књига *Парадоксална срећа: оглед о хиперпотрошачком друштву* то најбоље потврђује.

Преображај холистичких људских заједница заснованих на колективној психи и друштва која подстичу своешту индивидуализацију представља мисао водиљу у највећем броју његових дела. Стога се за Липо-

вецког може рећи и да је теоретичар модернизма, јер су историјски условљена понашања људи и начин задовољења њихових потреба његове основне мисаоне преокупације. Ни књига коју овде представљам у том смислу није изузетак.

У средишту пажње ове књиге је хиперпотрошачко друштво које је представљено као нова фаза савременог капитализма. У њој Липовецки настоји да помогне сагледавању измењених склоности и културних потреба човека у конзументној логици савременог хиперпотрошача друштва. Овај процес обухвата психологију хиперконзумента на коју утиче незауостављив раст и прилив добара као и богата понуда свих врста услуга.

Исконској тежњи човека за комфором која је заснована на његовом ослобађању од колективних стега, кореспондира тенденцијски успон индивидуалне самобитности људи која у свету хиперконзументног друштва одражава психологију потрошње кроз њихову свестрану културну еманципацију. Усредсређивањем на хиперпотрошњу, људске потребе, човекову еманципацију и динамичну стратегију маркетинга, Липовецки уобличава складну целину на којој почива конзументна логика данашњих тржишних привреда. Овим редоследом истражују се модалитети људске среће која је у основи главна предметна преокупација ове несумњиво успеле књиге.

Књига се састоји из више поглавља, међусобно повезаних и зналачки структурираних у јединствену целину:

У првом делу се разматра оријентација купца у поплави тржишних производа. Купац реагује на моду и култ робних марки у амбијенту демократизације потрошње која опет, представља симптом ишчезавања поредака класне структурираности. Речју, што су животни стилови мање одређени друштвеним поретком и осећањем класне припадности, више се намеће моћ тржишта и логика марки (стр. 50). Брига о здрављу постаје једна од најважнијих културних потреба. У току је промена структуре потрошње, јер модерни човек више него икад постаје субјект њене медиализације. Превентивна хиперроба која означава крај безбрижне епохе робе, укључује просвећеног конзумента који пази на квалитет производа, заказује савете са стручњацима, интензивира прегледе и распитује се о лековима. Липовецки разоткрива и психологију потрошачког апетита чији најдубљи корени почивају у потреби разбијања фосилизације свакодневног живота. Потрошња буди сан о вечној младости и садашњости која поново оживљава, а потрошача своди на дете које увек нешто ново очекује. Забавни паркови су пуни одраслих који уживају да изигравају дете које су некад били (стр. 76). Супротно уобичајеним становиштима, Липовецки сматра да данашњу глобалну привреду у мањој мери одликује процес стандардизације и хомогенизације у односу на експлозију различитости и императива брзине који се односе на динамику сталних прилива. Пораст понуде обележава тржишно време развијених друштава. У САД број објављених књига је порастао за преко 50% у току две последње деценије; преко 100.000 књига се објави сваке године, а 2001. број је премашивао 135.000 наслова (стр. 95). Рок трајања производа високе техноло-

гије смањен је на половину од 1990, а 70% производа великих робних кућа не трају дуже од две или три године. Одрасли конзументи нису заробљеници моде као адолескенти, већ купују оно што им се свиђа и што им добро стоји. Ово подручје људске и економске слободе представља израз разноврсније понуде на тржишту. Однос према моди се субјективизује, те куповина више зависи од личног избора него од колективних правила. Ушли смо у цивилизацију хипертренутка у којој будућност губи на значају. Динамизам потрошње рачуна са стварношћу која бескрутно траје у тренутној размени и односу који имају мало разумевања за одлагање и пролонгирање циља. Срећна стрпљивост је до јуче била саставни део осећаја среће, али динамизам у поплави тржишних производа поставио је идеал тренутног задовољења жеља и нестрпљење као реакцију у којој се филозофија нултог рока појављује као модел који одређује темперамент и понашање данашњег конзумента. Снимама, видим, преносим или бришем фотографију и као турбо потрошач желим доступност производа, слику и комуникацију у било ком тренутку, у сваком часу дана и ноћи. Подређујући аутентичне вредности и културу, нашим тренутним осећањима и мишљењима одлучујемо о томе да добијемо све, кад хоћемо и шта хоћемо у осиромашеној перцепцији људских веза и осећаја радости ишчекивања које убрзано нестаје.

У другом делу студије Липовецки се бави предузетничким духом, измењеном аксиолошком садржином рекламе, различитим категоријама конзументата и преображајем човекових потреба. У том смислу, може се сагледати смисао робне понуде по којој предузетничка активност одређује физиономију тржишту, у тој мери да данашња места транзита све више личе на трговинске центре. Аеродроми и железничке станице у већој мери су продајна места него што остављају утисак локација с којих полећу авиони или пристижу возови. Град се слио на станицу и предузетничким духом у трговини постао мултисервис за путнике. Некада су људи одлазили у центре да купују, а данас робе и услуге долазе к њима. Следствено томе, Липовецки примећује да су у неким мегалополисима Америке или Јапана, супермаркети и књижаре, ресторани и спортске хале често отворени у свако доба дана и ноћи (стр. 121—122). Предузетнички дух је довео до слабења законодавства које обавезује на дневно и седмично радно време, премда би требало и да га јача и подстиче. Речју, снага предузетништва постаје таква

да јој не може одолети маркетиншка стратегија по којој је више продавница отворено ноћу.

Рекламним порукама које проширују своју мисију, односећи се на крупнија питања, настоје се придобити и стални купци који испољавају све већу просвећеност. Стога оне уздижу и одређени поглед на свет, промо-вишући не само робу, већ и имиџ који про-тежира универзалне вредности. У том сми-слу, Жил Липовецки с правом примећује да се рекламе баве ратом, сидом, смртном ка-зном, поштовањем околине, расизмом, пра-вима човека. Сведоци смо доба које фаво-ризује оне стратегије савременог маркетин-га по којима више није реч само о подсти-цању потреба и условних рефлекса, него о стварању емоционалних веза с робном мар-ком. Разуме се, модерни маркетинг мора рачунати и с чињеницом да се у ери свеоп-штег просвећивања становништва постепе-но мења и профил купца. Таквом купцу је важно да бира производ бољег квалитета, да више поштује животну средину. Реч је о „алтеропотрошачу”, одговорном конзументу који купује интелигентно, престајући да буде марионета тржишта.

Познато је да вредносни идеал у реклам-ним ТВ спотовима, који прати глобална мо-нокултура, представљају еротизовани, вит-ки, преланули и мишићави младићи и де-војке. Из ове опште визиуре која се ослања на агресивну сакрализацију младости и те-ла, стари су потпуно отпали уз прећутну су-гестију да се развојем нове технологије од њих нема шта научити. Ово становиште Ли-повецки, не само да релативизује већ стари особама у контексту хиперпотрошачког доба, приписује сасвим супротну улогу и несумњиво преузимање иницијативе на свим пољима. Данашњи пензионер ослобођен им-ператива рада, заокупљен бригом о здра-вљу, на најбољи начин демантује културу против старости јер је продро на све глав-не пунктове мега потрошње постајући тако идеалан модел *шурбо џојрошача*. У том сми-слу, Липовецки пише да одрасли сениори путују, одлазе на други крај света, обилазе градове и музеје, похађају течајеве инфор-матике, баве се спортом, желе да изгледају „млађи од својих година” (стр. 135). Козме-тичке марке, путничке агенције и ланци хо-тела, па чак и фирме које запошљавају има-јући у виду психологију клијената, све се више обраћају старијим људима од 60 годи-на. Рекламни спотови и поамама за средстви-ма за подмлађивање изабрали су старије у епицентар система хиперпотрошње и по-

тврдили да конзумеристичка грозница не зна за године и генерацијске разлике.

Кроз целу студију провејава просвећени оптимизам потрошача склоног сумњи и не-задовољству, будући да супротност између општих токова цивилизацијског развоја и иницијативе све активнијих и критички на-стројених појединаца поприма обресе пара-докса. С једне стране, домети у напретку медицине и човекове неге су импресивни. С друге стране, незадовољства и жалбе на лош квалитет лечења, дијалога с лекаром, због одлагања пријема на болничко лечење и читавог низа лекарских услуга, све су из-раженији. Такође и у ери невиђеног успона и демократизацији образовног нивоа, ваља сагледати огромно незадовољство родитеља ученика у односу на рад наставника и оних који конципирају образовање.

Један од највећих парадокса, по мишље-њу Липовецког, јесте у кореспондентности страховитог успона индивидуализације и ожи-вљавања колективних празника и манифе-стација. Овај парадокс у смислу који му при-писује Липовецки утемељење налази у со-цијалном бићу конзумеристичког друштва које није у супротности с емоционалном отвореношћу и енергијом оних који се оку-пљају. Циновске дискотеке и колективни про-води у јавном и приватном простору то нај-боље потврђују. Празници су лишени сми-сла који се обраћа прошлости и будућности. Празником усредсређеним на садашњост вла-да логика доколице и спектакла. Липовецки пише о *самодовољном хиперслављу* на нул-том степену смисла које је потхрањивано само страстима за забавом и потрошњом (стр. 290). Некада је празник имао интегр-ативну функцију чији је циљ био да ојача за-једницу, а данас је на располагању поједин-цу и његовој срећи. Манија куповања по-клона и спремања залиха хране за празник, потпуно је потиснула његов духовно-исто-ријски смисао. Полет материјалних вредно-сти и мотива те гомилање ствари, није учи-нио људе срећним. Од 1960. године утро-стручила се потрошња енергије, али има ли спремних да потврде да је човек исто толи-ко пута срећнији.

У оцени моралног стања модерних дру-штава, често се руководимо тренутним фру-страцијама и изричемо оцену која је стро-жија него што би требало. Искре морала ко-је буде оптимизам, не само да тињају, већ с времена на време знају да се разгоре. На овом поручју разматрања, Липовецки иска-зује највећи оптимизам. Бројна удружења, групне иницијативе, апели и критичка свест, као и волонтерски рад сведоче да морал ни-

је заборављен иако живимо у временима у којима новац, насиље, манипулација и материјалне вредности диктирају социјалну динамику у животу данашњег човека. Овоме сведоче и бројне комеморације с духовним значењем које се поглавито ослањају на поштовање личности, прошлих, али универзалних дела и вредности. На концу, емоционалне драме појединаца и људских заједница нису умањиле потребу за достојанством, при чему исказ „волим те” није изгубио на актуалности. Напротив.

Некада је карневалску веселост красила необуздана енергија праћена гозбама и преждеравањем. На тим манифестацијама су немилице пљуштале увреде, неодмерена шала и подсмех намењен нижим класама. Данаас друге кришом осматрамо и са склоношћу да ненаметљиво, али знатичељно завирујемо. Уместо распојасаности, шетамо опуштени, сâми или у малим групама, пажљиво отварајући беспрекорно упакован сендвич купљен у оближњем супермаркету. Једемо у покрету. Уместо вина у амбијенту колективне необузданости, испијамо инстант кафу или сок на цевчици заваљени на дискретном месту у потрази за миром и пуном дискрецијом. Вредности Дионизиса потиснуте су вредностима модерног хиперконзумента. Испарцелисаном микро структуром чији простор и услуге свакодневно конзумирамо удахнути смо смисао иницијативи за анонимношћу и вредностима приватног

живота. Приближно у овој матрици, Липовецки упућује на правац историјског кретања, премда се за њега не може тврдити да је једносмерни социјални еволуционист. Срећа је варљив појам те проширење благостања не иде без њене повреде: у мери у којој се шири „имагинарно” комфора, незауштављиво расте депримирајуће осећање да други према нама лоше поступају (стр. 309—310). Што се више шири култура ефикасности, то више присуствујемо психологизацији очекивања благостања од рада; што се појединац више намеће као референтна жижа, тим више се заоштрава његова потреба да га други цени, па се више развијају патње повезане с недостатком признања (стр. 310).

Књига *Парадоксална срећа — оглед о хиџерџошрошачком друшћиву*, која се чита у једном даху представља значајан допринос социологији културе. Ипак, Липовецком ваља понешто и замерити. Уместо да у извесним организационим структурама колективних акција уочи последице претходних поремећаја у структурама моћи и социјалним неједнакостима, наведеним облицима приписује еманципаторски потенцијал. С друге стране, у хиперпотрошачком друштву и турбоконзументима наглашено приписује афирмативну црту културног стандарда.

Зоран Гудовић

UDC 929(=163.41)(497.51.6)(049.32)

ПОДВИГ ЈОВАНА РАДОЈЧИЋА

Јован С. Радојчић (2009). *Биографије: Срби зајадно од Дунава и Дрине*, I—III, Нови Сад: Прометеј, стр. 1272 + 1162 + 1379

За делом које би приказало животне путеве и резултате рада истакнутих Срба с подручја Барање, Западног Срема, Славоније, Кордуна, Баније, Лике, Далмације, Истре, Горског Котара, Дубровника, Загребца, Ријеке,... осећала се одавно потреба. Да ту потребу — која би у нормалним приликама била приоритетни задатак одговарајућих институција националног и државног значаја — задовољи, подухватио се професор Јован Радојчић. Он је петнаестак година прикупљао написане, по разним књигама, часописима и новинама (данаас најчешће тешко

доступним или готово обичним читаоцима недоступним) расуте животописе знаменитих Срба (оба „закона”) из најзападнијих српских крајева. Део биографија он је на основу доступне грађе реконструисао, а део је сâм написао.

Тај напор професора Радојчића резултирао је у лексикону који обухвата око 1300 имена људи који су оставили трага у култури, науци, уметности, привреди, политици, вери, војевању за слободу, спорту и другим областима материјалног и духовног живота Срба тих крајева, а неки од њих превази-

шли су локалне, регионалне и националне оквире и постали европска и светска имена (Тесла, Миланковић, ...) у областима којима су се бавили.

Та књига Јована С. Радојчића под насловом *Срби: Српска Крајина, Славонија, Далмација, Хрватска: Биографски лексикон* (Београд: Комерц систем д. д., Матица Срба и исељеника Србије и Фонд истине о Србији) појавила се 1994. године. Данас, 15 година касније, новосадски „Прометеј” објављује Радојчићеве капиталне тротомне биографије Срба западно од Дунава и Дрине.

Пред нама је, дакле, нови подвиг професора Јована Радојчића — после пионирског *Биографског лексикона* из 1994, у вишеструко обимнијом (преко 9.000 одредница на укупно богато илустрованих 3813 страна) *Биографијама* он приказује животне судбине и дела и истакнутих Срба и Српкиња с оне стране Дунава и Дрине. Њихове биографије су живи доказ јединства културног и духовног простора српског народа. Износећи на светло дана мало познате и готово непознате податке о нашим одличницима из минулих времена, још више извлачећи из потпуног заборавља бројне личности, а указујући и на нека потпуно непозната а заслужна имена, професор Радојчић нам управо реконструише мапу тог простора. Он се усредсредило на онај део тог простора који је у већој мери него иједан други, са српске стране, био жртва немара и небриге, а с друге стране, предмет својатања и загирања. Страницама ове драгоцене књиге дефиљује мноштво појединачних енергија, здравих амбиција, раскошних талената, стваралачких генија, трагичних жртава и блиставих креација, које се, посредно или непосредно, супротстављају злим ништителма, али и општем бесмислу, потврђујући своју виталност и сведочећи о неунушности духа. Неретко овде личне судбине стоје и као симбол заједничке судбине...

На изванредан начин то се може применити и на аутора ове књиге:

„Јован Јовица С. Радојчић рођен је 2. I 1933. године у Удбињи, Утињска долина, тада котар Војнић, на Кордуну. Осмо је од дванаесторо дјеце ... Станка Радојчића и Данице, рођене Гаћеша. Основно образовање стекао у завичају. Два разреда гимназије, приправни учитељске школе и Учитељску школу завршио у Карловцу (до 1952). Учитељствовао на Кордуну, најприје у Великој Црквини (1952/53. шк. година), и у Славском Пољу (1954—1958), код Вргинмоста (сада Гвозд), где је био и управник осмогодишње

школе. Од тада кроз рад и руковођење у културно-просвјетно-информативним и службеничким установама, друштвеним и друштвено-политичким организацијама, те волонтерским и професионалним обављањем локалних друштвених и политичких функција, више је присутан у јавности. Године 1958. биран је за секретара ОК СК Вргинмост, на којој дужности је био професионално све до 1962, када је редовно уписао Високу школу политичких наука у Београду и дипломирао 1966. године. Са поновног мандата секретара ОК СК Вргинмост 1967. наступио на мјесто политичког радника Котарског комитета СКХ Карловац. Као професор радио од 1969. до 1974. године у Гимназији „Др Иван Рибар” (1969/70) и у Школском центру металске и електро струке у Карловцу. У исто вријеме активан у ДПО и члан СКД „Просвјета” и његовог Пододбора „Др Гајо Петровић” у Карловцу. Одлуком Скупштине општине Карловац 1974, именован за секретара Секретаријата друштвених служби општине. Од 1976. директор и главни уредник регионалне РО информативне дјелатности Карловачки тједник и Радио Карловац (РОИД). У периоду 1982—1990. радио у територијалној одбрани Заједнице општина Карловац, у којем времену је, с тог радног мјеста, био (1984/85) професионални председник Председништва Конференције СКХ ЗО Карловац, односно Карловачко-кордуношког региона. Оснивањем Центра за идејно-теоријски рад у Карловцу именован је 1985. за директора тога центра, откуд је, након побједе ХДЗ на изборима 1990. године, пријевремено пензионисан.

Бавећи се публицистиком и истраживањем, своје чланке и радове објављивао у *Карловачком тједнику*, *Збиљи* (Карловац), *Јединству* (Приштина), *Задужбини*, *Књижевним новинама*, *Просвјетном прегледу*, *Скадарлији*, *Политици*, *Борби* (све Београд). Писао предговоре за неке књиге и друго. Најзначајнији му је рад ... *Биографски лексикон* (1994).

Од почетка грађанског рата у Хрватској 1991. Године живи у Београду.” (Татјана Боровић, *Биографије...*, том III, стр. 1374 и 1375).

Професор Радојчић је овим својим (животним) делом дубоко заорао бразду, али тема је таква да посла има још много. Она је крупан изазов за истраживаче. Ова замашна и корисна књига нека буде подстицај да се на тај изазов и одговори.

Часлав Оцић